

ΧΡΗΣΤΟΥ Μ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΟΥ

Η
ΠΙΝΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ

ΣΠΗΛΑΙΟΝ - ΓΡΕΒΕΝΑ - ΣΑΜΑΡΙΝΑ

ΧΡΗΣΤΟΥ Μ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΟΥ

Η
ΠΙΝΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ

ΣΠΗΛΑΙΟΝ - ΓΡΕΒΕΝΑ - ΣΑΜΑΡΙΝΑ

Εὐχαριστοῦμε τό Ἱστορικό Λαογραφικό Μουσείο Λαρίσης (εἰκόνες 97, 99), τό ΑΠΘ - Τελλόγλειο Ἰδρυμα (εἰκόνες 45, 53, 65, 95) καί τόν φωτογράφο κ. Γ. Ράμμο (εἰκόνες 17, 73, 75, 78, 79, 83, 87, 88, 89, 111, 163), πού μᾶς παραχώρησαν διαφάνειες γιά τήν εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου.

Ἔρευνα εἰκονογραφήσεως: Τατιάνα Σουμαλεύρη - Φίλη
Καλλιτεχνική ἐπιμέλεια: Μαίρη Ἀντωνοπούλου - Ζάκκα
Φωτοστοιχειοθεσία: Φ. Παναγόπουλος & ΣΙΑ Ο.Ε.
Ἐκτύπωση: Ἐκδοτική Ἑλλάδος

ISBN 960-213-348-1

© Copyright 1996 Ἐκδοτική Ἀθηνῶν Α.Ε.,
Ὁμήρου 11, 106 72 Ἀθήνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Ὁ ἀείμνηστος πατέρας μου, Χρῆστος Ἐνισλείδης, κυκλοφόρησε τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς ἱστορικῆς μονογραφίας «Ἡ Πίνδος καὶ τὰ χωριά της», ποὺ βραβεύτηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Μετὰ τὶς καταστροφές ποὺ προκάλεσε ὁ πρόσφατος σεισμὸς στὴν περιοχή τῶν Γρεβενῶν, ὁμόθυμο ἦταν τὸ αἶτημα γιὰ ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐξαντληθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1952. Ἔτσι ἀποφάσισα τὴν ἀντατύπωσή του μέσω τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν με σκοπὸ τὴν ὠφέλεια τοῦ ἔθνους. Ἢδη ἀπὸ τὸ 1951 ὁ Χρῆστος Μ. Ἐνισλείδης ὑποστήριξε στὸ βιβλίο του ὅτι πρέπει νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας γιὰ νὰ μὴ ζητηθεῖ ἀπὸ ἄλλα κράτη. Τὸ 1926-31 ἦταν καθηγητὴς στὸ Γυμνάσιο Γρεβενῶν καὶ ὕστερα ἀπὸ ἐντατικὴ ἐπιτόπια ἔρευνα συγκέντρωσε ἓνα πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἱστορία, τὸν πολιτισμὸ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Μακεδονίας, τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα, ὅπου διετέλεσε καθηγητὴς τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου Θηλέων (Pierce College) καὶ γυμνασιάρχης. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπανεκδοση τοῦ βιβλίου του ἐπιτελεῖ ἐθνικὴ ὑπηρεσία.

δρ. ΑΡΗΣ ΧΡ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΧΡΗΣΤΩ Μ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗ

ΕΥΦΗΜΟΝ ΜΝΕΙΑΝ

ΕΦ' Ω. ΣΥΝΕΓΡΑΨΕ ΠΟΝΗΜΑΤΙ

"Η ΠΙΝΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ,"

ΑΠΕΝΕΙΜΕΝ

ΕΝ ΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΚΔ' ΜΑΡΤΙΟΥ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ ΧΙΛΙΟΣΤΟΥ ΚΑΙ ΕΝΑΚΟΣΙΟΣΤΟΥ ΚΑΙ
ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΥ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΥ.

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to the President of the Academy.

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to the General Secretary of the Academy.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

*Κανένα βιβλίο δεν είναι τόσο κακό,
ώστε να μη ἔχη τις να ὠφεληθῆ κάτι ἀπὸ
αὐτό» (Πλίνιος νεώτερος).*

Ἕλληνας ἱστορικός, ὁ Ἐδ. Κλώντ, εἰς τὸ μικρό, ἀλλὰ περισπού-
δαστο βιβλίο του «Τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀνθρωπότητος» λέγει, ὅτι
«ὅλα εἰς τὸν ἀπέραντον αὐτὸν Κόσμον ἔχουν τὴν ἱστορία των, ἱ-
στορία μάλιστα κινούσαν τὸν θαυμασμόν καὶ τὴν ἐκτίμησιν». (1)
Καὶ πολὺ σωστὰ. Διότι ὅλα, ἀνεξαιρέτως ὅλα, ἔστω καὶ τὰ ἐλάχι-
στα, ἔχουν τὴν ἱστορίαν των, τὴν ὁποίαν ἠμποροῦμεν ἡμεῖς νὰ
σπουδάσωμεν.

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς κινούμενοι καὶ ἡμεῖς ἐζητήσαμεν νὰ
γνωρίσωμεν τὴν ἱστορίαν γενικὰ τοῦ τόπου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπὶ
πενταετίαν ὄλην ἐζήσαμεν κατὰ τὰ ἔτη 1926-1931. Τὰ Γρεβενὰ λέ-
γομεν. Εἶχε ρημάξει τότε ἡ Μακεδονία, καὶ μάλιστα ἡ Δυτικὴ, ἀπὸ
δημοσιοῦπαλληλικὰ ὄργανα, τὰ δὲ Γρεβενὰ, ὡς μὴ ὤφειλε, ἐθεω-
ροῦντο δυστυχῶς ὡς ὁ τόπος τῆς ἐξορίας, τὸ «Καλπάκι» τῶν ὡς
«κακῶν» κρινομένων ὑπὸ τοῦ Κέντρου μὴ εἰς αὐτὸ δουλευόντων
ὑπαλλήλων, καὶ ὡς τὸ «καθατήριον» τῶν ὑπὸ ποινῆς διατελούντων
τοιούτων, πρὸς μεγίστην βλάβην καὶ τῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς κοινω-
νίας καὶ τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς ὑποθέσεως.

Τὸν τοιοῦτον ἐθνικὸν κίνδυνον ἀντελήφθη εὐτυχῶς ἡ δικτατο-
ρία Θ. Παγκάλου, ἣτις καὶ ἀπεφάσισε νὰ σταματήσῃ τὸ κακό. Ἐ-
καμε λοιπὸν ἐκκλησίαν εἰς τὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα τῶν Δημοσίων
ὑπαλλήλων καὶ ἔλαβε σειρὰν εὐεργετικῶν μέτρων ὑπὲρ ἐκείνων
ἐξ αὐτῶν, οἵτινες θὰ ἐδέχοντο νὰ ὑπηρετήσουν εἰς τὴν Μακεδονίαν.
Ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ ἐξόρμησις ἔφερε καὶ ἡμᾶς εἰς τὰ Γρεβενὰ, μαζὶ μὲ
ἐπιλέκτους συναδέλφους, οἵτινες μὲ ζῆλον καὶ μὲ ἐθνικὸν παλμὸν
ἐθεράπευσαν τότε ἐκεῖ τὴν Παιδείαν, τὴν Θρησκείαν καὶ τὴν Πα-
τρίδα.

Εἰς τὰ Γρεβενὰ ἐμείναμεν πέντε χρόνια συναπτά. Κατὰ τὸ διά-
στημα αὐτὸ ἐρευνήσαμεν τὴν ἐθνικὴν παρακαταθήκην καὶ διεφω-
τίσαμεν, ὅση εἰς ἡμᾶς δύναμις, τὴν ἐκεῖ ὄντως φιλομαθῆ, φιλόξε-
νον καὶ εὐγενικὴν Κοινωνίαν. Μὲ τὴν ἀρωγὴν τοῦ τότε σεβασμιωτά-
του μητροπολίτου ἀοιδίμου Νικολάου, καὶ μὲ τὴν πρόθυμον συν-
δρομὴν τῶν φιλοτίμων κατοίκων ἰδρύσαμεν «Σχολεῖον Κυριακῶν

Μαθημάτων», προορισμός τοῦ ὁποίου ἐτέθη ἡ προσπάθεια ἀπλουστεύσεως καὶ μεταδόσεως τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων εἰς τὸν λαὸν ὑπὸ τύπων μορφωτικῶν διαλέξεων. Ἐκεῖ ἠκούσθησαν τότε τὸ πρῶτον τὰ ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφίαν, ἱστορίαν, ἀρχαιολογίαν καὶ λαογραφίαν τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν καταχωρίζονται ἐδῶ.

Ὁμολογοῦμεν ὅτι εἰς τὴν ἔρευνάν μας πολλὰς τὰς δυσχερείας συνηντήσαμεν. Διότι ὁ ἱστορικὸς, ποῦ θὰ θελήσῃ νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορίαν ἑνὸς τόπου, κατ' ἀρχὴν θὰ προστρέξῃ εἰς τὰς πηγὰς. Τὸ κάθε τι, ποῦ ἔχει λεχθῆ ἢ ἔχει γραφῆ ἢ ἔχει κτισθῆ κ.λπ., εἶναι τὰ μνημεῖα καὶ αἱ πηγαὶ τῆς ἱστορίας ἑνὸς τόπου. Αὐτὰς καὶ αὐτὰ θὰ μελετήσῃ ὁ ἱστορικὸς καὶ θὰ βγάλῃ τὰ συμπεράσματά του. Διὰ τὰ Γρεβενὰ ὅμως ὀλίγα ἔχουν γραφῆ καὶ ὀλίγιστα ἔχουν λεχθῆ. Ὑπάρχει ὅμως θησαυρὸς ἱστορικὸς εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ των, ποῦ δυστυχῶς ὁσημέραι χάνεται καὶ λησμονιέται. Διὰ τοῦτο ἔν ᾧ εἶναι δύσκολος ἡ συγγραφή τῆς ἱστορίας των ἀπὸ ἀφθόνους πηγὰς, εἶναι εὐκόλος ἡ περισυλλογή τοῦ ὑλικοῦ διὰ τὴν οἰκοδομήν. Ἄρκεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἐπιμονή. Ἐπειτα διάχυτος εἶναι εἰς τὴν Ἐπιστήμην ἡ πίστις, ὅτι καὶ τὰ μικρότερα καὶ τὰ πλέον ἀσήμαντα πράγματα τοῦ Κόσμου ἔχουν καὶ ἠμποροῦν νὰ ἔχουν τὴν ἱστορίαν των.

Μὲ τὴν πίστιν αὐτὴν ἐχωρήσαμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὸν ἔργον. Τὰ πορίσματά μας, ἀπλοποιημένα διὰ τοὺς πολλοὺς, ἀλλὰ καὶ σφικτοδεμένα διὰ τὸν ἐπιστήμονα, καταχωρίζομεν εἰς τὸ μετὰ χειῖρας βιβλίον μας. Τὸ παραδίδομεν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Γρεβενῶν κυρίως καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Πίνδου πρὸς ἀνάγνωσιν καὶ πρὸς γνῶσιν τῶν κειμηλίων του καὶ τῶν θησαυρῶν του, ὡς μίαν ἀποταμίευσιν τῆς ἐθνικῆς του παρακαταθήκης. Δὲν ἐξαντλοῦμεν βέβαια ὅλον τὸ θέμα τῆς Πίνδου καὶ τῶν χωριῶν της. Ἀπλῶς ἐρευνῶμεν ἓνα μέγα μέρος αὐτῆς καὶ μάλιστα τὸ μέρος τῶν Γρεβενῶν, τοῦ Σπηλαίου καὶ τῆς Σαμαρίνας. Πίσω ἀπὸ αὐτὰ μένουσιν πλεῖστοι ἄλλοι ἱστορικοὶ θησαυροὶ ἀνεξερεύνητοι, ποῦ περιμένουν τὴν σειρὰν των. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἔργον ἑνός, ἀλλὰ πολλῶν καὶ ἀτόμων καὶ παραγόντων.

Εὐχόμεθα τὸ ἰδικὸ μας ἔργον τοῦτο νὰ ἀποβῆ ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς τοιαύτης προσπάθειας ἐθνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι εἰς τὴν Ἐπαρχίαν κυρίως ὁ ἐκπαιδευτικὸς πλεῖστα ὅσα ἠμπορεῖ νὰ κατορθώσῃ, κάτι προσφέρων εἰς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐπιστήμην, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὁ ἀναγνώστης κάπως θὰ ὠφεληθῆ. Ἐτσι τουλάχιστον λέγει ὁ σοφὸς λατῖνος συγγραφεὺς Πλίνιος ὁ νεώτερος εἰς τὰς Ἐπιστολάς του. Καὶ ἔτσι νομίζομεν ὅτι εἶναι.

Ἀθῆναι, Μάιος 1951

Ὁ συγγραφεὺς
Χρ. Μ. Ἐνισλείδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐπί αἰῶνας μακροῦς μία τῶν λαμπροτέρων καὶ σπουδαιοτέρων περιόδων τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἡ ἐποχὴ ἡ Μακεδονικὴ, ἔμεινεν ἀνεξιχνίαστος καὶ ἀνερεύνητος. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου, θεωροῦντες ἑαυτοὺς διαδόχους τῶν Ῥωμαίων ἐξ οὗ καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα Ῥωμηὸς, ἠγνόησαν παντελῶς σχεδὸν τὴν περίοδον ἐκείνην, ἀφῆκαν δὲ νὰ χαθοῦν κατὰ μέγα μέρος τὰ πνευματικά της προϊόντα. Νεώτεροι κατόπιν ἱστορικοί, θεωροῦντες τὴν Μακεδονίαν ξένην πρὸς τὴν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας τὴν ἱστορίαν ὑπελάμβανον λήξασαν μὲ τὴν ἐν Χαιρωνεία μάχην (333 π.Χ.), ἐπὶ πολὺ παρημέλησαν αὐτήν. Εἰς τοῦτο προφανῶς συνέτειναν δύο τινά. Ἐφ' ἑνὸς μὲν ἡ κατάτμησις τῆς Ἑλλάδος εἰς μικρὰ ἀνεξάρτητα ἀλλήλων κράτη, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ συνεχεῖς μεταξὺ τούτων ἀντιζηλῖαι καὶ οἱ πόλεμοι. Διότι ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ παρουσιάζει τὸ φαινόμενον τῆς ἀμίλλης τῶν μικροπολιτειῶν τούτων περὶ τῶν πρωτείων τῆς ἀρχῆς, «περὶ τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἑλλάδος», ὅπως ἔλεγον, καίτοι ἀνῆκον πᾶσαι αὐταὶ εἰς τὴν αὐτὴν φυλὴν, ἐλάτρευον τοὺς αὐτοὺς θεοὺς, ὠμιλοῦσαν τὴν αὐτὴν γλῶσσαν, εἶχον τέλος βαθεῖαν τὴν συνείδησιν τῆς κοινῆς καταγωγῆς. Καὶ ἐν τῇ ἀμίλλῃ των ταύτη βλέπομεν διαδοχικῶς κατακτώσας τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος τὰς Μυκήνας, τὰς Ἀθήνας, τὴν Σπάρτην, τὰς Θήβας, τὴν Πέλλαν, τὸ Βυζάντιον, τὴν Θεσσαλονίκην⁽²⁾.

Τὴν ἀμίλλαν αὐτὴν ἀκριβῶς μεταξὺ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων, ἐκδηλουμένην ἀτυχῶς εἰς μακροῦς, συνεχεῖς καὶ ἐξαντλητικούς πολέμους, παρεξήγησαν ἐπιπόλαιοι τῆς Ἱστορίας ἐρευνηταί, καὶ ἐξεμεταλλεύθησαν κακόπιστοι τῆς Ἑλλάδος ἐχθροί. Αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγῶνας, ποὺ διεξήγαγον οἱ Μακεδόνες πρὸς κατάκτησιν τῆς πανελληνίου ἡγεμονίας, ἔβγαλαν ἔσκεμμένως τὸ συμπέρασμα ὅτι τάχα οἱ ἀρχαῖοι Μακεδόνες δὲν ἦσαν Ἕλληνες, καὶ ἡ γλῶσσα των δὲν ἦτο ἡ Ἑλληνικὴ. Ἔτσι ὁ πολὺς γερμανὸς Φαλμεράιερ καὶ τελευταίως ὁ Βεϊγκάν, καθηγητὴς τοῦ ἐν Λιψία Πανεπιστημίου, ἰσχυρίσθησαν, ὅτι βάσει τῶν ἱστορικῶν δεδομένων τούτων ἡ Ἑλλάς τῆς σήμερον δὲν ἔχει καμμίαν κληρονομίαν ἐπὶ τῆς Μακεδονίας, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Βουλγάρους ἐζήτησαν τὸν διαμελισμὸν αὐτῆς ἢ τὴν αὐτονομίαν τῶν Μακεδόνων.⁽³⁾

Ἐναντίον τῶν φληναφημάτων καὶ τῶν ἐξεζητημένων τούτων

ντοκουμένων ἔγραψαν τότε δόκιμοι τῆς Ἐπιστήμης ἐργάται, γλωσσολόγοι, ἔθνολόγοι, ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, καὶ τρανώς ἀπέδειξαν τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων, μὲ βάσιν τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ Λατινικὴν φιλολογίαν καὶ τὴν σύγχρονον τοπογραφίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Μακεδονίας καὶ τὴν ἐθνολογίαν τῶν Μακεδόνων.⁽⁴⁾

Παρ' ὅλα ὅμως ταῦτα αἱ ἀντιρρήσεις ὑπάρχουν καὶ κάθε τόσο ἀναφαίνονται εἰς τὸν ὀρίζοντα, ὡς νέφη ἀπειλητικά, ἀπειλοῦντα τὴν ἐνότητα τῆς Μακεδονίας καὶ ἐπισκιάζοντα τὴν ἑλληνικότητα τῶν Μακεδόνων. Καὶ τοῦτο διότι ἐπάνω εἰς τὰ ζητήματα αὐτὰ δὲν συνετελέσθησαν αἱ δέουσαι ἐνέργειαι καὶ δὲν ἀπεκαλύφθησαν ὀριστικὰ τὰ πορίσματα τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη δὲν εἶπαν τὴν τελευταίαν τῶν λέξιν. Ἡ Μακεδονία δηλαδὴ καὶ τὸ μακεδονικὸν πρόβλημα δὲν ἔχουν συστηματικὰ ἐρευνηθῆ καὶ δὲν ἔχουν μελετηθῆ ἀκόμη εἰς τὸ σύνολόν των ὅσον ἔπρεπε καὶ ὅπως ἔπρεπεν, ἰδίως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας. Τὸ Δίον, ἡ Πέλλα, αἱ Αἰγαί, ἡ Ἀμφίπολις, ἡ Ἀπολλωνία, ἡ Βέροια καὶ τόσαι ἄλλαι ἔνδοξοι καὶ ἑλληνικώταται περιοχαὶ ὡς τόποι ἑλληνικοὶ καὶ ἀρχαιολογικοὶ ἀναμένουν τὴν σκαπάνην τοῦ ἀρχαιολόγου. Τὰ ὄχυράματα τοῦ Σπηλαίου εἰς τὴν Δυτ. Μακεδονίαν, καὶ αἱ ἀκροπόλεις, ποὺ σημειώνονται κατὰ μῆκος τῆς ποταμιᾶς τοῦ Βενέτικου, ἀπὸ τοῦ Καταρράκτου μέχρι τῶν Φιλιππαίων καὶ τῆς Σμίξης, περιμένουν τὴν ἔρευναν τοῦ σοφοῦ παρατηρητοῦ. Τὰ αὐτὰ ἢμποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ διὰ τὴν ἀκρόπολιν Καστρὶ τῶν Φιλιππαίων, διὰ τὸ Πολυνέρι, διὰ τὴν Σαμαρίναν, διὰ τὸ Πεντάλοφον (Ζουπάνι), διὰ τὸ Σειρῆνι, διὰ τὸ Κουσκό, διὰ τὴν Ζάβορδαν, διὰ τὰ Γρεβενά.

Ἀπὸ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἔρευναν αὐτὴν τὴν συστηματικὴν θὰ ἀναπηδήσῃ πάνοπλος ἡ ἀλήθεια, θὰ ἀποδειχθῆ ὁ ἀρχαῖος πολιτισμός, θὰ διαλευκανθοῦν πολλὰ ζητήματα ἐπιστημονικὰ καὶ θὰ λυθοῦν πολλὰ προβλήματα ἱστορικά. Καὶ τέλος θὰ διαλυθοῦν ὡς πλεκτάναι, ὡς ἱστοὶ ἀράχνης πολυδαίδαλοι, τὰ ὄνειρα τῶν ἐχθρῶν τῆς ἑλληνικότητος τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων. Ἄς ἐλπίσωμεν, ὅτι τὸ νεότευκτον εἰς τὴν καρδίαν τῆς Μακεδονίας κατάλυμα τῶν Μουσῶν, τὸ νεοπαγὲς τῆς Θεσσαλονίκης Πανεπιστήμιον, ὡς φορεὺς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὡς σκαπανεὺς τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν, πολὺ γρήγορα θὰ ἀνοίξῃ νέους δρόμους εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τοὺς Μακεδόνας, καὶ ὅτι μὲ ἐργασίαν σύντονον καὶ συστηματικὴν θὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ μίαν ἡμέραν τοὺς ἑλληνικοὺς θησαυροὺς, ποὺ τώρα μὲ τόσῃν ἐπιμέλειαν καὶ μὲ τόσῃν ζηλοτυπίαν μᾶς ἀποκρύπτει ἡ Γῆ τῆς Μακεδονίας. Ἔως τώρα ἀρκετὰ δείγματα τοιαύτης δράσεως μᾶς ἔχει δείξει. Τὸ βιβλίον μας δὲ τοῦτο ἄς χρη-

σιμεύση εἰς τὸ ἔργον αὐτό ὡς μία ἀμυδρά συμβολή καὶ προσπάθεια.

Ὅθεν εἶναι καιρὸς ὅλα τὰ κειμήλια τῆς Μακεδονίας νὰ μαζευθοῦν, νὰ ἐρευνηθοῦν, νὰ μελετηθοῦν. Καὶ εἶναι πολλὰ τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ τεκμήρια, διάχυτα ἀνὰ τὴν ὑπαιθρον τῆς Πατρίδος μας. Δὲν ὑπάρχει κτηνοτρόφος εἰς τοὺς Φιλιππαίους, δὲν ὑπάρχει χωρικὸς εἰς τὸ Πολυνέρι, δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ἀνὰ τὴν ὑπαιθρον τῶν Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ ἔχη κάτι τὸ ἀρχαῖον, ἰδίως νομίσματα παλαιὰ, διαφόρων ἐποχῶν, ἑλληνικὰ καὶ ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ, ἢ ἄλλα μικρὰ καὶ μεγάλα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τάφους, ἀπὸ κειμήλια, ἀπὸ θησαυροὺς, κειμήλια ἔθνικὰ, θησαυροὶ ἀνεκτίμητοι, ἱστορικοί. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ «Μαντάνια» τῆς Σαμαρίνας εὐρέθησαν ἀρχαῖα νομίσματα.

Ὅλα αὐτὰ μᾶς φανερώνουν τὴν ἡλικίαν τῶν Γρεβενῶν καὶ τῆς Πίνδου καὶ τῶν χωριῶν τῆς καὶ τὴν ἑλληνικότητα αὐτῶν. Φανερώνουν δηλαδή, ὅτι ἀνέκαθεν εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ τὴν περιοχὴν τῶν κατοικοῦσαν Ἕλληνας - Μακεδόνες, τὴν Ἑλληνικὴν ὁμιλοῦντες, καὶ Ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα ἔχοντες, καὶ τοὺς λοιποὺς αὐτοὺς μὲ τοὺς Ἕλληνας θεοὺς λατρεύοντες.

Μᾶς τὸ λέγουν οἱ κοινοὶ Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων μῦθοι. Μᾶς τὸ βροντοφωνοῦν καὶ μᾶς τὸ ἀποδεικνύουν αἱ κοινὰ παραδόσεις, τὰ κοινὰ αἰσθήματα, ὁ κοινὸς πολιτισμὸς. «Ἡ θρησκεία, τὰ ἤθη τῶν Μακεδόνων κ.λπ., προδίδουν Ἑλληνικὴν καταγωγὴν», λέγει ὁ *Droysen*. «Οἱ Μακεδόνες, προσθέτει ὁ *Meyer*, ἦσαν τμῆμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ». Καὶ ὁ *Beloch* φρονεῖ, ὅτι «τὰ πολυάριθμα Μακεδονικὰ κύρια ὀνόματα προσώπων εἶναι καθαρῶς Ἑλληνικά».(²)

Περὶ τούτων ὅλων ἔσται ὁ λόγος τώρα εἰς τὸ βιβλίον μας αὐτό.

ΧΩΡΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ περιφέρεια τῆς Μακεδονίας ἡ ὁποία ἐκτείνεται πέραν τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ, σήμερον ὀνομάζεται Δυτικὴ Μακεδονία. Εἶναι μία περιοχή, ἡ ὁποία περικλείεται ἀπὸ Α. ὑπὸ τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ, ἀπὸ Δ. ὑπὸ τῆς Πίνδου ὄρους, ἀπὸ Β. ὑπὸ τοῦ Γράμμου ὄρους καὶ τῶν δύο λιμνῶν τῆς Ἀχρῖδος καὶ τῆς Πρέσπας, καὶ ἀπὸ Ν. ὑπὸ τῶν Χασίων καὶ Καμβουνίων ὄρεων. Ὁ Ἀλιάκμων χωρίζει τὴν Δυτικὴν ἀπὸ τὴν λοιπὴν Ἑλληνικὴν Μακεδονίαν. Ἡ Πίνδος χωρίζει τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν Ἡπειρον. Ὁ Γράμμος καὶ αἱ δύο λίμναι χωρίζουν τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν Σερβικὴν τοιαύτην. Καὶ τὰ Καμβούνια καὶ Χάσια χωρίζουν τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν.

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν τὴν Νοτιοδυτικὴν Μακεδονίαν ἀποτελοῦσαν δύο χῶραι, ἡ Ὀρεστὶς ἢ Ὀρεστία καὶ ἡ Ἐλίμεια ἢ Ἐλιμειῶτις. Ὅμοροι χῶραι αὐτῶν ἦσαν ἡ Ἐορδαία πρὸς Α., ἡ Λυγκηστὶς πρὸς Β., ἡ Ἡπειρος πρὸς Δ. καὶ ἡ Θεσσαλία πρὸς Ν. Ἡ Ἐλίμεια μάλιστα ἀποτελοῦσε τὸ νοτιώτερον σημεῖον τῆς Μακεδονίας πρὸς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἡπειρον. Ἡ Ὀρεστὶς εἶχε πρωτεύουσαν τὸ Ἄργος τὸ Ὀρεστικὸν καὶ πόλιν δευτέραν ἐπίσημον τὸ Κέλετρον, τὴν σημερινὴν Καστοριάν. Ἡ Ἐλιμειῶτις εἶχε πρωτεύουσαν τὴν Ἐλίμειαν καὶ ἄλλην πόλιν τὴν Αἰανὴν (Αἰάνα-Γρεβενά;). Εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην μάλιστα ἐποχὴν ἡ Ὀρεστὶς κατεῖχεν ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τὴν χώραν δηλαδὴ, ἣτις ἐκτείνεται Α. τῆς Πίνδου, χώραν ὄρεινὴν. Ἡ δὲ Ἐλιμειῶτις κατεῖχε τὰς πεδιάδας καὶ κοιλάδας, τὰς ὁποίας σχηματίζει ὁ Ἀλιάκμων. Κατόπιν ὅμως ἡ Ἐλιμειῶτις ἐπεξετάθη, ὅσου σήμερον τὰ Γρεβενά μέχρι τῆς Πίνδου, ἡ δὲ Ὀρεστὶς περιωρίσθη εἰς τὰς περὶ τὴν Καστοριάν μέχρι τοῦ Γράμμου χώρας.

Ὁλη ἡ χώρα αὕτη κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι ὄρεινὴ. Ἀπὸ ὅλην τὴν Μακεδονίαν ἡ Δυτικὴ κατέχει τὸ ὄρεινότερον μέρος. Διὰ τοῦτο ἐλέγετο καὶ Ὀρεστὶς, λέξις, ἡ ὁποία ἔχει συγγένειαν μὲ τὴν λέξιν ὄρος. Ὡστε Ὀρεστιεῖς καὶ Ὀρέσται ἦσαν καὶ ἐλέγοντο οἱ ὄρεινοί, οἱ κατοικοῦντες ὄρεινὰς περιοχάς. Ἐνῶ ἡ Ἐλίμεια καὶ Ἐλύμεια ἔχει σχέσιν μὲ τὸ Ἑλλάς, διότι κατὰ τοὺς γλωσσολόγους παράγεται ἀπὸ τὴν Πελασγικὴν ρίζαν ο.λ.α., ἐξ ἧς πολλαὶ λέξεις παράγονται, καὶ σημαίνει = εἶμαι ὑψηλὸς ἢ ὑψοῦμαι ὑπεράνω τῆς

Ἡ ὄροσειρά τῆς Πίνδου.

γῆς, τοῦ ἐδάφους καὶ κατέχω ὑψηλὴν θέσιν, περίβλεπτον κ.λπ. Ὡστε Ἑλίμεια καὶ Ἑλλάς σημαίνουν τὸν ὑψηλὸν ἢ ὄρεινὸν τόπον καὶ περὶ τούτου ἴδε τοῦ Ν. Ἐλευθεριάδου τὸ σύγγραμμα «Πελασγική Ἑλλάς — Οἱ προέλληνες».⁽⁶⁾ Ἡ Πίνδος, τὸ ὄρος, εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία δίδει εἰς τὰ μέρη αὐτὰ τὰ τοπωνύμια ταῦτα.⁽⁷⁾

Ἡ Πίνδος καὶ ὁ Πίνδος. Εἶναι ἓνα γενικὸν ὄνομα, μὲ τὸ ὁποῖον συνήθως καλεῖται ἡ μεγάλη ὄροσειρά, ἡ συνέχεια τῶν Ἑλληνικῶν Ἄλπεων, ἡ ὁποία διασχίζει τὴν Ἑλληνικὴν Χερσόνησον ἀπὸ τοῦ Βορείου αὐτῆς ἄκρου μέχρι τοῦ Ταινάρου, καὶ ἡ ὁποία διαχωρίζει τὰ ὕδατα τὰ ρέοντα εἰς τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος ἀπὸ τῶν εἰς τὸ Ἰόνιον Πέλαγος ρεόντων. Εἶναι συνέχεια τῶν Δειναρικῶν Ἄλπεων, ἀποτελοῦσα τὸ σημεῖον χωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τῆς Θεσσαλίας πρὸς Ἀνατολὰς καὶ τῆς Ἠπείρου πρὸς Δυσμὰς. Αὕτη εἶναι ἡ εἰδικώτερον λεγόμενη Πίνδος. Εἶναι μία ὄροσειρά μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΒΔ πρὸς ΝΝΑ. ἔχει πολλὰς κορυφὰς καὶ χαράδρας βαθέως χαραγμένας. Ὑψηλοτέρα κορυφή εἶναι ὁ Σμόλυκας μὲ ὕψος 2636 μ. Μικροτέρα εἶναι ἡ Γομάρα ἢ Καμάρα παρὰ τὴν Σαμαρίναν μὲ ὕψος 2198

μ. καὶ ἡ Βασιλίτσα μὲ ὕψος 2248 μ., ἡ Γκαμήλα μὲ ὕψος 2251 μ. κ.λπ. Ἡ Πίνδος ἐκπέμπει πρὸς ὄλας τὰς διευθύνσεις διακλαδώσεις μὲ ὑψηλὰς κορυφάς. Πρὸς Α. ἐκπέμπει τὰ Καμβούνια καὶ πρὸς πέρα τὸν Ὀλυμπον. Πρὸς Δ. ἐκπέμπει τὰ Τζουμέρκα μὲ ὕψος 2336 μ. καὶ τὰ ὄρη τῆς Ἀκαρνανίας. Πρὸς Ν. ἐκπέμπει τὸν Τυμφηστόν ἢ Βελοῦχι μὲ ὕψος 2519 μ. καὶ τὸν Κόρακα μὲ συνέχειαν πρὸς τὴν Ὀρθρυν καὶ τὰ ὄρη τῆς Αἰτωλίας. Πρὸς Β. δὲ συνδέεται μὲ τὸ Βόιον ἢ Γράμμον. Μέρη τῆς Πίνδου εἶναι καὶ τὰ κατὰ τόπους ὄρη ὁ Λάκμων ἢ Λάκμος ἢ Περιστερί, ἡ Τύμφη ἢ Νύμφη καὶ ὁ Σμόλυκας ἢ Σμόλυγγας, ποὺ εἶναι ὁ Λύγγος τῶν ἀρχαίων. (Σμό - λυγγος κατὰ Κ. Κρυστάλλην). Καὶ κορυφαὶ ἡ Βάλια - Κάρδα μὲ ὕψος 1720, ὁ Ζυγὸς μὲ ὕψος 1551 κ.λπ.

Αἱ κλιτύες τῆς Πίνδου εἶναι πάρα πολὺ ἀπότομοι πρὸς τὸ Δυτικὸν μέρος καὶ ὀμαλώτεροι εἰς τὸ Ἀνατολικόν. Διατέμνονται δὲ ἀπὸ πολλοὺς ποταμοὺς καὶ παραποτάμους. Ὁλη ἡ περιοχή της εἶναι κατάφυτος καὶ κατάρρυτος. Ἀπὸ αὐτὴν πηγάζουν οἱ ποταμοὶ Ἀῶς, Ἀραχθος καὶ Ἀχελῷος, ποὺ χύνονται εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Καὶ οἱ ποταμοὶ Πηνειὸς καὶ Ἀλιάκμων, ποὺ χύνονται εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον. Αἱ ἐκτάσεις τῆς Πίνδου μέχρι τῶν κορυφῶν εἶναι δασώδεις.

Ἀπὸ δασικῆς ἀπόψεως ἡ Πίνδος παρουσιάζει εἰς τὰ χαμηλὰ της μέρη βλάστησιν ἀπὸ δρυῶν, πρίνους, πλατάνους, πεῦκα. Παρουσιάζει ἀκόμη καὶ πολυαρίθμους βοσκοτόπους μὲ ἀγριαπιδέας, ἀγριελαίας κ.τ.λ. Εἰς τὰ ὑψηλότερα δὲ μέρη, ὑπὲρ δηλαδὴ τὴν ζώνη τῆς δρυὸς καὶ μέχρι τῶν ὑψηλοτέρων κορυφῶν, ἀπλώνεται ἡ ζώνη τῶν ὑψηλῶν δασῶν, τῆς ἐλάτης δηλαδὴ, τῆς πεύκης καὶ τῆς ὄξυᾶς. Ὀνομαστὴ εἶναι ἡ πανύψηλος λαρικοειδῆς πεύκη τῆς Πίνδου, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Μέτσοβον καὶ φθάνει ἕως τὴν Σαμαρίναν καὶ τὰ Ἀλβανικὰ σύνορα. Λόγω τῆς πυκνότητος τῶν δασῶν τούτων τὰ μέρη ταῦτα εἶναι πλουσιώτατα εἰς θηράματα ἄγρια καὶ ἥμερα. Τρέφονται ἐκεῖ κάπροι (ἀγριόχοιροι), ἔλαφοι, δορκάδες (ζαρκάδια), λύκοι ἄφθονοι, ἄρκτοι, καὶ ἄλλα μικρὰ καὶ μεγάλα ἄγρια ζῶα. Εἰς τὴν Πίνδον θηρεύονται καὶ ἰκτίδες (κουνάβια ὀνομαστὰ διὰ τὸ τριχωμὰ των) ἐνυδρίδες (βύδρες), ἄσβοι κ.λπ.

Τὰ Γρεβενὰ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ Δασαρχείου Πίνδου — Γρεβενῶν. Ἡ ὅλικὴ ἔκτασις τῶν δασῶν τούτων, τούτου εἶναι 2.515.000 τετραγ. χιλιομ. Ἐκ τούτων ὑπὸ δασῶν καλύπτονται τὰ 304.160 τετρ. χιλιομ. Αἱ δὲ καλλιεργήσιμοι καὶ μὴ γαῖαι ἀνέρχονται εἰς 2.210.840 τετρ. χιλ. (8). Εἰς τὰ δάση τῆς Πίνδου εἰργάζοντο προπολεμικῶς ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὸ Δασαρχεῖον Γρεβενῶν ὑλότομοι, τεχνῖται, ἀσβεστοποιοὶ καὶ ἀνθρακεῖς 410, ἀγωγιάτες 380, καὶ ζῶα 2.000. Ἡ

ετήσια παραγωγή εις ξυλάνθρακας ήτο 1.004.500 όκάδες.⁽²⁾

Εις τήν περιοχήν τής Πίνδου ούδεμία σοβαρά συγκοινωνία ύ-
πάρχει. Ούτε όδική άρτηρία ούτε και σιδηροδρομική. Όλη ή συγ-
κοινωνία τών μερών τούτων γίνεται με ήμιόνους. Καί αί μόνοι όδοί,
πού ύπάρχουν εις τήν Πίνδον είναι ήμιονικαί. Καί δια τούτο αί
συγκοινωνίαι εις τήν Πίνδον είναι άνοικταί μόνον κατά τó Θέρος.
Τόν Χειμώνα διακόπτονται άπό τās παχείας στιβάδας τών χιόνων.
Ύπάρχουν όμως σπουδαίαι διαβάσεις πρòς τήν Ήπειρον και πρòς
τήν Θεσσαλίαν, πού ένώνουν τά μέρη ταυτα με τήν Μακεδονίαν.
Άπό τās διαβάσεις αυτās, τά ντερβένια τών Τούρκων, τās κλεισω-
ρείας τών Βυζαντινών, έπερνοϋσεν άλλοτε ή Έγνατία όδός τών
Ρωμαίων, και σήμερα ή ύπό κατασκευήν σιδηροδρομική γραμμή
Θεσσαλίας - Μακεδονίας - Ήπείρου δια τού Μετσόβου. Ήδη έχει
κατασκευασθή όδός πρòς τήν Ήπειρον, έχει χαραχθή δέ σιδηρο-
δρομική τοιαύτη.⁽¹⁰⁾

Εις τήν άρχαίαν έποχήν ή Πίνδος έθεωρείτο ιερόν όρος, άφιε-
ρωμένον εις τόν Άπόλλωνα και τās Μούσας, όπως ό Παρνασσός.
Τό όνομα Πίνδος τό έπηρε τό όρος άπό τόν όμώνυμον ήρωα, υión
του Μακεδόνοσ. Ο Μακεδών είχε τρία παιδιά. Τά δύο δέ άπό αυτá
έφθόνησαν τόν άδελφόν, τόν Πίνδον. Αυτòσ πάλιν δια να σώση τήν
ζωήν του, έφυγεν εις τό όρος τούτο. Έδω έτρέφετο με τό κυνήγι και
εις τό κυνήγι συνητήθη και έγνωρίσθη με ένα άνθρωπόμορφον
δράκοντα (φίδι), μαζί με τόν όποιον έζησε τόν υπόλοιπον χρόνον
τής ζωής του. Οί άδελφοί του όμως έφθασαν και έδω, και κατώρθω-
σαν να τόν έξοντώσουν. Ο δράκος έθαψε τότε τόν Πίνδον έδω και
τό βουνό ώνομάσθη Πίνδος.⁽¹¹⁾

Αυτά βέβαια λέγει ή Μυθολογία, ή όποία εις τά νεώτερα χρόνια
έσυνεχίσθη. Τά τρία άδέλφια τρεις δράκοντες διαμένοντες εις τās
τρεις δρακολίμνας τής Πίνδου, οί δύο δέ κατώρθωσαν να έξοντώ-
σουν τόν τρίτον, τόν δράκοντα τής δρακολίμνης του Σμόλυκα. Οί
άλλοι δύο έμεναν εις τās δρακολίμνας Λάκμονοσ (σημερινό Περι-
στέρι) ό ένας, και τής Τύμφησ ή Νύμφησ ό άλλοσ. Όλην τήν σχε-
τικήν παράδοσιν έχει καταχωρήσει ό Κ. Κρυστάλλησ εις τό περιο-
δικόν «Παρνασσός» του Ίουνίου του έτους 1890. Ήμείσ έδω θά
άναφέρωμεν τό σχετικό πανάρχαιο δημοτικό τραγούδι.

*Στῆσ Σαμαρίνας τά βουνά, στῆσ Έροιβιᾶσ τούσ τόπουσ, ⁽¹²⁾
έκει πού πέντε δέν πατοϋν, και δέκα δέν διαβαίνουν,
έγώ μονάχοσ πέρασα, πεζόσ κι' άρματωμένοσ,
με τιτριμίδεσ στο σπαθί, με φοϋντεσ στο ντουφέκι.*

Έξήντα δράκουσ σκότωσα, κι' έξήντ' έχω λαβώσει,

καὶ πέτυχα καὶ τὸ Στοιχειὸν σὲ μιὰ ψηλὴ ραχούλα,
ποῦχε σταυρὸν στὰ κέρατα, φεγγάρι στὰ καπούλια.
Σειέται καὶ σειοῦνται τὰ βουνά, σειέται καὶ σειοῦντ'

οἱ κάμποι,

ταράζει τὰ ποδάρια του καὶ δένδρα ξεριζώνει.

Στριγκιά φωνὴ ἐφώναξε, βογγοῦν βουνά καὶ ράχες.

— Ἐδῶ πού πέντε δὲν πατοῦν καὶ δέκα δὲν διαβαίνουν,
τί γύρευες μονάχος σου, πεζὸς κι' ἄρματωμένος;...

Εἰς τὴν Ἱστορίαν ἢ Πίνδος εἶναι ἡ πρώτη κοιτὶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐκ τῆς ἐδῶ κατάγονται οἱ Ὀρέσται καὶ οἱ Ἀργεῖοι τοῦ Τρωϊκοῦ καὶ μετατρωϊκοῦ πολέμου. Ἐκ τῆς ἐδῶ ἐξεκίνησαν οἱ Ἡρακλεΐδαι διὰ τὴν Κάθοδον τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους ἡ Πίνδος ἦτο τὸ λημέρι τοῦ ἄρματολισμοῦ. Τὸ ὄρος τοῦτο ἔγινεν ἐσχάτως τὸ βουνὸν τοῦ θρύλου καὶ τῆς δόξης. Ἡ σύγχρονος Ποίησις, μὲ τὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλβανίας, τὸ ἐξύμνησε παντοιοτρόπως. Διότι ἐκεῖ πράγματι στὰ χρόνια μας

Ἄρματολῶν πῆρε ντορὸν - κι' ἔστησεν ἡ λεβεντιὰ χορόν.

Ἄκόμη δὲ

Εἰς τὴν Πίνδο τραγουδοῦνε

τοῦ Δαβάκη τᾶξια παλληκάρια

κι' ὄλο δόξες ἀντηχοῦνε τᾶλλα τὰ βουνά.

Τὴν Ἑλλάδα μας ὑμνοῦνε

καὶ τ' ἀνδρειωμένα τῆς βλαστάρια

πού τὸν καθ' ἐχθρόν νικοῦνε, σᾶν παντοτεινά...

Ἐκεῖ. Εἰς τὴν Πίνδον καὶ τὰ ἔνδοξα χωριά τῆς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ - ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Τοπογραφία - Κάτοκοι.

Ἡ Ολόκληρος ὁ ὄρεινός ὄγκος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποίαν χωρίζει ἀπὸ τὴν Κεντρικὴν ἢ ποταμιὰ τοῦ Ἑλιάκμονος, ἀπὸ τὸ ὄρος Περιστερί καὶ τὸν Ἑλιάκμονα ποταμὸν μέχρι τῆς Πίνδου, ἢ ὁποία χωρίζει τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν Ἑπειρον καὶ τὴν Ἀλβανίαν, περιλαμβάνει σήμερον δύο νομοὺς, τὸν τῆς Φλωρίνης καὶ τὸν τῆς Κοζάνης, τὸ νοτιοδυτικὸν μὲ μέρος τοῦ δευτέρου κατέχει ἡ Ἐπαρχία Γρεβενῶν. Αὐτῆς ἡ ὅλική ἔκτασις εἶναι περίπου 1000 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, καὶ κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1940 ἔχει πληθυσμὸν 51.868 κατοίκους, κατοικοῦντας εἰς 124 μικρὰ καὶ μεγάλα χωριά, ἀποτελοῦντα 72 κοινότητας καὶ μίαν κωμόπολιν, τὰ Γρεβενά, ὡς δῆμον.

Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ νομοῦ Κοζάνης περιέχεται μεταξὺ τοῦ Ἑλιάκμονος ποταμοῦ, τῶν Καμβουνίων ὄρεων (Χάσια), τῆς γηραιᾶς Πίνδου καὶ τοῦ Παλημαγεῖρου ποταμοῦ. Ὁ ποταμὸς αὐτὸς πηγάζει ἀπὸ τὴν Πίνδον, περνᾷ ἀπὸ τὸ Πεντάλοφον (Ζουπάνι) καὶ τὸ Τσοτύλι, καὶ χύνεται εἰς τὸν Ἑλιάκμονα παρὰ τὴν Νεάπολιν. Πρωτεύουσα τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν εἶναι τὰ Γρεβενά, μὲ 4392 κατοίκους κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἀπογραφὴν.⁽¹³⁾ Ἡ κωμόπολις κεῖται μέσα εἰς μίαν ποταμιάν, περικλειομένην γύρω-γύρω ἀπὸ χαμηλὰ ὑψώματα, συγκροτοῦντα ὑψίπεδον. Τὴν φυσικὴν αὐτὴν λεκάνην τὴν διαρρέουν μικροὶ ποταμοί, ὁ Δοξανίτης καὶ ὁ Αὐλίτης, ποὺ ἐνώνονται ἐμπρὸς εἰς τὰ Γρεβενά, καὶ ἔτσι ἀδελφωμένοι χύνουν τὰ νερὰ των εἰς τὸν Ἑλιάκμονα μὲ τὸ ὄνομα Γρεβενίτης. Ἡ ποταμιὰ αὐτὴ ἔχει ὕψος 700 περίπου μέτρων ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἢ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶχε τὸ ὄνομα Ταυλαντία, καὶ περιελάμβανε τὰς χώρας Ἑλιμειώτιδα, Ἑορδέαν καὶ Ὀρεστιάδα. Αἱ τρεῖς αὗται ἐπαρχίαι — ἅς τὰς ὀνομάσωμεν ἔτσι — κατεῖχον ὅλην τὴν σημερινὴν Νοτιοδυτι-

κὴν Μακεδονίαν, δηλαδὴ ὀλόκληρον τὸν Νομὸν Κοζάνης μέχρι τῆς Ἑπίρου καὶ τῆς Ἰλλυρίας. Καὶ ἡ μὲν Ὀρεστιάς εἶναι ἡ περιφέρεια τῆς Καστοριάς, τῆς ὁποίας ὀνομασται πόλεις ἦσαν τὸ Ἄργος (τὸ Ὀρεστικὸν) καὶ τὸ Κέλετρον, ἡ σημερινὴ Καστοριά. Ἡ δὲ Ἑορδέα εἶναι ἡ περιφέρεια Καϊλαρίων, τῆς ὁποίας πόλις ὀνομαστή ἦτο ἡ Πτολεμαῖς. Καὶ ἡ Ἐλιμειῶτις τέλος εἶναι ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Γρεβενῶν. Ἦτοι καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ὁ σημερινὸς Νομὸς Κοζάνης - Ταυλαντίας, διηρεῖτο εἰς ἐπαρχίας Ταυλαντίας, Ὀρεστιάδος, Ἑορδέας καὶ Ἐλιμιώτιδος. Ἐξ αὐτῶν ὄλων ἡμεῖς εἰς τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον θὰ ὀμιλήσωμεν μόνον διὰ τὴν Ἐπαρχίαν Ἐλιμιώτιδος - Γρεβενῶν.⁽¹⁴⁾

Ἡ ὄλη Ταυλαντία ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μακεδόνων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὀνομαστὸς βασιλεὺς αὐτῆς ἦτο ὁ Γλαυκίας. Οὗτος κατὰ τὸ ἔτος 335 π.Χ. ἠνώθη μὲ τὸν ἐναντίον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπαναστατήσαντα βασιλέα τῆς Ἰλλυρίας Κλεῖτον, τὸν υἱὸν τοῦ Βαρδυλέω. Ὁ Ἀλέξανδρος εὐρίσκετο τότε εἰς τὸν Δούναβιν πολεμῶν. Διὰ νυκτερινῆς δὲ ἐπιθέσεως κατέλαβε τὸ ὀχυρὸν τῶν ἐπαναστατῶν, τὸ Πήλιον, ὁ δὲ Κλεῖτος κατέφυγεν εἰς τὴν Ταυλαντίαν ζητῶν σωτηρίαν.⁽¹⁵⁾

Ἡ Ταυλαντία ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων Διοκλητιανοῦ κεῖ ἐντεῦθεν ὀνομάζετο Νέα Ἑπειρος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Παλαιάν, ἡ ὁποία διοικητικῶς ἦτο ἠνωμένη τότε μὲ τὴν Ἰλλυρίαν (Ἑλβανίαν)⁽¹⁶⁾.

Ἡ Ἐλιμειῶτις χώρα ἢ Ἐλίμεια ἢ Ἐλιμία ἐξετείνεται γύρω ἀπὸ τὸν ροῦν τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ, περιελάμβανε δὲ κατὰ τοὺς ὀπολογισμοὺς τῶν ἱστορικῶν τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας Σερβίων, Γρεβενῶν καὶ Ἀνασελίτσης. Εἶχε πολλὰς πόλεις, ὅπως τὴν Ἐλίμειαν, τὴν Ἐράτειραν, τὴν Αἰάνην ἢ Αἰανήν, τὴν Σπαρτίλην, τὴν Λευκὴν Πέτραν καὶ ἄλλας.⁽¹⁷⁾

Ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Γρεβενῶν περιλαμβάνει τὰ κάτωθι χωρία, κώμας καὶ συνοικισμοὺς, κατ' ἄλφαβητικὴν σειρὰν.

Ἀβδέλα, Ἄγιος Γεώργιος (Τσοῦρχλι), Ἄγιος Κοσμᾶς (Τσιράκι), Ἀηδόνια (Στηζάχι), Αἰμιλιανός (Γκριντάδες), Ἀνθρακιά (Μάνες), Ἀλατόπετρα (Τοῦζι), Ἀμυγδαλιές (Πικρεβενίτσα), Ἀνάβρυτα (Βράτσινο), Ἀράπης Ἀραλαί, Ἀγάπη (Ράτσι), Ἄκρη (Μπεσιριτσιά), Ἀετιὰ (Τσοῦργιακας), Ἀσπρόκαμπος.

Βατόλακκος (Ντοβράτοβο), Βάρις (Βάρτσα), Βελώνη, Βαλάνια (Λούμπιστα).

Γρεβενά, Γουρουνάκι, Γήλοφος (Τσοῦκα), Γεωργίτσι, Γρηὰ (Γκρέσι).

Δασοχωρὶ (Πιτσούγγια), Δασύλλιον (Μάγερ), Δαφνερό (Βάϊπες),

Ἐποψη τῆς πόλεως τῶν Γρεβενῶν.

Δίπορον (Χωλένιστα), Δοξαράς, Διασελάκι (Σέλισμα), Δεσκάτη, Δεσπότης (Σνίχοβον), Διάκος (Λιμπίνοβο).

Ἐλατος (Δόβρανη), Ἐξαρχος, Ἐλευθεροχωρι, Ἐλεύθερον (Κουτσικιότι), Ἐκκλησιά (Βιδίστη), Ἐλάφι (Πινιάρη).

Ζιάκας (Τίστα).

Ἴτιές (Βούρμποβο).

Κάστρο, Καλλονή (Λοῦντσι), Καλή - Ράχη (Βραβονίστα), Καλόχι, Καρπερό (Δημηνίτσα), Κατάκαλη, Κυρά, Καταφύγι (Μπάλτινο), Κέντρο (Βέντσια), Κηπουργιό, Κιβωτός (Κρίφτσι), Κληματάκι (Δοβρούνιστα), Κνίδη (Κόπριβα), Κολοκυθάκι, Κοκκινιά (Σούμπινο), Κυπαρίσσι (Μπίσοβο), Κριθαράκι, Καλαμίτσι.

Λάβδα, Λουτρό, Λαγκαδιὰ (Ζαπανταῖοι), Λαγκαδάκια (Λούτσιονο), Λεῖψι, Λόγχμη (Βίτσι).

Μαυραναῖοι, Μεσολοῦρι, Μηλιά, Μοναχῆτι, Μικρολίβαδο (Λαβανίτσα), Μερσίνα (Γκομπλάρι), Μαυρονόμος, Μελίτσι (Πλέσια), Μεσαῖον (Σάδοβο), Μεσόλακκος (Ζυγόστι), Μικρό (Γκομπλαράκι), Μισοκλεισοῦρα (Σαδοβίστα).

Νησι (Νασινῖκος).

Ἵροπέδιον (Βηλιά).

Παλαιόκαστρο, Παλαιοχωρι, Παληοχωρι - Μαυραναίων, Παρασκευῆ (ἀγία), Περιβόλι, Πηγαδίτσα, Πολυδένδρι (Σπάτα), Πολυνέ-

ρι (Βοδεντσικό), Ποντηνή (Ζόριστα), Πρόσβολον (Δέλνο), Παληοκόπρια, Πριόνια (Μπόζοβο), Περιβολάκι (Λεπινίτσα), Παλιουριά (Ζημνιάτη), Παλιοκνίδη (Παληοκόπριβα), Πιστικό (Πισκό), Πόρος (Γκουστάμ), Πυλωρή, Πανόραμα (Σαγκαναϊοί), Παρόρειον (Ριάχοβο).

Ροδιά (Ραδοβίστι).

Σαμαρίνα, Σαρακίνα, Σιταρᾶς (Σίτοβο), Σμίξι, Σπήλαιο, Σύδενδρο (Τριβένι), Σειρήνι Μεγάλο, Σειρήνι Μικρό.

Ταξιάρχης (Κουσκό), Τουρνίκι, Τρικουκιά (Τσαπουρνιά), Τρίκορφον (Τσιτσικό), Τριφύλλι (Σίνιτσα), Τρίκωμο (Ζάλοβο).

Φιλί, Φιλιππαϊοί.

Χρώμιο (Σφίλτσι).

Ἡ Ἐπαρχία Γρεβενῶν κατοικεῖται σήμερον ἀπὸ Ἑλληνας, τὴν Ἑλληνικὴν ὁμιλοῦντας, ἐκτὸς ἐλαχίστων, οἱ ὅποιοι πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν χειρίζονται καὶ τὴν Κουτσο-Βλαχικὴν. Πολλοὶ ὀλίγοι δὲ εἶναι οἱ Ἀρουμουνίζοντες. Ἐκ τούτων οἱ Κουτσόβλαχοι κατοικοῦν — ἰδίως τὸ θέρος — εἰς τὰς ὑψηλὰς κώμας, τῆς Πίνδου (Σμόλυκα), τὴν Σαμαρίναν, τὴν Ἀβδέλαν, τὴν Σμίξιν, τὸ Περιβόλι, τὴν Φοῦκαν τῆς Ἡπείρου. Τὸν χειμῶνα κατοικοῦν εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἡμιμόνιμον στοιχεῖον τῆς πόλεως. Ἐχουν συνείδησιν Ἑλληνικὴν, πλὴν τῶν Ρουμανιζόντων. Ἐπιδίδονται δὲ εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, εἰς τὸ ἐμπόριον, τὴν ὑλοτομίαν καὶ εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ «κυρατζῆ» ἀγωγιάτη.

Οἱ ὁμιλοῦντες τὴν Ἑλληνικὴν ἀποτελοῦν τὴν μεγίστην πλειοψηφίαν τῆς ἐπαρχίας καὶ χωρίζονται εἰς τοὺς Κοπατσαραίους, εἰς τοὺς Χασιώτας καὶ εἰς τοὺς Πρόσφυγας. Οἱ πρῶτοι κατοικοῦν τὰς πρὸς τὰ Γρεβανὰ πλευρὰς τῆς Πίνδου καὶ εἰς τὴν ζώνην τῆς δρυὸς (κοπάτσι). Ἀσχολοῦνται εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, γεωργίαν, ἐμπόριον καὶ τὰς τέχνας. Οἱ Χασιώτες κατοικοῦν τὰ πρὸς τὰ Χάσια (ὄρη Καμβούνια) χωρία καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὴν γεωργίαν. Ὅριόν τους εἶναι ὁ Βενέτικος ποταμός. Οἱ δὲ πρόσφυγες κατάγονται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Προύσης καὶ τοῦ Καυκάσου καὶ κατῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ 1922. Ἀσχολοῦνται εἰς τὴν γεωργίαν, ταπειουργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς τέχνας.

Οἱ Ρουμανίζοντες ἐκ τῶν Βλαχοφώνων κατοίκων τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν ὀνομάζονται Ἀρουμουνοί=Ρωμαῖοι καὶ ἀποτελοῦν τὴν μειοψηφίαν τῆς περιφερείας. Εἰς τὰ Γρεβενὰ συντηροῦν σχολεῖα-δημοτικὸν καὶ γυμνάσιον-οἰκοτροφεῖον καὶ ἰδίαν ἐκκλησίαν μὲ ἴδιον ἱερέα. Τὸ δόγμα εἶναι ὀρθόδοξοι. Λέγουν ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν Ρουμούνων-Ρωμαίων ἀποίκων εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Συγκρατοῦνται ὁμως εἰς τὴν Ρουμάνικη ἰδεολογίαν μᾶλλον λόγῳ συμφέροντος παρά διὰ τὰς φυλετικὰς καὶ ἔθνικὰς τῶν πεποιθήσεις. Ὡστε ἔθνολογικῶς οἱ Κουτσόβλαχοι, ὑποδιαιροῦνται εἰς Ἑλληνόφρονας καὶ εἰς Ρουμανίζοντας.⁽¹⁸⁾

Τοπωνυμία τῶν ἀρχαίων πολισμάτων τῆς Ἑλιμίας.

Ἡ ὄλη ὄψις τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως τῶν Γρεβενῶν, ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις λειψάνων καὶ καταφανῶν ἰχνῶν ἀρχαίου συνοικισμοῦ καὶ μέσα εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ ἔξω εἰς τὴν ὑπαιθρον, ἀκόμη δέ καὶ ἡ ἀγρία, ὄρεινὴ καὶ δρυμώδης τῆς περιοχῆς φύσις, ἔδωκαν τὸ ἐνδόσιμον εἰς τοὺς εἰδικοὺς νὰ σχηματίσουν τὴν γνώμην, ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι πόλισμα νεώτερον, ἴσως ὀλίγον ἀρχαιότερον τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος. Καὶ ὁμως νεώτεροι ἔρευναι καὶ μελέται ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε ὀρθὴ οὔτε ἀληθῆς. Διότι, τὰ Γρεβενὰ εἶναι κατὰ πολὺ παλαιότερον πόλισμα, ἀπὸ ὅ,τι κοινῶς νομίζεται καὶ ὅπως ἐλπίζομεν νὰ ἀποδείξωμεν.

Ἐν πρώτοις εἰς τὰς ἱστορικὰς πληροφορίας εὐρίσκομεν τὸ πόλισμα αὐτὸ, Γρεβενὰ ὀνομαζόμενον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἀπὸ τὸν δέκατον αἰῶνα μ.Χ. βέβαια. Ἀρχαιότερον δὲ τὸ εὐρίσκομεν καλούμενον Αὐλαί, εἰς τοὺς Μακεδονικοὺς χρόνους. Καὶ ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰς ὀχυρώσεις τῶν Φιλιππαίων καὶ τοῦ Πολυνερίου καὶ τοῦ Σπηλαίου, ἡ περιοχὴ αὐτὴ κατωκεῖτο ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης - ἱστορικῆς καὶ προϊστορικῆς - ἐποχῆς τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Δωριέων καὶ τῶν Ἡρακλειδῶν, ὅπως θὰ ἴδωμεν.

Εἰς ἀπόδειξιν τῆς παρά τῶν Ἑλλήνων κατοικήσεως τῆς περιοχῆς αὐτῆς θὰ φέρωμεν δύο μαρτυρίας. Πρῶτον τὸ εὔρημα τοῦ χωρίου Καλαμίτσι. Καὶ δεύτερον τὴν ἐπιτύμβιον πλάκα τοῦ χωρίου Μεγάλο Σειρῆνι. Εἰς τὸ Καλαμίτσι, ποῦ εἶναι χωριὸ τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν, ἀνατολικῶς τῆς κωμοπόλεως εἰς ἀπόστασιν 1/2 τῆς ὥρας κείμενον, εὐρέθη ἀπὸ Γάλλους στρατιώτας τὸ ἔτος 1918 ἄγαλμα κόρης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὕψους φυσικοῦ (1,50 μ.), φέρον ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τῆς ὁποίας διακρίνονται καθαρὰ αἱ λέξεις μὲ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου.... ΑΡΡΑΒΑΙΟΥ ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΜΕ...⁽⁹⁾. Εἶναι ἐπιτύμβιον ἄγαλμα, προφανῶς Μακεδονικῶν χρόνων.

Σπουδαιότερα εἶναι ἡ ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος πλάκα τοῦ Σειρηνίου. Τὴν εὐρήκαμεν μέσα εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου — παλαιὸ μικρομονάστηρο — ἐπάνω εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν. Ἔχει διαστάσεις 1,20 μ. × 0,70 μ. Εἶναι πλάκα κατωτέρου μαρμάρου. Γύρω-γύρω ἔχει χαραγμένον πλαίσιον καὶ ἔχει πάχος 0,05 μ.

Προέρχεται ἀπὸ τάφον καὶ φαίνεται, ὅτι εἶχε καὶ παράστασιν ἀνά-
γλυφον, ὡς συνήθως, τὴν μητέρα καθημένην καὶ ὑποδεχομένην τὴν
θυγατέρα της. Καὶ λέγει. (20)

ΜΗΤΗΡ ΗΔΕ ΣΟΙ ΕΙΜΙ ΦΙΛΩ
ΤΕΡΑ ΗΝ ΣΥ ΘΑΝΟΥΣΑΝ
ΕΣΤΕΡΙΣΑΣ ΧΡΗΣΤΗ ΜΗΤΡΙ
ΦΕΡΟΥΣΑ ΧΑΡΙΝ ΤΙΣ ΣΕ
ΠΟΘΟΣ ΤΑΧΥΣ ΕΣΧΕΝ ΕΜΕΥ
ΤΕΚΝΟΝ ΩΚΥΜΟΡΟΝ ΔΕ
ΠΕΝΘΟΣ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΗ ΓΕΙΝΑΟ
ΚΑΙ ΓΑΜΕΤΗ

Δηλαδή -

Μήτηρ ἤδε σοὶ εἶμι φιλωτέρα,
ἣν σὺ θανοῦσαν ἐστερίσας·
χρηστῇ μητρὶ φέρουσα χάριν
τίς σε πόθος ταχύς ἔσχεν, ἐμεῦ τέκνον;
ὠκύμορον δὲ πένθος καὶ γενέτη γείναο
καὶ γαμέτη!

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν παρατηροῦμεν ὀρθογραφίαν ἄπταιστον. Τὸ «ἐστερίσας» - μέ ι - δέν εἶναι τοῦ στερῶ, ὅποτε θά ἤθελε μέ η, ἀλλά τοῦ στερίσκω, τὸ ὁποῖον ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ παθητικὸν στεροῦμαι. Τὸ «ἐμεῦ» εἶναι αἰολικὸς τύπος ἀντί ἐμοῦ. Τὸ δὲ «γείναο» εἶναι ἀόρ. α' τοῦ γείνομαι, ποιητικὸς τύπος τοῦ γίνομαι καὶ γίγνομαι, ἀντὶ ἐγένου, «γενέτης» εἶναι ὁ πατήρ· «γαμέτης» ὁ σύζυγος. Καὶ ἡ ἔννοια εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἡ μήτηρ εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀποθάνει. Τώρα ἀποθνήσκει καὶ ἡ ὕπανδρος — ἀλλ' ἄνευ τέκνων - κόρη της, ἀφή-
νουσα εἰς τὴν ζωὴν τὸν γέροντα πατέρα της καὶ τὸν σύζυγον. Καὶ λέγει τώρα ἡ μητέρα μὲ παράπονον εἰς τὴν θυγατέρα, ὑποδεχομένη αὐτὴν εἰς τὸν ἄδην.

Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀγαπημένη σου μητέρα,
τὴν ὁποῖαν θανοῦσαν ἐστερήθης·
εἰς τὴν πεθαμένην μητέρα προσφέρουσα εὐχαρίστησιν
ποῖος ταχύς πόθος σὲ κατέλαβε, τέκνον μου
ἔγινες δὲ πρόωρον πένθος εἰς τὸν πατέρα
καὶ εἰς τὸν σύζυγον.

Αἱ δύο αὗται ἐπιγραφαὶ μᾶς φανερώνουν, ὅτι κατὰ τοὺς Μακε-
δονικοὺς καὶ Ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ περιοχὴ τῶν Γρεβενῶν ἑκατοι-

κεῖτο, καὶ ὅτι οἱ κάτοικοί της δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον Ἕλληνες, τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὁμιλοῦντες καὶ γράφοντες, καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ζῶντες καὶ μετερχόμενοι. Ἀλλὰ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν τοπωνυμίαν.

Ἡ πρώτη τοπωνυμία τῶν Γρεβενῶν εἶναι Αὐλαί. Ἡ ὀνομασία αὕτη διετηρήθη μέχρι σήμερον εἰς τὰ Γρεβενὰ μόνον ὡς πρὸς τὸν διὰ τῆς κωμοπόλεως διερχόμενον ποταμὸν, ποῦ ἀκόμη λέγεται Αὐλίτης. Περὶ αὐτῆς ἔχομεν τὰς ἑξῆς ἱστορικὰς μαρτυρίας:

α') Εἰς τοὺς κώδικας τῆς ΒΑ τῶν Γρεβενῶν κειμένης ἀρχαίας καὶ γεραρᾶς Μονῆς τῆς Ζάβορδας, ἡ ὁποία ἰδρύθη περὶ τὸ ἔτος 1500, τὰ Γρεβενὰ ὀνομάζονται Αὐλαί.

β') Εἰς τὴν Γεωγραφίαν τοῦ ὁ ἀλλοτε Ἀθηνῶν ἐπίσκοπος Μελέτιος, ἀκμάσας περὶ τὸ 1700, γράφει: «Πλησιόχωροι κωμοπόλεις εἰς αὐτὴν - Καστοριὰν - εἶναι Χρούπιστα, Σισάνιον ἢ Σιάτιστα - θρόνον ἐπισκόπου ἔχουσα ὑπὸ τὸν Ἀχριδῶν ἀρχιεπίσκοπον, Γρεβενὰ Αὐλαῖς κοινῶς λεγόμενα, ἔχουσα ὁμοίως θρόνον ἐπισκόπου ὑπὸ τὸν Ἀχριδῶν ἀρχιεπίσκοπον».(21)

γ') Εἰς ἓνα σημείωμα χειρόγραφον, γραμμένον εἰς τὴν τελευταίαν σελίδα τοῦ βιβλίου «Κλίμαξ Ἰωάννου», ἀνήκοντος εἰς τὴν Μονὴν Σπηλαίου, ὅπου μέχρι σήμερον φυλάσσεται, λέγεται τὸ ἑξῆς: «Ἔτος σωτήριον 1781 Φεβρουαρίου 10. Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου — Γρεβενῶν - κυρίου κὺρ-Γαβριὴλ καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας Μονῆς Σπηλαίου κὺρ-Ἰωσήφ ἱερομονάχου ἀπὸ Γρεβενὰ - Αὐλαῖς». Ὁ ἱερομόναχος Ἰωσήφ κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Αὐλαῖς ἢ Αὐλές, διεδέχθη δὲ εἰς τὴν ἡγουμενία τὸν παπᾶ-Γαβριὴλ ἀπὸ τὸ χωρίον Σπήλαιον, τὸ ἔτος 1785, Σεπτεμβρίου 12, ὅτε ἀπέθανεν ὁ παπᾶ Γαβριὴλ(22).

Εἰς τὰ τελευταῖα μάλιστα σημειώματα τῶν βιβλίων τῆς Μονῆς Σπηλαίου γίνεται ἄλλοῦ μὲν διάκρισις, ἄλλοῦ δὲ σύγχυσις μεταξὺ Γρεβενῶν καὶ Αὐλῶν καὶ φαίνεται κάπως, ὅτι τὰ Γρεβενὰ δὲν ἔκειντο ἀκριβῶς ἐπάνω εἰς τὸ ἀρχαῖον πόλισμα τῶν Αὐλῶν. Ἀκόμη καὶ αὕτη ἡ ὀνομασία τοῦ ποταμοῦ Αὐλίτου, πολὺ μακρὰν τῶν Γρεβενῶν πηγάζοντος, τοῦτο φανερώνει. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπίθανος ἡ γνώμη, ὅτι τὸ χωρίον Αὐλαί ἔκειτο ὀλίγον δυτικώτερον τῶν Γρεβενῶν, ἴσως γύρω ἀπὸ τὸν σημερινὸν Μύλον τοῦ Μπουσίου. Ἰδοῦ ἓνα τέτοιο σημείωμα, ἐπάνω εἰς ἓνα χειρόγραφον Τετραάγγελον τοῦ ἔτους 1139. «1785 Σεπτεμβρίου 15 ἐπὶ ἡγουμένου παπᾶ-Ζήση ἀπὸ χωρίου Αὐλές κατεσκεύασαν τὸ μύλο ἀπὸ θεμέλιον καὶ τὸ μετόχι εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ τὸ σπίτι εἰς τὴν Καρούτα καὶ τὰ ἀμπέλια». Καὶ ἓνα ἄλλο εἰς τὴν τελευταία σελίδα Θεοτοκαρίου ἐκδόσεως Ἑνετίας σελίδα 1643. «1785 ἔγινε ἡγούμενος Ἰωσήφ ἱερομόναχος ἀπὸ χω-

ρίον Αὐλὲς καὶ ἔκτισαν τὸ μύλο ἀπὸ θεμέλιον καὶ τὸ μετόχι στὰ Γρεβενά».(23)

Κατὰ ταῦτα ἐκ πρώτης ὄψεως καταφαίνεται, ὅτι ὁ παπᾶ - Ἰωσήφ ἔχει δίκαιον, τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ διὰ τῶν Γρεβενῶν ρέων ποταμὸς Αὐλίτης, τερματίζεται παρὰ τὰ Γρεβενά, ἐνούμενος μετὰ τοῦ Δοξανίτου, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ κοινὸν ὄνομα Γρεβενίτης ἢ Γρεβενίτικος κυλοῦν τὰ νερὰ των καὶ τὰ χύνουν εἰς τὸν Ἀλιάκμονα. Ὅθεν λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ὄνομά του τὸ ἐπῆρεν ὄχι ἀπὸ τὴν συμβολὴν του, ἀλλὰ ἀπὸ τὰς πηγὰς του. Πηγάζει δὲ ὁ Αὐλίτης, πέραν πρὸς δυσμὰς τῶν Γρεβενῶν εἰς τὰς τοποθεσίας Ἐμὴν - Πηγάδι καὶ Κυρά - Καλή. Εἰς τὰ μέρη αὐτὰ ὄντως παρατηροῦνται ἴχνη ἀρχαίου συνοικισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν τοποθεσίαν Μάνα καὶ τὴν θέσιν Γρέβια. Πρὸ αὐτῶν δὲ ρεεὶ ὁ Αὐλίτης.(24)

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὁμοῦς αὐτὴν τὰ Γρεβενά θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἶναι πόλισμα νεώτερον τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων. Τοῦτο ὁμοῦς δὲν φαίνεται πιθανόν. Διότι ἔχομεν τὴν γνώμην παρὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις, ὅτι τὰ Γρεβενά κατέχουν τὴν θέσιν τῶν Αὐλῶν, καὶ τοῦτο ρητῶς μᾶς μαρτυροῦν αὐτὸς ὁ ἡγούμενος τοῦ Σπηλαίου παπᾶ - Ἰωσήφ, ποὺ κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Γρεβενά - Αὐλαῖς, καὶ οἱ κώδικες τῆς μονῆς Ζάβορδας, ὅπως μᾶς ἐπληροφόρησεν ὁ ἄλλοτε ἡγούμενος τῆς μονῆς καὶ ἤδη μητροπολίτης Καστοριᾶς κ. Νικηφόρος. Οὔτε θὰ ἐπιπτεν εἰς ἓνα τόσον μέγα σφάλμα ὁ γεωγράφος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος, ὁ ἐξ Ἰωαννίνων καταγόμενος ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, μαρτυρῶν, ὅτι τὰ Γρεβενά κοινῶς λέγονται Αὐλαῖς. Ἴσως μετατόπισιν τῶν Γρεβενῶν νὰ ἔχωμεν εἰς νεωτέρους χρόνους καὶ δὴ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἀνατολικώτερον, ὅπου τὰ σημερινὰ Γρεβενά.

Ἦδη γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν πράγματι τὸ πόλισμα αὐτὸ ἐλέγετο Αὐλαῖ ἢ εἶχε ἄλλην τινὰ ὀνομασίαν. Διότι εἰς τὰς ἀρχαίας Ἑλληνικὰς τοπωνυμίας πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν εὐρίσκομεν τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν. Συνήθης Ἑλληνικὴ τοπωνυμία εἶναι Αὐλῶν καὶ Αὐλῖς. Μήπως λοιπὸν τὸ Αὐλαῖ τῶν Γρεβενῶν προῆλθεν ἀπὸ τὸ Αὐλῶν ἢ ἀπὸ τὸ Αὐλῖς; Περὶ αὐτοῦ βέβαια δὲν ἔχομεν καμμίαν πληροφορίαν ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν. Καὶ μόνον ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους τῶν Γρεβενῶν μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσωμεν μίαν τοιαύτην παραφθορὰν τῆς λέξεως.

Ἡ λέξις αὐλῶν, ὡς τοπωνυμία, κατὰ τοὺς ἀρχαίους λεξικογράφους, σημαίνει τοὺς πλατεῖς περὶ τὰ ὄρη τόπους, τὰς φάραγγας, τὰς κοιλάδας, τὰς χαράδρας καὶ δὴ τὸν λειμῶνα, τὸν ἔφυδρον τόπον, ὅπως λέγει ὁ Ἡσύχιος. Ἡ δὲ λέξις αὐλῖς σημαίνει τὸν τόπον τῆς διαμονῆς καὶ μάλιστα πρὸς διανυκτέρευσιν—καταυλισμὸν—τῶν ὀδοιπόρων, τῶν διερχομένων ἀπὸ τοιούτους αὐλῶνας. Ἀλλὰ τοιοῦ-

τος αὐλῶν εἶναι καὶ ἡ ὄλη ποταμιὰ τῶν Γρεβενῶν. Αὐτὰ δὲ τὰ Γρεβενὰ ἀκόμη καὶ σήμερον χρησιμεύουν ὡς τόπος καταλύματος τῶν διερχομένων πρὸς Ἰωάννινα καὶ ἀντιστρόφως πρὸς Κοζάνην καὶ Θεσσαλονίκην ὁδοιπόρων. Αὐτό βέβαια ἐγένετο εἰς μεγάλην κλίμακα κατὰ τὴν παλαιότεραν καὶ ἀρχαίαν ἐποχὴν, ὅτε ἔλλειπον τὰ σημερινὰ μέσα συγκοινωνίας, τὸ μόνον δὲ μέσον εἰς τὰ ὄρεινὰ μέρη ἦτο ἡ ἡμίονος καὶ οἱ ἡμιονηγοὶ (κυρατζῆδες). (25)

Ἡ τοπωνυμία Γρεβενὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος μ.Χ. Πρῶτος τὴν ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος (913-959) εἰς τὸ περί θεμάτων σύγγραμμά του. Τὴν λέγει Γρίββανα-Πρίβανα.(26) Κατόπιν τὴν ἀναφέρει κατὰ τὸν ἐνδέκατον - δωδέκατον αἰῶνα ὁ συγγραφεὺς καὶ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος εἰς τὸ περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων σύγγραμμά του, λέγων ἐπὶ λέξει: «Λέων ὁ Μοῦγγος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν εἰς μίαν ἐβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ ἐπίσκοπον Γρεβενουῦ»(27). Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα τὴν τοπωνυμίαν Γρεβενὰ ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς καὶ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του πρὸς τὸν Γεώργιον Βαρδάνην, χαρτοφύλακα Ἀθηνῶν καὶ κατόπιν ἐπίσκοπον Κερκύρας.(28) Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν αὐτὴν μανθάνομεν, ὅτι τὰ Γρεβενὰ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἦσαν «πόλις ἀξιόλογος, ἔχουσα κληρὸν εὐπαίδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ θέλγη τὴν ψυχὴν»(29).

Διὰ τὴν σημασίαν τῆς τοπωνυμίας αὐτῆς καὶ διὰ τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ της πολλὰ ἔχουν λεχθῆ. Ἄλλοι τὴν δέχονται ὡς τοπωνυμίαν Ἑλληνικὴν καὶ ἄλλοι ὡς Λατινικὴν. Οἱ πρῶτοι τὴν συνδέουν μὲ τὰς παραδόσεις περὶ τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Ἑλυμιώτιδος. Οἱ δεύτεροι μὲ τὰς κατακτήσεις τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ μὲ τὰς Σλαυικὰς ἐπιδρομὰς.

Κατὰ τοὺς πρώτους, οἰκιστὴς τῆς Ἑλυμίας εἶναι ὁ ἦρως Ἑλυμος, βασιλεὺς τῆς Ἠπείρου ἢ τῶν Τυρρηνῶν ἢ Τυρσηνῶν, κατοικοῦντος τὴν προϊστορικὴν πόλιν τῆς Ἑλυμιώτιδος Τύρρησαν.(30) Υἱὸς αὐτοῦ ἦτο ὁ Αἴανος ἢ Αἰανός ἢ Αἰάνης, ὁ ὁποῖος ἵδρυσεν εἰς τὴν Ἑλυμιώτιδα τρεῖς παραλλήλως πόλεις, φερούσας τὸ ὄνομα τοῦ Αἰάνη, καὶ κατὰ τὸν δωρικὸν τύπον Αἰάνα καὶ Αἰάνα.(31) Ἐκ τῶν τριῶν τούτων πολισμάτων τὸ ἀρχαιότερον ὠνομάσθη κατὰ τὸ δωρικὸν ἰδίωμα Γραία Αἰάνα ἢ Αἰανὰ, καὶ τὰ ἄλλα Ἱερά Αἰάνα καὶ Καλὰ Αἰάνα. Ἐντεῦθεν προῆλθον αἱ νεώτεραι τοπωνυμίαι Γρεβενὰ (Γραία Αἰανὰ), Γεράνεια (Ἱερά Αἰάνα) καὶ Κάλιανη (Καλὴ Αἰάνη).(32) Οὕτω τὰ Γρεβενὰ καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν βυθίζονται εἰς τοὺς

χρόνους τῆς προΐστορίας, ὡς πολίσματος προΐστορικοῦ, καὶ ἀναμιγνύονται μὲ τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων, τῶν προΐστορικῶν τῆς Ἑλλάδος κατοίκων, τοὺς Πελασγοὺς. Διότι ὑπάρχει ἡ γνώμη, ὅτι οἱ Πελασγοὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι ἄλλοι παρὰ οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονικῆς Πελαγονίας. Ἐξ αὐτῆς δὲ καὶ ἐκ τῆς Ὀρεστίδος καὶ ἐκ τῆς Ἐλυμίας ἐξεκίνησαν τὰ διάφορα Ἑλληνικὰ φύλα διὰ νὰ καταλάβουν τὴν ἀπὸ αὐτοὺς κληθεῖσαν χώραν Ἑλλάδα, οἱ Δωριεῖς ἐκ τῆς Ὀρεστίδος, οἱ Ἀχαιοὶ ἐκ τῆς Ἐλυμίας καὶ οὕτω καθεξῆς.⁽³³⁾

Ἀπομένει νὰ ἴδωμεν τὴν γνώμην τῶν δευτέρων περὶ τῆς ἔτυμολογίας τῆς τοπωνυμίας Γρεβενά, ὅτι δηλαδὴ ἡ τοπωνυμία εἶναι Λατινικὴ ἢ καὶ Σλαυϊκὴ. Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ εἴπωμεν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος, διότι πρέπει νὰ προηγηθῇ ἡ ἀρχαιοτέρα ἱστορία τῶν Γρεβενῶν.

Οἱ προΐστορικοὶ χρόνοι τῆς Μακεδονίας.

Ἡ Ἑλλάδα, μικρὰ ὄρεινὴ χερσόνησος, περικλειομένη πανταχόθεν ὑπὸ θαλάσσης — τῆς Μεσογείου, ἀνατολικῶς μὲν καὶ νοτίως ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, δυτικῶς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰονίου — κατέχει τὸ νότιον ἄκρον τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, καὶ περιλαμβάνει τὴν χώραν τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὡς καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους μαζί μὲ τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν μεγαλόνησον Κρήτην.

Ἐκ τῶν ὀρίων αὐτῆς τὰ πρὸς βορρᾶν δὲν ἦσαν σαφῶς καθωρισμένα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, λόγῳ τῶν συχνῶν ἐπιδρομῶν τῶν ἀπὸ Βορρᾶ λαῶν. Ὁ γεωγράφος Στράβων, ἐν ᾧ θέτει ὡς βόρειον σύνορον τῆς Ἑλλάδος τὴν γραμμὴν Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ, εἰς ἄλλο μέρος διαπρυσίως κηρύττει, ὅτι καὶ ἡ Μακεδονία εἶναι Ἑλλάς. Διότι δὲν ἠδύνατο νὰ παρίδη τὸ γεγονός, ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἡ Μακεδονία κατωκεῖτο ὑπὸ Ἑλλήνων. Εἶναι δ' ἐξάλλου γνωστὸν, ὅτι πολὺ βορειότερον τῆς γραμμῆς τοῦ Στράβωνος, εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην, εἶχον ἐγκατασταθῆ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων Ἑλληνικαὶ φυλαὶ, οὕτως ὥστε ἡ Θεσσαλία, ἡ Στερεά, ἡ Πελοπόννησος καὶ τὰ Νησιά, τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ Ἡπειρος καὶ ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη ἀπετέλουν τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ταυτότης γλώσσης καὶ ἐθίμων εἶναι τὰ μαρτύρια τῆς ἑλληνικότητος τῶν μερῶν αὐτῶν. Ὁ Στράβων γράφει: «Ἐνιοὶ δὲ καὶ σύσμπασαν τὴν μέχρι Κερκύρας Μακεδονίαν προσαγορεύουσιν...

ὅτι καὶ κουρᾶ, καὶ διαλέκτῳ καὶ χλαμῦδι καὶ ἄλλαις τοιαύταις χρῶνται παραπλησίους». Ὁμοίως καὶ ὁ λατῖνος ἱστορικὸς Λίβιος ἀποκαλεῖ τοὺς Αἰτωλοὺς καὶ τοὺς Ἀκαρνᾶνας καὶ τοὺς Μακεδόνας «ἀνθρώπους ὁμογλώσσους».(34)

Αἱ φυλαὶ τῶν Ἑλλήνων, κατοικοῦσαι ἀπὸ τῆς 16ης χιλιετηρίδος π.Χ. μεταξὺ τῶν ὄρέων Σκάρδου - Ροδόπης - Ὀλύμπου, περὶ τὸ ἔτος 1000 π.Χ. προσέλαβον τὸ ἀθροιστικὸν ὄνομα Μακεδόνες καὶ Μακεδνοὶ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων τῶν κατοικούντων τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Στερεάν, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Νήσους, ὡς καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θράκης. Ἡ χώρα ἐκείνη ὠνομάσθη Μακεδονία καὶ Μακετία ἀπὸ τῶν ἀρχαίων φυλετικῶν ἠρώων Μάγνητος (ἐξ οὗ καὶ Μαγεδόνες) καὶ Μακεδόνας, ποὺ ἦσαν κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Μυθολογίαν παιδιὰ τοῦ Διὸς ἢ κατ' ἄλλους τοῦ Αἰόλου. Τὰ ὀνόματά τους σημαίνουν τὸν μέγαν, τὸν ἰσχυρόν.(35)

Τοῦ Μακεδόνας τέκνον ἦτο ὁ Πίνδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπῆρε τὸ ὄνομά του ὁμώνυμον ὄρος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Μέρος τῆς Μακεδονίας αὐτῆς, ἰδίως τῆς περὶ τὴν Πίνδον, ἦτο καὶ ἡ Ἑλιμιῶτις καὶ περὶ τοῦτου ὁ Θουκυδίδης λέγει τὰ ἐξῆς: «Τῶν Μακεδόνων εἰσι καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἑλιμιῶται, καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἃ ξύμμαχα μὲν εἰσὶ τούτοις καὶ ὑπήκοα, βασιλείας δ' ἔχει καθ' ἑαυτά».(36) Ὁ δὲ ἱστορικὸς Πολύβιος συμπληρώνει, ὅτι τὰ ἐπάνωθεν ἔθνη τοῦ Θουκυδίδου ἦσαν: «Ὀρέσται καὶ Πελαγόνες καὶ Ἑλιμιῶται», (37) ὄντες Μακεδόνες καὶ ἀποτελοῦντες τὴν Ἄνω Μακεδονίαν, τὴν καὶ ἐλευθέραν ὀνομαζομένην κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Κάτω Μακεδονίαν τοῦ Θουκυδίδου.

Ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονίαν κατήγοντο ἐπιφανέστατοι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στρατηγοί, ὅπως ὁ Κράτερος καὶ ὁ Περδίκκας ἐκ τῆς Ὀρεστιάδος, ὁ Πολυπέρχων ἐκ τῆς Τυμφαίας, ὁ Πτολεμαῖος ὁ Λάγου καὶ ὁ Κρατεύας ἐκ τῆς Ἑορδαίας, κ.λπ.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια ἔδωκαν τὴν ἀφορμὴν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς νὰ κάμουν τὴν ὑπόθεσιν περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων - τῶν προἱστορικῶν - κατοίκων τῆς Μακεδονίας καὶ μάλιστα τῆς περὶ τὴν Πίνδον, ὅτι δηλαδή ἡ Μακεδονία κατωκεῖτο ἀπὸ Ἑλληνικοὺς λαοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀνέβηκαν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Στερεάν. Ἀφορμὴν εἰς τοῦτο ἔδωκεν ὁ Ἡρόδοτος, ὁ ὁποῖος τοὺς πρώτους Ἑλληνας τοὺς τοποθετεῖ εἰς τὰ περὶ τὴν σημερινὴν Λαμίαν μέρη, τὴν ἀρχαίαν Φθίαν. Πλὴν νεώτεροι ἔρευναι ἔπεισαν τοὺς ἱστορικοὺς, ὅτι οἱ Ἑλληνες τῆς Φθίας καὶ τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος ἔλκουν τὴν καταγωγὴν τῶν ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν, καὶ ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ κατέβηκαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ διάφορον φυλετι-

κὸν ὄνομα, Ἄχαιοι, Ἴωνες, Δωριεῖς. Ἡ κάθοδος ἔγινε διὰ ξηρᾶς διὰ τῆς φυσικῆς ὁδοῦ τῆς Πίνδου. Περὶ τούτου μαρτυροῦν καὶ ἡ Ἱστορία, ἰδίως τοῦ Ἡροδότου, καὶ αἱ κοιναὶ παραδόσεις καὶ οἱ μῦθοι τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Ὁ Ἡρόδοτος πρῶτος, σπουδαῖος ἱστορικός τῆς ἀρχαιότητος — ἤκμασε περὶ τὸ 450 π.Χ. — πατὴρ γενόμενος τῆς Ἱστορίας, λέγει τὰ ἑξῆς: «Ὁ Κροῖσος (βασιλεὺς τῆς Λυδίας ἐν Μ. Ἀσίᾳ) ἱστορέων εὔρισκε Λακεδαιμονίους καὶ Ἀθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν Δωρικοῦ γένους τοὺς δὲ Ἴωνικοῦ. Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἔόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικόν ἔθνος. Καὶ τὸ μὲν οὐδαμῆ ἔξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα. (δηλ. τὸ μὲν Ἴωνικὸν πουθενὰ δὲν μετηνάστευσε, τὸ δὲ Δωρικὸν ἔκαμε πάρα πολλὰς περιπλανήσεις). Ἐπὶ μὲν γὰρ Λευκαλίωνος βασιλέως οἴκεε (κατοικοῦσε) γῆν τὴν Φθιῆτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλληνοσ Ἰστιαῖτιν, ἐκ δὲ τῆς Ἰστιαιήτιδος οἴκεε ἐν Πίνδῳ Μακεδνὸν καλούμενον (καλούμενον τὸ γένος τὸ Δωρικόν). Ἐντεῦθεν δὲ αὐτίς (πάλιν) εἰς τὴν Δρυοπίδα μετέβη, καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτω εἰς Πελοπόννησον ἔλθὼν Δωρικὸν ἐκλήθη».(38)

Μὲ ἄλλα λόγια τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος λέγει ὁ Ἡρόδοτος, κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν κατοικοῦσε τὴν Στερεὰν καὶ Θεσσαλίαν, κατόπιν δὲ διαφόρων περιπλανήσεων — κατὰ διάφορα φῦλα, ἰδίως τὸ Δωρικὸν γένος — ἔφθασεν εἰς τὴν περὶ τὴν Πίνδον Μακεδονίαν - Ἡπειρον, καὶ ἐκεῖθεν κατέβηκεν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπου ὠνομάσθη ἔθνος Δωρικὸν καὶ ἡ πορεία του παρεστάθη ὡς Κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν, ὅπως θὰ ἴδωμεν. Αὐτὰ λέγει ὁ Ἡρόδοτος.

Ἡ συσχέτισις ὅμως τῶν πληροφοριῶν τούτων τοῦ ἀρχαιοτάτου ἱστορικοῦ Ἡροδότου μὲ τοὺς διαφόρους μῦθους τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἰδίως τῶν Δωριέων, μᾶς φέρουν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ, ὡς Δωρικὴ, κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, προερχόμενη ἐκ τῆς Ἀσίας, διὰ τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἡπείρου κατῆλθεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Στερεὰν καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ἐδῶ οἱ Δωριεῖς συνήντησαν τοὺς Ἴωνας καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς, τοὺς ὁποίους ἔξετόπισαν, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι παλαιότερον εἶχον ἐκτοπίσει τοὺς Πελασγοὺς ἢ Αἰγαιοὺς.

«Ἡ φυλὴ καὶ τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων, λέγει ὁ σοφὸς ἱστορικός Π. Καρολίδης, ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τῶν Σελλῶν ἢ Ἑλλῶν τῆς Ἡπείρου, κατοικούντων τὴν ἐν Ἡπείρῳ καὶ παρὰ τὴν Δωδώνην χώραν Ἑλλοπίαν. Ἡ φυλὴ αὕτη ἀπὸ τῆς Ἡπείρου ἔξετάθη ἀνατολικῶς καὶ βορείως εἰς τὴν Ἐστιαιώτιδα τῆς βραδύτερον Θεσσαλίας κληθείσης χώρας, καὶ εἰς τὴν ὡσαύτως Ἐστιαιώτιδα καλουμέ-

νην χώραν τῆς Μακεδονίας, ἡ ὁποία οὕτω ὠνομάζετο καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἐκ τῆς βορείου Θεσσαλίας δὲ ἐξετάθη ἡ φυλὴ πρὸς νότον, ἔνθα εἶχε κέντρον τὴν Φθίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Μοῖρα τῆς φυλῆς ταύτης ἐξετάθη ἔτι νοτιώτερον, εἰς τὴν Δρυοπίαν, καὶ ἐντεῦθεν μετέβη εἰς τὴν Πελοπόννησον ὑπὸ τὸ ὄνομα Δωριεῖς, καὶ ἐγένετο κυρία τοῦ πλείστου τῆς χερσονήσου ταύτης»⁽³⁹⁾.

Οἱ προϊστορικοὶ χρόνοι τῶν Γρεβενῶν

Ἦστερα ἀπὸ τὰ προεισαγωγικὰ αὐτὰ ἐρχόμεθα εἰς τὰ Γρεβενά, τὴν ἀρχαίαν Ἑλιμιώτιδα χώραν. Περί αὐτῆς ὁμιλοῦν ἀρχαῖοι

Στὴν Τρεμπένιστα, Β. τῆς λίμνης Ἀχρίδος, ἀνεκαλύφθη βασιλικὸ νεκροταφεῖο μὲ ταφές κυρίως πολεμιστῶν. Στὴν εἰκόνα χρυσὴ προσωπίδα νεκροῦ (Σόφια, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).

ιστορικοί και συγγραφείς, οί μῦθοι και τὰ ὑπάρχοντα ἀρχαιολογικὰ λείψανα. Κατὰ ταῦτα ἄλλη μοῖρα τῆς φυλῆς τῶν Δωριέων ἦλθε και κατέλαβε τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Ὀνομάσθησαν δὲ ἐκεῖ οἱ Δωριεῖς Μακεδνοὶ κατὰ τὸν Ἡρόδοτον — μυθολογικῶς μὲν διότι ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Μακεδόνοσ, ἀδελφοῦ τοῦ Ἑλληνοσ, ἔτυμολογικῶς δὲ διότι ἦσαν μεγαλόσωμοι, ρωμαλαῖοι και ἰσχυροὶ, ὡσ κατοικοῦντες τὴν περί τὴν ὄροσειρὰν τῆς Πίνδοσ ὄρεινὴν χώραν. Ἦσαν δηλαδὴ ἄνδρες ὄρεσίβιοι και τραχεῖσ και βαλανηφάγοι. Κέντρον των ἀνεδείχθη τότε τὸ Ἄργος, τὸ κείμενον παρὰ τὴν σημερινὴν Χρούπισταν τῆς Καστοριᾶσ. Αὐτοὶ ἰδιαιτέρως ὄνομάσθησαν Ἀργεῖοι και Ἀργεάδοι, και Ὀρεστιεῖσ ἢ Ὀρέστιοι ἢ Ὀρέσται (=ὄρεινοί) ἀπὸ τὴν χώραν, ποὺ ἐλέγετο Ὀρεστιῆτισ. Ἀπὸ δὲ τὸν ἔθνικὸν των ἦρωα ὄνομάσθησαν και Ἡρακλεῖδοι, θεωρούμενοι ὡσ ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέουσ.

Ἀπὸ τὴν Ὀρεστιῆδα δὲν ἄργησαν οἱ Δωριεῖσ αὐτοὶ νὰ ἐπεξετείνουν διὰ ἐπιδρομῶν τὸ κράτοσ των εἰσ τὴν χώραν τῆσ Μακεδονίασ, τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τὰσ βορείουσ ὑπωρείασ τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τῆσ Πίνδοσ και τοῦ Ἀλιάκμονοσ ποταμοῦ. Εἰσ τὸ Δωρικὸν ἢ Μακεδονικὸν τοῦτο κράτοσ ὑπήχθη και ἡ Ἐλιμιῶτισ χώρα, ἡ γύρω ἀπὸ τὰ σημερινὰ Γρεβενά.

Αὐτὰ λέγει ἡ Ἱστορία. Και τὰ ἐπιβεβαιώνει ἡ Ἀρχαιολογία. Ἐξηγούμεθα. Τὸ ἔτοσ 1918 ἐν πρώτοισ ἐπισκευαζομένησ τῆσ δημοσίασ ὁδοῦ Ἀχρίδοσ - Κιτσέβου εὐρέθησαν εἰσ ἀπόστασιν 3500 μέτρων ἀνατολικῶσ τῆσ λίμνησ Ἀχρίδοσ ἑπτὰ μεγάλοι προϊστορικοὶ τάφοι ἰσαρίθμων πολεμιστῶν. Ἀνοίχθησαν και μέσα εὐρέθησαν θαυμαστῆσ τέχνησ κτερίσματα, χάλκινα ἀγγεῖα, ἀργυρᾶ και χρυσᾶ ἀντικείμενα, μία χεῖρ χρυσῆ και δύο χρυσαῖ προσωπίδεσ κ.λπ., ὄλα Ἑλληνικῆσ τεχνοτροπίασ. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ κοσμοῦν σήμερον τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῆσ Σόφιασ, ἀνάγονται δὲ εἰσ τὸν 7ον και 6ον αἰῶνα π.Χ.⁽⁴⁰⁾

Εἰσ τὴν ποταμιὰ κατόπιν τῶν Φιλιππαίων σῶζονται τὰ ἐρείπια δύο σπουδαίων προϊστορικῶν φρουρίων-κάστρων, τὸ Καστρί τῶν Φιλιππαίων και τὸ Καστρί τοῦ Πολυνερίου ἢ Βοδεντσικοῦ. Προϊστορικὸν ὁμοίωσ εἶναι και τὸ Κάστρο τοῦ Σπηλαίου, ποὺ ἐγείρεται εἰσ ὕψοσ 1300 μέτρων. Τὸ σχηματίζουν βράχοι ἀπορρῶγεσ τοῦ ὄρουσ Σπηλαίου (Σπίλοσ) ὕψουσ 1500 μ. Δύο ποταμοὶ ἀγκαλιάζουν τὸ ὄροσ τοῦτο, οἱ ὁποῖοι ἐνώνουν τὰ νερὰ των κάτω ἀπὸ τὸ φρούριον μὲ τὸ κοινὸ ὄνομα Βενέτικοσ. Ἄνωθεν τῆσ συμβολῆσ αὐτῆσ ἐγείρεται ἀπρόσιτον τὸ Σπήλαιον. Τὸ φρούριον αὐτὸ περιβάλλεται σήμερον ἀπὸ διπλὴν σειρὰν τείχουσ. Εἰσ τὴν ἀνατολικὴν του εἴσοδον σῶζεται ἀκόμη ἡ πύλη και ἡ θέσισ τοῦ μοχλοῦ τῆσ πύλησ.

Τὸ Κάστρο τοῦ Σπηλαίου ἐπῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενον ὄρος, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἐλέγετο Σπίλιον καὶ Σπίλος. Μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἐδιαβάσαμεν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μοναστηρίου εἰς τοὺς κώδικας του — Σπήλιο καὶ Σπίλιο καὶ Πύλαιον. Εἶναι λέξις Ἑλληνικὴ. Δὲν σημαίνει δὲ σπηλιὰ, διότι τέτοια σπηλιὰ δὲν ὑπάρχει ἐδῶ, ἀλλὰ βράχον, κρημνὸν ἢ βραχῶδες καὶ ἀπόκρημνον ὄρος, ὅπως εἶναι.⁽⁴¹⁾ Τὸ Κάστρο αὐτὸ εἶναι εἰς ἐπίκαιρον σημεῖον καὶ δεσπόζει τῆς πέριξ χώρας.⁽⁴²⁾

Τὸ Πολυνέρι κατόπιν εἶναι ἓνα μικρὸ χωριὸν, κείμενον εἰς τὴν χούνην ὑψηλῶν ὄρέων, παραφυάδων τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομά του τὸ ὀφείλει εἰς τὰ πολλὰ καὶ κρῦα νερά του. Ἐκ τὸ χωριὸν αὐτὸ ἕως τὸ Καστρί εἶναι ἀπόστασις ἀρκετὴ, καὶ μᾶς φέρει στενὸ καὶ ἀνηφορικὸν — εἰς γωνίαν 45° — μονοπάτι. Κεῖται μεταξὺ Πολυνερίου καὶ Ἀλατόπετρας (Τουῆσι), εἰς ὕψος 1100 μ. Εἰς τὰ ριζὰ τοῦ κάστρου σώζεται ἀκόμη ἀπὸ πελωρίους μονολίθους μικρὸς τετράγωνος ναὸς — σήμερον τῶν ἁγίων Θεοδώρων — διαστάσεων μ. 4×4. Δίπλα εἰς τὸν ναὸν τοῦτον πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀγαθοὶ γεωργοὶ ἀνεῦρον τὸν τάφον γιγαντιαίου Μακεδόνο, τὸν ὁποῖον ἐξέλαβον ὡς... τὸν ἅγιον Θεόδωρον.

Καὶ τὸ κάστρο αὐτὸ περιβάλλει διπλῆ σειρά τειχῶν. Μέσα εἰς αὐτὸ εὗρήκαμεν τεμάχιον — ἀπόκρουσμα — κίονος δωρικοῦ ρυθμοῦ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, πρᾶγμα σπάνιον εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν. Εὗρήκαμεν καὶ θραύσματα ἀγγείων ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν ἀπὸ συλληθέντας τάφους. Εἶδαμεν δὲ εἰς τὰς χεῖρας τῶν χωρικῶν ἀρκετὰ νομίσματα Μακεδονικὰ καὶ Ρωμαϊκὰ καὶ Φράγκικα.

Τὸ Καστρί τέλος τῶν Φιλιππαίων κεῖται κάπως χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα. Περιβάλλεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τεῖχος. Κεῖται εἰς ὕψος 1000 μ., κάτωθεν κορυφογραμμῆς 1300 μ. ὕψους, τὴν ὁποίαν οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Φιλιππαῖοι ὀνομάζουν Κουρούνα ἢ Κορώνα. Μέσα εἰς τὸ κάστρο παρατηροῦνται θραύσματα ἀγγείων, εἰς τὰς χεῖρας δὲ τῶν κατοίκων πολλὰ ἀντικείμενα ἀρχαιολογικὰ ὑπάρχουν (νομίσματα χρυσᾶ, ἀργυρᾶ, χαλκᾶ, ἀγγεῖα κ.λπ.)⁽⁴³⁾.

Ἔρχονται τώρα οἱ μῦθοι, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐπιβεβαιώνουν τὰς ἱστορικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς αὐτὰς μαρτυρίας.⁽⁴⁴⁾ Ὁ Ἕλληνας, λέγει ἢ Ἑλληνικὴ Μυθολογία, ὁ Μακεδὼν, ὁ Μάγνης καὶ ὁ Ἀμφικτύων ἦσαν ἀδελφοὶ, παιδιὰ τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Αἰόλου. Δηλαδὴ μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων ὑπῆρχε κοινὴ καταγωγὴ καὶ ἡ σχέσις τῆς ἀδελφότητος. Τοῦ Μακεδόνο υἱὸς — ὅπως εἶδαμεν — ἦτο ὁ Πίνδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὀνομάσθη τὸ ὁμώνυμον ὄρος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ οἱ ἀρχαῖοι — οἱ προϊστορικοὶ — κάτοικοι τῆς Πίνδου ἦσαν Ἕλληνες. Ὁ Ἕλυμος κατόπιν ἢ

Ἐλιμος ἢ Ἐλενος ἦλθεν ἀπὸ τὴν Ἡπειρον καὶ κατώκησε τὴν Ἐλιμιώτιδα χώραν. Ἀλλὰ τοῦτο ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἱστορικὸς μας Π. Καρολίδης εἰς τὴν ἔμπροσθεν παρατεθειῖσαν περικοπὴν. Ὅτι δηλαδή οἱ Ἕλληνες τῆς Ἡπείρου ἦλθαν καὶ κατώκησαν τὴν Ἐλιμιώτιδα. Τοῦτο συνέβη ἔνωρίτερον τοῦ 1000 π.Χ. κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς. Οἱ Ἕλληνες τοῦτέστιν τῆς Ἡπείρου διέβησαν τὴν Πίνδον καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ὀρεστιῆδα καὶ Λυγκηστιῆδα τῆς Μακεδονίας. Ὁ Π. Ἐλευθεριάδης μάλιστα λέγει, ὅτι Δωρίς ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν Πίνδον.⁽⁴⁵⁾

Σπουδαῖος εἶναι ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῶν Ἡρακλειδῶν. Ὁ ἡμίθεος Ἡρακλῆς εἶναι ὁ Πανδῶριος καὶ Πανελλήνιος κατόπιν ἔθνικὸς ἦρως, ἀπόγονοι δὲ αὐτοῦ ἐθεωροῦντο οἱ Δωριεῖς Ἡρακλειῖται. Κατὰ τὴν μυθολογίαν ὁ Ἡρακλῆς εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἔθνικὸς ἦρως τῶν Δωριέων, κατορθώσας μὲ τὴν σωματικὴν κυρίως ρώμην του τὰ πλέον δυσκατόρθωτα κατορθώματα, ποὺ εἰς τὴν μυθολογίαν λέγονται ἄθλοι.⁽⁴⁶⁾ Ἀντιπροσωπεύει δηλαδή τὴν σωματικὴν δύναμιν, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Δωριεῖς ἐστήριζον τὰς ἐπιτυχίας των καὶ τὰ κατορθώματά των. Διότι, ὡς ἐλέχθη, οἱ Δωριεῖς ἦσαν ἄνθρωποι τραχεῖς, ἄνθρωποι πολεμικοὶ καὶ ὀρεσίβιοι, ἄνθρωποι τῆς ἰσχύος τοῦ σώματος.

Ὁ Ἡρακλῆς ἐγεννήθη εἰς τὰς Θήβας τῆς Βοιωτίας. Ἡ καταγωγὴ του ὅμως ἦτο ἀπὸ τὸ Ἄργος, κατ' ἄλλους μὲν τὸ Πελοποννησιακὸν, κατ' ἄλλους δὲ τὸ Ὀρεστικὸν ἢ Μακεδονικὸν. Διότι ἀπὸ τὸ δεύτερον ἐκκινήσαντες οἱ Δωριεῖς κατέλαβον καὶ ἔκτισαν τὸ πρῶτον. Αὐτὸ λέγεται Κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ἡ γενεαλογία τοῦ Ἡρακλῆ. Πατὴρ του, κατὰ τὸν Ὅμηρον, ἦτο ὁ Ἀμφιτρύων ὁ ἐξάδελφος τοῦ Μακεδόνο.⁽⁴⁷⁾

Ἄμα ἐμεγάλωσεν ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἔγινεν ἄνδρας, ἐπῆγεν εἰς τὸ Ἄργος καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Εὐρυσθέα, υἱὸν τοῦ Σθενελάου, τὴν βασιλείαν, τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος εἶχεν ὑφαρπάσει ἀπὸ τοὺς προγόνους του. Ὁ Εὐρυσθεὺς ὅμως ἀρνεῖται καὶ ζητεῖ πρῶτον τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δώδεκα ἄθλων. Ὁ Ἡρακλῆς ἐκτελεῖ τοὺς ἄθλους αὐτοὺς, ἀλλὰ δὲν ἀξιῶνεται νὰ γίνῃ βασιλεὺς. Διότι ἐπάνω εἰς τὸ ὄρος Οἶτη τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος εὕρισκει θάνατον τραγικὸν. Οἱ ὁμόφυλοί του κατόπιν τὸν ἀπεθέωσαν, ἦτοι τὸν ἀνεγνώρισαν ὡς ἡμίθεον, καὶ τὸν κατέταξαν μεταξὺ τῶν ἀθανάτων τοῦ Ὀλύμπου.

Ὁ Ἡρακλῆς ἄφησε πολλὰ παιδιά. Ὁ μυθογράφος Ἀπολλόδωρος μᾶς διηγήρησε μακρὸν κατάλογον τέκνων τοῦ Ἡρακλῆ. Ἔτσι ἀπὸ τὸν ἦρωα αὐτὸν προῆλθον πολυπληθεῖς ἀπόγονοι, οἱ ὁποῖοι ἐπῆραν τὸ ὄνομα Ἡρακλειῖται. Ἀπὸ αὐτοὺς δὲ ὅλοι οἱ Δωριεῖς ὠνομάσθησαν κατόπιν Ἡρακλειῖται ὡς ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλῆ.⁽⁴⁸⁾

Μυθικός γενάρχης τῆς δυναστείας τῶν Τημενιδῶν ἦταν ὁ Ἡρακλῆς, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἔθνικὸς ἥρωας τῶν Δωριέων. Στὴν εἰκόνα λεπτομέρεια ἀπὸ ἀργυρὸ ἀλάβαστρο τὸ ὁποῖο εὐρέθη στὸν μεγάλο τάφο τῆς Βεργίνας, μὲ παράσταση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἡρακλέους (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).

Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Ἡρακλῆ, τὰ παιδιά του ἐξεδιώχθησαν ἀπὸ τὸ Ἄργος ὑπὸ τοῦ Εὐρυσθέως. Περιπλανώμενα δὲ ἔφθασαν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα — τὴν ἀρχικὴν κοιτίδα τῆς καταγωγῆς των, κρούοντες τὰς θύρας τῶν ἰσχυρῶν. Ἐζητοῦσαν βοήθειαν πρὸς τιμωρίαν τοῦ Εὐρυσθέως. Καί ἐπέτυχαν τὴν βοήθειαν αὐτὴν ἀπὸ πολλοῦς. Τότε ἔκαμαν πέντε ἀποπείρας πρὸς ἐπανάκτησιν τοῦ Ἄργους, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ πέμπτη ἐπέτυχεν. Αὕτη ἔγινε περὶ

τὸν 8ον π.Χ. αἰῶνα καὶ ὀνομάζεται **Κάθοδος τῶν Ἑρακλειδῶν**.

Τὴν τελευταίαν κάθοδον τῶν Ἑρακλειδῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον διηύθυναν οἱ Ἑρακλεῖδαι **Τήμενος**, **Κρεσφόντης** καὶ Ἄριστόδημος, ἔχοντες ὡς συμμάχους τὸν Πάμφυλον καὶ τὸν Δήμαντα, υἱοὺς τοῦ βασιλέως τῶν Δωριέων Αἰγυμιοῦ. Ἄναχωροῦν ἀπὸ τὴν Δωρίδα καὶ διὰ τῆς Ναυπάκτου περνοῦν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Βασιλεὺς τότε εἰς τὸ Ἄργος ἦτο ὁ υἱὸς τοῦ Ὀρέστου Τισαμενός. Μεταξὺ τούτων συνάπτεται μάχη καὶ νικοῦν οἱ Ἑρακλεῖδαι, οἱ ὅποιοι καὶ διαμοιράζονται τὴν Πελοπόννησον διὰ κλήρου. Εἰς τὸν Τήμενον ἔλαχε τὸ Ἄργος.⁽⁴⁹⁾

Τὸ Μακεδονικὸν κράτος τῶν Τημενιδῶν.

Κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα π.Χ. ὀνομαστὸν εἶναι τὸ κράτος τῶν Τημενιδῶν εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἰδρυτὴς του εἶναι ὁ **Κάρανος**, ὁ ὅποιος ἦτο υἱὸς τοῦ Τημένου, τοῦ βασιλέως τοῦ Ἄργους. Ἦτο δηλαδὴ Τημενίδης καὶ ἀπόγονος τοῦ Ἑρακλέους, ἄρα Ἑρακλεΐδης. Διὰ τοῦτο τὸ Μακεδονικὸν κράτος τῶν Τημενιδῶν λέγεται καὶ κράτος τῶν Ἑρακλειδῶν. Εἶναι κράτος προῖστορικόν.

Ὁ Κάρανος ἔφυγεν ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ὅπου ἵδρυσε τὸ κράτος τῶν Τημενιδῶν ἢ Ἑρακλειδῶν ἢ Ἀργεαδῶν, μὲ πρωτεύουσαν τὰς Αἰγὰς, τὴν κατόπιν Ἐδεσσαν καὶ Βοδενὰ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἦλθε δὲ ἐδῶ ὁ Κάρανος ὀρμώμενος ἐκ λόγων φυλετικῶν καὶ συγγενικῶν. Διότι ἐδῶ εἰς τὴν Μακεδονίαν ὑπῆρχε πολὺ προτίτερα τὸ Ἄργος τὸ Ὀρεστικόν, ἀπὸ τὸ ὅποιον ἐπῆρε τὸ ὄνομα τὸ Ἄργος τὸ Πελοποννησιακόν. Ὁ ἱστορικὸς Ἀππιανὸς, ἀκμάσας περὶ τὸ ἔτος 140 μ.Χ., μαρτυρεῖ ὅτι ὅλοι οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας κατήγοντο ἀπὸ τὸ Ὀρεστικόν Ἄργος. Ἦσαν δηλ. Ἀργεάδαι καὶ Ἑρακλεῖδαι. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ αὐτὴ ἡ τοπογραφία τῶν δύο πόλεων. Διότι καὶ εἰς τὰ δύο ἔχομεν Ἰναχον ποταμὸν, ἔχομεν τὸ κοινὸν ὄνομα Ἄργος καὶ εἰς αὐτὰ ἐπιπολάζει τὸ ὄνομα Ὀρέστης.

Ὁ Πλούταρχος ἀκόμη μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰνάχου τῆς Πελοποννήσου ἦτο ἀρχικῶς Ἀλιάκμων, μετωνόμασε δὲ αὐτὸν Ἰναχον ὁ ἔποικος Ἰναχος, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐν Μακεδονίας κατελθόντων Δωριέων.⁽⁵⁰⁾

Τοὺς λόγους τῆς συγγενείας τῶν δύο τούτων προῖστορικῶν πόλεων μᾶς διέσωσαν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ Ἡρόδοτος καὶ Ἀρριανός. Ὁ πρῶτος λέγει τὰ ἐξῆς: Ὄταν ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρος Α', ὁ υἱὸς τοῦ Ἀμύντα, ὁ συμπράξας μὲ τοὺς Ἕλληνας διὰ τὴν κατατρόπωσιν τῶν Περσῶν τοῦ Μαρδονίου ἐν ἔτει 479

π.Χ., εἰσῆλθεν ἐν καιρῷ νυκτὸς εἰς τὸ ἐν Πλαταιαῖς τῆς Βοιωτίας στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν προδῶσιν εἰς αὐτοὺς τὰ σχέδια τῶν Περσῶν, τοὺς ὁποίους ἠκολούθει κατ' ἀνάγκην ὡς δῆθεν φίλος αὐτῶν, εἶπε μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰς τοὺς Ἀθηναίους: «Καὶ γὰρ αὐτὸς τε Ἕλληνας εἰμὶ τὸ γένος τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀντ' ἐλευθέρῃ δεδουλωμένην οὐκ ἂν ἐθέλοιμι ὄραν τὴν Ἑλλάδα».(⁵¹)

Ὁμοίως ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς λέγει ὅτι τοῦ Ἀλεξάνδρου τούτου γενάρχης ἦτο ὁ Περδίκκας, ὅστις ἦτο υἱὸς τοῦ Τημένου, καταφυγὼν ἀπὸ τὸ Ἄργος εἰς τὴν Ἰλλυρίαν καὶ κατοπιν εἰς τὴν Μακεδονίαν, περὶ τὸ ἔτος 700 π.Χ..(⁵²) Ἐπίσης ὁ αὐτὸς μᾶς πληροφορεῖ καὶ κάτι ἄλλο. Ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών, ὁ Α', ἠθέλησέ ποτε τὴν λαβὴν μέρος εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, εἰς τοὺς ὁποίους ἐλάμβανον μέρος μόνον οἱ Ἕλληνες πολῖται. Ἀλλὰ τότε οἱ Ἑλλανοδίκαι ἠθέλησαν τὸν ἀποκλείσθαι, ὡς μὴ Ἕλληνας, καθότι οὗτος ἦτο Μακεδών. Τότε ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος ἀπέδειξεν εἰς αὐτοὺς, ὅτι καὶ οἱ Μακεδόνες εἶναι Ἕλληνες καθότι αὐτὸς καὶ οἱ πρόγονοί του ἦσαν Ἀργεῖοι. Καὶ «ἐκρίθη τότε εἶναι Ἕλληνας», κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ἐν ἔτει 476 π.Χ..(⁵³)

Ὁ Ἀρριανὸς ἔπειτα διηγεῖται ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών ἦτο καὶ αὐτὸς Τημενίδης καὶ ἐκ πατρὸς μὲν — τοῦ Φιλίππου — κατήγετο ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα, ἦτο δηλαδὴ Ἡρακλείδης, ἐκ μητρὸς δὲ κατήγετο ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Νεοπτολέμου, ἦτοι ἦτο Αἰακίδης. Ὁ Αἰακὸς ἐγέννησε τὸν Πηλέα καὶ ὁ Πηλεὺς ἐγέννησε τὸν Ἀχιλλέα, τὸν ἥρωα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ὁ Ἀχιλλεὺς δὲ ἐγέννησε τὸν Νεοπτόλεμον, ἐξ οὗ κατήγετο ἡ Ὀλυμπιάς, ἡ μήτηρ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ σύζυγος τοῦ Φιλίππου τοῦ Μακεδόνοιο. Ἐνεκα τούτου, διηγεῖται ὁ Ἀρριανὸς, μόλις ἐπάτησε τὸ πόδι του ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἰς τὴν Ἀσίαν — τὴν Τροίαν τῆς Μ. Ἀσίας — ἐκ τῶν πρώτων ἔθυσεν εἰς τὸν Πρίαμον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἐρκείου Διὸς, ἵνα ἐξιλεώσῃ τούτου τὴν ὀργὴν ἐναντίον τοῦ γένους τοῦ Νεοπτολέμου, «ὅ (γένος) δὴ ἐς αὐτὸν καθῆκεν». Ἦτο δὲ ὁ Πρίαμος ὀργισμένος ἐναντίον τοῦ γένους αὐτοῦ, διότι ὁ Νεοπτόλεμος κατὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον εἶχε σκοτώσει ἐπάνω εἰς τὸν βωμὸν τοῦ Ἐρκείου Διὸς τὸν Πρίαμον, τὸν υἱὸν τοῦ Ἑκτορος.(⁵⁴)

Ἔτσι καθ' ἅπασαν τὴν Μακεδονίαν ἰδρύθη ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. Μακεδονικὸν Κράτος, κέντρον ἔχον τὰς Αἰγὰς. Ἐκεῖθεν δὲ ὀρμώμενοι οἱ Μακεδόνες κατὰ τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Θουκυδίδην κατακτῶντες τὴν ὑπόλοιπον Μακεδονίαν κατέκλυσαν τὴν Ἑλλάδα ἅπασαν καὶ τὰς τοπωνυμίας των μετέφερον εἰς αὐτήν.(⁵⁵) Ὁ Θουκυδίδης λέγει περὶ τούτου τὰ ἑξῆς: «Τὴν δὲ περὶ θάλατταν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ

Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἐξ Ἄργους πρῶτοι ἐκτήσαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστήσαντες μάχη ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμῶνος ὄκησαν Φάγρητα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἢ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλατταν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης⁽⁵⁶⁾ Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδέων οἰκοῦσιν. Τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἄξιόν ποταμὸν στενὴν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτήσαντο καὶ πέραν Ἄξιοῦ μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυγδονίαν καλουμένην Ἠδῶνας ἐξελάσαντες νέμονται. Ἄνεστησαν δὲ καὶ ἐκ τῆς νῦν Ἐορδίας καλουμένης Ἐορδοῦς, ὧν οἱ μὲν πολλοὶ ἐφθάρησαν, βραχὺ δὲ τι αὐτῶν περὶ Φύσκαν κατώκηται καὶ ἐξ Ἀλμωπίας Ἄλμωπας. Ἐκράτησαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἔθνῶν οἱ Μακεδόνες οὗτοι ἅ καὶ νῦν ἔτι ἔχουσι, τὸν τε Ἄνθεμοῦντα καὶ Γρηστωνίαν καὶ Βισαλτίαν καὶ Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν. Τὸ δὲ ξύμπαν Μακεδονία καλεῖται καὶ Περδίκκας Ἀλεξάνδρου βασιλεύς αὐτῶν ἦν, ὅτε Σιτάλκης ἐπήει.»⁽⁵⁷⁾

Ὁ Περδίκκας οὗτος, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ Θουκυδίδης, ἐβασίλευσε τὰ ἔτη 448-413 π.Χ. Πρόγονοι αὐτοῦ ἦσαν Ἀλέξανδρος ὁ Α΄ βασιλεύσας ἀπὸ τοῦ 498-454 π.Χ., ὁ Ἀμύντας ὁ Α΄, 540—498 π.Χ., ὁ Ἀλκέτας ὁ Α΄, 568-540 π.Χ., ὁ Ἀέροπος ὁ Α΄, 588-568 π.Χ., ὁ Φίλιππος ὁ Α΄, 621-588 π.Χ., ὁ Ἀργαῖος ὁ Α΄, 652-621 π.Χ., ὁ Περδίκκας ὁ Α΄, 700-652 π.Χ. Πέραν τούτου μέχρι τοῦ Καράνου τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας τῶν Τημενιδῶν, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ ὀνόματα βασιλέων Μακεδόνων. Ὁ Ἐλυμος, ὁ Αἰανός καὶ ἄλλοι βασιλεῖς καὶ δύνασται ἦσαν τοπικοὶ ἀρχηγοὶ Μακεδονικῶν γενῶν, πρὶν ἀκόμη συντελεσθῆ ἡ ἐθνικὴ ἐνότης τῶν Μακεδόνων ὄλων.⁽⁵⁸⁾

Εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν τότε — δηλ. κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν — καὶ πρὸ τῆς δυναστείας τῶν Τημενιδῶν ὑπῆρχον κράτη καὶ βασιλεια χωριστὰ, τὰ ὁποῖα μεταξὺ των ἦσαν σύμμαχα καὶ συνεδέοντο ὁμοσπονδιακῶς. Μᾶς τὸ μαρτυρεῖ ὁ ἱστορικὸς Θουκυδίδης, ὁ ὁποῖος λέγει τὰ ἐξῆς: «Τῶν Μακεδόνων εἰσὶ καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἐλιμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἃ ξύμμαχα μὲν ἐστὶ τούτοις καὶ ὑπήκοα, βασιλείας δ' ἔχει καθ' ἑαυτὰ.»⁽⁵⁹⁾

Μεταξὺ τούτων τῶν κρατῶν τὸ ἰσχυρότερον, φαίνεται, ἦτο τὸ Ὀρεστικόν, πρωτεύουσαν ἔχον τὸ Ἄργος, τὸ ὁποῖον ἴσως τιμῆς ἕνεκα πρὸς τὴν ἐν Μακεδονίᾳ κοιτίδα τῶν Δωριέων νὰ ἦτο ἡ ἔδρα τῆς Ὀμοσπονδίας. Μὲ τοὺς Ὀρέστας ἢ Ὀρεστίους ἠνώθησαν κατόπιν οἱ Ἐλιμιῶται καὶ οἱ Λυγκησταὶ καὶ οἱ Πελαγόνες ἢ Πελασγοὶ. Ἀλλὰ καιρὸς πλέον νὰ ἔλθωμεν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους⁽⁶⁰⁾.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Οἱ Μακεδονικοὶ χρόνοι.

Πρῶτος ἱστορικὸς βασιλεὺς τοῦ μεγάλου Μακεδονικοῦ κράτους ἐχρημάτισεν ὁ Περδίκκας ὁ Α΄, βασιλεύσας ἀπὸ τοῦ 700 μέχρι τοῦ 652 π.Χ. Διάδοχος τούτου ἔγινεν ὁ υἱὸς του Ἐλέξανδρος ὁ Α΄, 652-498 π.Χ. καὶ κατόπιν ὁ υἱὸς τούτου καὶ διάδοχος Περδίκκας ὁ Β΄, 498-448 π.Χ. Ὅλοι αὐτοὶ ἦσαν Τημενίδαι καὶ Ἀργεῖοι κατὰ τὸν Θουκυδίδην. Κατέκτησαν δὲ ὅλην τὴν Μακεδονίαν ὑποτάξαντες τοὺς Πίερας, τοὺς Βοττιαίους, τοὺς Χαλκιδεῖς — τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου — τοὺς Παίονας, τοὺς Ἡδῶνας τῆς Μυγδονίας παρὰ τὸν ροῦν τοῦ Στρυμόνος, τοὺς Ἑορδαίους, τοὺς Ἐλιμιώτας καὶ τοὺς Ἄλμωπας.⁽⁶¹⁾

Μετὰ τὸν Περδίκκαν Β΄ ἔρχεται ὁ Ἀρχέλαος ὁ Α΄ 448-399 π.Χ., ὁ ὁποῖος μετέθεσε τὴν ἔδραν τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους ἀπὸ τὰς Αἰγὰς, (ἢ Ἐδεσσα) εἰς τὴν Πέλλαν, πόλιν κειμένην παρὰ τὰ σημερινὰ Γιανιτσᾶ, ἴσως παραθαλάσσιον τότε ἢ ἐλάχιστα ἀπέχουσαν ἀπὸ τῆς παραλίας τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου.

Διάδοχος τούτου ὑπῆρξεν ὁ Ἀέροπος ὁ Β΄, 399-393 π.Χ., ὁ Ἀμύντας ὁ Β΄ 393-391 π.Χ., ὁ Ἀργαῖος ὁ Β΄, 391-390 π.Χ., ὁ Ἀμύντας ὁ Γ΄, 390-369 π.Χ., ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Β΄ 369-368 π.Χ., ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ἀχωρίτης 368-365 π.Χ., ὁ Περδίκκας ὁ Γ΄, 365-360 π.Χ., ὁ Φίλιππος ὁ Β΄, 360-336 π.Χ. καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας, 336-323 π.Χ. Πάντες οὗτοι κατώρθωσαν νὰ ὑπαγάγουν ὑπὸ τὸ Μακεδονικὸν σκῆπτρον τοὺς Ἰλλυριοὺς, τοὺς Παίονας, τοὺς Θράκας, τοὺς Ἑλληνας τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τέλος τοὺς Πέρσας καὶ πᾶσαν τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον.

Διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν θρόνον τῆς Μακεδονίας ἐχρημάτισαν ὁ Ἀντίπατρος, 323-319 π.Χ., ὁ Κάσσανδρος, 319-297 π.Χ., ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητῆς, 297-287 π.Χ., Πύρρος ὁ Ἀετὸς, 287-282 π.Χ., ὁ Λυσίμαχος 282-281 π.Χ., Πτολεμαῖος ὁ Κεραυνὸς, 280-278 π.Χ., Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς, 278-240 π.Χ., Δημήτριος ὁ Β΄, 240-230 π.Χ., ὁ Ἀντίγονος ὁ Δώσων, 230-222 π.Χ., Φίλιππος ὁ Γ΄, 222-179 π.Χ., ὁ Περσεύς, 179-168 π.Χ., καὶ τέλος ὁ Ἀνδρίσκος, 148-146 π.Χ., ὅτε ἡ Μακεδονία ἔπεσεν εἰς τὴν δουλείαν τῶν Ῥωμαίων μαζί μὲ ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ Ῥωμαῖοι καὶ Βυζαντινοὶ χρόνοι.

Οἱ Ῥωμαῖοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὸ ἔτος 197 π.Χ.

ἐπί Φιλίππου τοῦ Γ'. Ἡ μάχη διεξήχθη τότε εἰς τὴν θέσιν τῆς Θεσσαλίας Κυνὸς Κεφαλαί. Τῶν Μακεδόνων ἡγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ Φίλιππος, τῶν δὲ Ῥωμαίων ὁ ὑπάτος Κόιντος Φλαμινῖνος. Ἐνίκησαν οἱ Ῥωμαῖοι, οἱ ὅποιοι καὶ ὑπέταξαν τοὺς Μακεδόνας.

Οἱ Μακεδόνες κατόπιν ἐпанεστάτησαν ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων τὸ ἔτος 168 π.Χ., καὶ πάλιν ἠττήθησαν εἰς τὴν παρὰ τὴν Πύδναν τῆς Μακεδονίας μάχην ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίου στρατηγοῦ Αἰμιλίου Παύλου. Νέα ἐξέγερσις τῶν Μακεδόνων ἐσημειώθη τὸ ἔτος 146 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Ἀνδρίσκου, ἡ ὁποία κατ' ἀρχάς ἐπέτυχεν, ἐθραύσθη ὅμως ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίου Μετέλλου. Ἐκτοτε ἡ Μακεδονία παρέμεινεν Ἐπαρχία Ῥωμαϊκὴ (Provincia Romana).

Εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτοὺς τῶν Μακεδόνων ἐναντίον τῶν Ῥωμαίων ἔλαβον μέρος καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἐλιμιώτιδος, δηλαδή τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Ὁ Λατῖνος ἱστορικὸς Λίβιος γράφει εἰς τὴν Ἱστορίαν του περὶ τῆς Ἐλιμιώτιδος, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι τὴν καταληφθεῖσαν Μακεδονίαν διήρσαν εἰς τέσσαρας διοικητικὰς περιφερείας καὶ ὅτι «τὴν τετάρτην περιφέρειαν κατεῖχον οἱ Ἑορδαῖοι καὶ οἱ Λυγκησταὶ καὶ οἱ Πελαγόνες καὶ οἱ Ἐλιμιῶται». Καὶ ἐπάγεται. «Πᾶσα ἡ χώρα αὕτη εἶναι ψυχρὰ καὶ ἀγρία καὶ τῶν κατοίκων τὰ ἦθη ὅμοια πρὸς τὴν χώραν ἀγριωτέρους δι' αὐτοὺς καθιστῶσιν οἱ γείτονες βάρβαροι, ἄλλοτε μὲν πολεμοῦντες πρὸς αὐτούς, ἄλλοτε δὲ ἐν εἰρήνῃ συναναστρεφόμενοι μετ' αὐτῶν».⁽⁶²⁾

Μόνον οἱ Ὀρέστιοι δὲν ἐπολέμησαν τοὺς Ῥωμαίους. Αὐτοὶ συνεμάχησαν μαζί των καὶ παρέδωσαν εἰς αὐτοὺς τὰ ἐκ τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς Ἡπείρου πρὸς τὴν Μακεδονίαν διὰ τῆς Πίνδου ἄγοντα στενὰ, δηλαδή τὰ στενὰ τῆς Λυχνίτιδος καὶ τοῦ Ζουπανίου - Σαμαρίνας. Οἱ Ὀρέστιοι οὗτοι κατὰ τὸν γεωγράφον Στράβωνα κατεῖχον τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, πέραν δὲ αὐτῆς ἀπλώνετο ἡ Ἰλλυρία ἢ σημερινὴ Ἀλβανία. Σύννορον των ἦτο ἡ Κλεισοῦρα τῆς Ἀχρῖδος, διὰ τῆς ὁποίας διήρχετο ἡ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων χαραχθεῖσα μεγάλη στρατιωτικὴ καὶ ἐμπορικὴ ὁδὸς, ἡ Ἐγνατία, ἡ ὁποία ἀρχομένη ἀπὸ τὴν Ῥώμην ἦγε πρὸς ἀνατολὰς, διακοπτομένη δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους, ἀρχίζεν ἀπὸ τὸ Δυρράχιον (πάλαι Ἐπίδαμνον), διέσχίζε τὴν Ἰλλυρίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, διερχόμενη διὰ τῆς πόλεως Λυχνιδου (Ἀχρῖδος) καὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἔφθανεν εἰς τὴν Προποντίδα, ὅπου ἐδιχάζετο, καὶ ἡ μὲν μία ὠδηγοῦσεν εἰς τὸ Βυζάντιον, ἡ δὲ ἑτέρα εἰς τὴν Τρωάδα καὶ τὸ Ἴλιον. Οὕτω ἠνοῦτο ἡ Δύσις μετὰ τὴν Ἀνατολήν, ἡ Ῥώμη μετὰ τὴν Τροίαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκκινήσας ὁ Αἰνείας ἔκτισε τὴν Ῥώμην.

Τῆς ὁδοῦ ταύτης εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ὑπῆρχον δύο

Χάλκινη προγναθίδα κράνους τὸ ὁποῖο εὗρέθη κοντὰ στὴ σημερινὴ πόλη τῶν Γρεβενῶν. Παριστάνεται μία Νίκη πτερωτὴ μὲ ἀσπίδα καὶ δόρυ. 4ος αἰ. π.Χ. (Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).

διακλαδώσεις. Ἡ μία διὰ μέσου τῆς σημερινῆς Κορυτσᾶς ἔφερεν εἰς τὴν Αὐλῶνα τῆς Ἠπείρου, ἡ δὲ ἄλλη διὰ τῶν Γρεβενῶν μέσῳ Μετσόβου καὶ Ἰωαννίνων ὠδηγοῦσεν εἰς τὸ Βουθρωτόν, πόλιν πα-

ράλιον ἀπέναντι τῆς Κερκύρας⁽⁶³⁾. Ἡ ὁδὸς αὕτη ἔκαμε τὴν πόλιν τῶν Γρεβενῶν σπουδαῖον συγκοινωνιακὸν κόμβον ὡς θὰ ἴδωμεν.

Ἡ Ὀρεστιὰς κατόπιν μαζί μὲ τὴν Ἐλιμιώτιδα καὶ ἄλλας Μακεδονικὰς ἐκτάσεις ὑπήχθησαν εἰς μίαν διοικητικὴν περιφέρειαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρώμης Διοκλητιανόν, 284-305 μ.Χ., τὴν ὀνομασθεῖσαν Νέαν Ἠπειρον. Σύννορα αὐτῆς ἦσαν ὁ Ἀλιάκμων ποταμὸς καὶ ἡ Ἐγνατία ὁδός, πὺ ἐχώριζαν τὴν Νέαν Ἠπειρον ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν, καὶ τὸ ὄρος Πίνδος ἀπὸ δυσμᾶς, πὺ ἐχώριζε τὴν Νέαν ἀπὸ τὴν Παλαιὰν Ἠπειρον.⁽⁶⁴⁾

Τὴν διαίρεσιν αὐτὴν διετήρησε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἰουστινιανὸς, 482-565 μ.Χ., ὁ ὁποῖος μάλιστα κατήγετο ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Ἀχρῖδος ἢ ἀρχαίας Λυχνιδοῦ. Οὗτος ὠχύρωσε τὰ σύνορά του εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ σειρᾶς 382 φρουρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγκατέστησε καὶ φρουρὰν ἀπὸ 25 χιλιάδες ἄνδρας. Ὀνομαστὸν ἦτο τὸ φρούριον τῆς Ἀχρῖδος. Ἀλλὰ καὶ τὸ φυσικὸν φρούριον τοῦ Σπηλαίου βεβαίως τότε θὰ ἔλαβεν ἐνίσχυσιν εἰς ἄνδρας καὶ εἰς τεῖχη. Διότι, ὅπως ἐλέχθη, τοῦτο ἐδέσποζε — καὶ δεσπύζει — τῆς πρὸς τὴν Ἠπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν ὁδοῦ, ἣτις διήρχετο διὰ τοῦ Μετσόβου μέσῳ τοῦ Σπηλαίου καὶ τῶν Γρεβενῶν.⁽⁶⁵⁾ Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, τὴν Ρωμαϊκὴν καὶ Βυζαντινὴν, ἀνήκουν τὰ νεώτερα κτίσματα τῶν φρουρίων τούτων τοῦ Σπηλαίου, τοῦ Μετσόβου, τῆς Ἀλατόπετρας κ.λπ. Σώζονται ἀκόμη εἰς τὰ φρούρια αὐτὰ Ρωμαϊκαὶ τοπωνυμῖαι, πὺ φανερώνουν τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασιν Ρωμαίων καὶ Βυζαντινῶν φρουρῶν. Παρὰ τὸ Μέτσοβον π.χ. ἔχομεν τοποθεσίαν Ἰμπερατόρια, δηλ. αὐτοκρατορικὰ οἰκήματα (στρατῶνες), ὅπου ἔμενεν ἡ φρουρὰ, εἰς τὸ Σπήλαιον δὲ ἔχομεν τὸ ὕψωμα Κονσουλάτα (διοικητήριον), ὅπου ἔμενεν ὁ διοικητής, Σουτσουλιᾶνος (τροχαλία;) κ.λπ.

Λέγεται ὅτι ἀπόγονοι τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν εἰς τὴν Πίνδον καὶ τὴν ἐπαρχίαν Γρεβενῶν εἶναι ἡ σημερινοὶ Κουτσόβλαχοι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, τῶν δὲ Μακεδόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ οἱ ἀκρίται τοῦ Σπηλαίου. Οἱ πρόγονοι αὐτῶν ἦλθαν μὲ τὰς οἰκογενεῖας των καὶ μὲ τὰ πρόβατά των, ἵνα φυλάξουν τὰ ἄκρα τῆς Αὐτοκρατορίας, τὰ σύνορα. Οὗτοι ἐν καιρῷ μὲν εἰρήνης καλλιεργοῦσαν τοὺς ἀγρούς, ἐν καιρῷ δὲ πολέμου ὑπερήσπιζον τὴν ἀκεραιότητα τῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ πράγματι οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ Σπηλαίου π.χ. εἶναι ἄνδρες γεροὶ, ὅλοι ὕψηλοῦ ἀναστήματος, ὄρεσίβιοι καὶ λεπτοί, εὐκίνητοι, μὲ γνησίαν Μακεδονικὴν κατανομήν, ἀληθινοὶ Δωριεῖς, ὅπως τοὺς βλέπομεν εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἀρχαίων ἀγγείων, ὁμιλοῦντες τὴν Ἑλληνικὴν, ἀμιγεῖς γηγενεῖς.

Τέλος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς ἐποχῆς τὸ τμήμα τοῦτο

τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἔγινε θέατρον διαφόρων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀναστατώσεων, διότι ἔχομεν πολλὰς ἐπιδρομὰς ξένων, καὶ τὴν ἐδῶ ἐγκατάστασιν Βλάχων καὶ Σλαύων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Τώρα θὰ ρίψωμεν ἓνα σύντομον βλέμμα εἰς τὸν ἐκχριστιανισμόν τῶν Μακεδόνων.

Οἱ Χριστιανικοὶ χρόνοι.

Ἄποστολος τοῦ Χριστοῦ διαδώσας εἰς τὴν Μακεδονίαν τὴν νέαν Θρησκείαν καὶ ἰδρύσας πολλὰς ἀνὰ τὰς πόλεις αὐτῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ὁ Παῦλος. Ὡραῖον εἶναι τὸ ὄνειρον τοῦ Παύλου, εὐρισκομένου εἰς Τῳάδα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸ ὁποῖον μᾶς διηγεῖται τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, πού τὸ ἔχει γράψει ὁ Ἕλλην συνεργός τοῦ Παύλου, ὁ εὐαγγελιστῆς Λουκᾶς. «Καὶ ὄραμα, λέγει διὰ τῆς νυκτός ὤφθη τῷ Παύλῳ: Ἄνθρωπος Μακεδὼν τις ἦν ἑστώς καὶ παρακαλῶν αὐτόν καὶ λέγων: Διαβὰς εἰς Μακεδονίαν βοήθησον ἡμῖν». Καὶ ἀμέσως ὁ Παῦλος ἐζήτησε πλοῖον διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν, διότι ἐξήγησε τὸ ὄνειρον ὡς ὑπόδειξιν τοῦ Θεοῦ, «Ὅτι προσκέκληται ἡμᾶς ὁ Κύριος εὐαγγελίσασθαι αὐτούς, τοὺς Μακεδόνας». (Πράξ. ΙΣΤ΄ 9-10).

Τὸ ἴδιον διάβημα εἶχε ἐπιχειρήσει πρό 380 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἀντίθετον φοράν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἐκεῖνος ὀραματισθεὶς τὸν διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκπολιτισμόν τῆς Ὑψηλίου, ὅπως ὁ Παῦλος διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν μετάδοσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας τοῦ νέου πολιτισμοῦ.

Ἀποβιβάζεται εἰς τὴν Νεάπολιν, τὴν σημερινὴν Καβάλλαν, περὶ τὸ ἔτος 50, ἰδρύει τὴν πρώτη Ἐκκλησίαν εἰς Φιλίππους καὶ ἐκεῖθεν περνᾷ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν καὶ φθάνει εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Φεύγων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὴν μανίαν τῶν ὁμοεθνῶν του, ἔρχεται εἰς τὴν Βέροϊαν, ὅπου οἱ Βεροιεῖς «ὡς εὐγενέστεροι» τῶν Θεσσαλονικέων ὑποδέχονται αὐτόν μετὰ χαρᾶς. Φεύγει ὁμοίως καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ καταβαίνει εἰς τὴν παραλίαν, ὅπου μὲ πλοῖον φθάνει εἰς τὰς Ἀθήνας.

Τὴν Μακεδονίαν ἐπεσκέφθη ὁ Παῦλος καὶ δευτέραν καὶ τρίτην φοράν, κατὰ τὴν τρίτην αὐτοῦ πορείαν (Πράξ. Κ΄, 1-5). Ἐγραψε δὲ καὶ τρεῖς χριστιανικὰς ἐπιστολάς πρὸς τοὺς Μακεδόνας. Μίαν πρὸς Φιλιππησίους καὶ δύο πρὸς Θεσσαλονικεῖς. Πέραν ἀπὸ τὴν Βέροϊαν πρὸς Δυσμὰς δὲν ἔφθασεν ὁ Παῦλος, οὔτε οἱ συνεργοὶ του Λουκᾶς, Τιμόθεος καὶ Σίλας. Τὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας θὰ παρέλαβον τὸν Χριστιανισμόν ἀπὸ ἐμπόρους ἢ μετοίκους, ὁδεύοντας τὴν μεγάλην ἄρτηρίαν, τὴν Ἐγνατίαν ὁδόν.

Ίσως ἡ Ἐλίμεια καὶ τὰ Γρεβενὰ νὰ παρέλαβον τὴν Θρησκευτικὴν τοῦ Ναζωραίου παρὰ τῆς Βεροίας. Τὰ Γρεβενὰ δὲ πάντως θὰ ἐμυήθησαν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ θὰ ἀπέκτησαν Ἐκκλησίαν κάπως ἐνωρίτερον ἀπὸ ὅλην τὴν περιφέρειαν τῆς περὶ τὴν Πίνδον Δυτικῆς Μακεδονίας, διὰ τὸν λόγον, ὅτι ταῦτα ἦσαν ὁ κόμβος τῶν συγκοινωνιῶν πρὸς τὰς τρεῖς ἡπείρους, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας. Ἡ ἐμπορικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐπικοινωνία ἄλλως τε τῶν Γρεβενῶν μετὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Λαρίσης ἦτο καὶ ἐπικοινωνία θρησκευτικο-πνευματικὴ. Ἡ φήμη δὲ τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς Ἀχιλλεῖου, ἐπισκόπου Λαρίσης, θὰ εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, οἵτινες τόσον συχνὰ καὶ πυκνὰ ἤρχοντο εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν κατοίκων τῶν δύο τούτων μεγάλων πόλεων. Ίσως ὁ πρῶτος χριστιανικὸς ναὸς τῆς Ἐκκλησίας Γρεβενῶν νὰ ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὸν ἅγιον προστάτην τῆς Θεσσαλονίκης Δημήτριον. Τοιοῦτον ναῖσκον ἀνεύρομεν ἡμεῖς μέσα εἰς τὰς παλαιὰς φυλακὰς τῶν Γρεβενῶν, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Δημητρίου κατὰ τὴν ἐπιτόπιον παράδοσιν. Τοῦτον οἱ Τοῦρκοι μετέτρεψαν εἰς τζαμί. Τὸ κτίριον τοῦτο φέρει ἀκόμη ἐσωτερικῶς ἴχνη ἀγιογραφιῶν χριστιανικῶν. Εἶναι ἤδη ἀποθήκη ξυλείας.

Ἐπίσης καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐπικοινωνία τῶν κτηνοτρόφων Γρεβενῶν μετὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ μάλιστα τῆς Λαρίσης καὶ ἡ φήμη τοῦ πολιούχου αὐτῆς ἁγίου Ἀχιλλεῖου εἶχε τὸν ἀντίκτυπόν της εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀποκατάστασιν τῶν Γρεβενῶν. Διότι ἐκ τῶν πρώτων της ναῶν ἦτο καὶ ὁ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου, τὸν ὁποῖον καὶ πάλιν οἱ Τοῦρκοι εἶχον μετατρέψει εἰς Τζαμί. Ίσως ὁ ναῖσκος οὗτος νὰ ἦτο καὶ ὁ ἀρχαιότερος. Διότι μέχρι σήμερον ἀκόμη πολιούχος τῶν Γρεβενῶν, ἀπὸ ὅλην τὴν περιφέρειαν, θεωρεῖται ὁ ἅγιος οὗτος, ἑορταζόμενος πανηγυρικῶς τὴν 15ην Μαΐου. Περὶ τὴν ἡμερομηνίαν αὐτὴν τελεῖται ἀκόμη μέχρι σήμερον ἡ ἐτήσια ἐμποροπανήγυρις, ὀνομαζομένη «Ἀχίλλης».

Μετὰ τὴν μετατροπὴν τῶν ναῶν τούτων τῶν Γρεβενῶν εἰς Ὀθωμανικὰ τεμένη οἱ Χριστιανοὶ τῶν Γρεβενῶν ἐκράτησαν ἢ ἱδρυσαν ἄλλον ναόν, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν συνοικίαν αὐτῶν, τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸ Βαρόσι. Δέν ἐλησμόνησαν ὅμως τὰ παλαιὰ των ἱερὰ οἱ Γρεβενεῖς (Γρεβενήσιοι κατὰ τὴν ἐπιτοπίαν ἔκφρασιν), ἀλλὰ εἰς τὸν νέον ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου περιέλαβον καὶ τοὺς δύο τούτους ἁγίους, Δημήτριον καὶ Ἀχιλλεῖον. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Βαροσίου, ὅστις ἐκάη καὶ ἐκ βάθρων πάλιν ἀνοικοδομήθη τὸ ἔτος 1950 καὶ ὁ ὁποῖος παλαιὸς ναὸς εἶχεν ἀνοικοδομηθῆ πάλιν ἐκ νέου τὸ ἔτος 1837 λέγει εἰς γλῶσσαν ἔμμετρον:

«...ἐπικαλεῖσθε δὲ καὶ τὴν πρεσβείαν
τριῶν ἁγίων καὶ παρρησίαν,
τοῦ Γεωργίου καὶ Δημητρίου
καὶ ἱεράρχου τοῦ Ἀχιλλεῖου,
εἰς τοὺς ὁποίους ἀνεκαινίσθη
ναὸς ὁ θεῖος κι' ἐκαλλωπίσθη...»⁽⁶⁶⁾

Τὴν προὔπαρξιν ναοῦ εἰς τὸ Βαρόσι, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μαρτυροῦν πολλὰ ἄλλα τεκμήρια. Ἐνα μάλιστα λειτουργικὸν βιβλίον τοῦ ναοῦ τούτου, μηναιῖον τοῦ μηνὸς Αὐγούστου, φέρει ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1568. Ἄλλο, ἐκδόσεως Βενετίας τοῦ 1797, μηναιῖον τοῦ μηνὸς Μαΐου φέρει τὴν ἐξῆς χειρόγραφον σημείωσιν, γραμμένην τὸ ἔτος 1829, ὁκτώ δηλαδή ἔτη πρὸ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ νεωτέρου ναοῦ καὶ λέγει: «' Ἀπὸ τὸ 1829 Μαρτίου 25 ἔγινε μεγάλη πείνα εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅχι πῶς δὲν εὐρίσκονταν ψωμί. Σιτάρην ἦτον στό παζάρι πολὺ ἀκριβὸν, γρόσια 30 τὸ κιλὸ, τὸ καλαμποῦκι εἶχε γρόσια 26, ὁμοίως καὶ ἡ βρίζα εἶχε, καὶ ἄλλα ὁμοίως ἀκριβὰ ἦτο, καὶ ὁ κόσμος βλάφτηκε καὶ πολλοὶ καντζῆδες. Καὶ διὰ τοῦτο ἔγινε μεγάλη ἀκρίβεια. Εἶχε καὶ τὸ ἀλεῦρι παράδες 60 τὸ σιταρίσιο, τὸ καλαμπουκίσιο παράδες 50, ὁμοίως καὶ τὸ βρίζινο εἶχε τὸ κιλὸ γρόσια 15, τὸ κριθάρι ὁμοίως γρόσια 15 καὶ ἡ βρόμη γρόσια 12 καὶ εἶχε γίνεῖς μεγάλος πόλεμος, οἱ Τοῦρκοι μὲ τοὺς Φράγκους». Καὶ εἰς τὸ τέλος γράφει τὸ χρονικὸν τοῦτο. «' Ἐτοῦτο τὸ μηναιῖον εἶναι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Γρεβενοῦ, ὁποῖος νὰ τὸ πάρῃ νὰ ἔχῃ τὴν κατὰ τοῦ Ἁγίου».⁽⁶⁷⁾

Μακεδονία καὶ Μακεδόνες κατὰ τὸν Ρενάν.

Καὶ δύο λόγια ἀκόμη διὰ τὴν κοινωνίαν τῆς Μακεδονίας, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει ὁ Ἑρνέστος Ρενάν. Ὁ Γάλλος οὗτος ὀρθολογιστῆς συγγραφεὺς καὶ ἱστορικὸς τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων εἰς τὸ βιβλίον του «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» τὰ ἐξῆς λέγει περὶ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων ἀξιοσημεῖωτα.⁽⁶⁸⁾ «Ὁ Παῦλος, λέγει, εὐρίσκετο ἐδῶ, εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰς χώρας ἐντελῶς νέας. Καὶ ὠνομάζοντο μὲν αἱ χῶραι αὗται ἐπαρχίαι τῆς Μακεδονίας καὶ ἀπετέλουν μέρος τοῦ Μακεδονικοῦ Βασιλείου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου (πρόκειται διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν), κατ' οὐσίαν ὅμως ἦσαν τμήματα τῆς Θράκης (Δυτικῆς Θράκης) ἀποικισθέντα εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὑπὸ Ἑλλήνων, ἔπειτα ἀπορροφηθέντα ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰν μοναρχίαν, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον εὐρίσκετο εἰς τὴν Πέλλαν καὶ καταποντισθέντα ἀπὸ διακοσίων ἐτῶν εἰς τὴν μεγάλην Ρωμαϊκὴν ἐνότητα. Ὀλίγαι χῶραι εἰς τὸν κόσμον ἦσαν

ἀγνότεραι ὑπὸ ἔποψιν φυλῆς ἀπὸ τὰς χώρας ἐκεῖνας, τὰς κειμένας μεταξὺ τοῦ Αἴμου καὶ τῆς Μεσογείου.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διακλαδώσεις διάφοροι, ἀλλὰ γνησιώταται τῆς Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῆς οἰκογένειας εἶχον ἀπλωθῆ μέχρῃς ἐκεῖ. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν μερικάς φοινικικάς ἐπιδράσεις, προερχομένας ἀπὸ τὴν Θᾶσον καὶ ἀπὸ τὴν Σαμοθράκην, τίποτε σχεδὸν ξένον δὲν εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς χώρας. Ἡ Θράκη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κελτική, εἶχε μείνει πιστὴ εἰς τὴν ἀρίαν ζωὴν. Διетήρει τὰς παλαιὰς θρησκείας ὑπὸ μορφὴν, ἣ ὁποία ἐφαίνετο βάρβαρος εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς τοὺς Ῥωμαίους, ἣ ὁποία ὅμως κατ' οὐσίαν δὲν ἦτο παρὰ ἀρχέγονος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Μακεδονίαν ἦτο ἴσως αὕτη ἡ τιμιωτέρα, ἡ σοβαρωτέρα καὶ ἡ ὑγιεσττέρα χώρα τοῦ κόσμου. Κατ' ἀρχὰς ὑπῆρξε μία χώρα φεουδαλικῶν βασιλείων ὄχι μεγάλων ἀνεξαρτήτων πόλεων. Ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα τὰ συστήματα αὐτὸ μόνον διατηρεῖ περισσότερο τὴν ἀνθρωπίνην ἠθικὴν καὶ συγκεντρώνει μεγαλυτέρας δυνάμεις διὰ τὸ μέλλον. Μοναρχικοὶ ἀπὸ ἀλληλεγγύην πνεύματος καὶ αὐταπάρνησιν, γεμᾶτοι ἀπὸ ἀντιπάθειαν πρὸς τὴν ἀγυρτεῖαν καὶ τὰς ἀγόνους πολλάκις ὀχλαγωγίας τῶν μικρῶν δημοκρατιῶν, οἱ Μακεδόνες, παρουσίασαν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν τύπον μιᾶς κοινωνίας ἀναλόγου μὲ ἐκείνην τοῦ μεσαίου αἰῶνος, βασιζομένην εἰς τὴν πίστιν πρὸς τὴν νομιμότητα καὶ τὴν κληρονομικότητα καὶ εἰς ἓνα συντηρητικὸν πνεῦμα, ξένον πρὸς τὸν ἐπονείδιστον δεσποτισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, ὅσον καὶ πρὸς τὸν δημοκρατικὸν ἐκεῖνον πυρετόν, ὁ ὁποῖος καίων τὸ αἷμα ἑνὸς λαοῦ, φθείρει τόσον ταχέως ὅσους παραδίδονται εἰς αὐτόν.

Κατ' αὐτόν τὸν τρόπον οἱ Μακεδόνες ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τοὺς παράγοντας τῆς κοινωνικῆς διαφθορᾶς, οἱ ὁποῖοι συνακολουθοῦν σχεδὸν πάντοτε τὰς δημοκρατίας, ἐλεύθεροι δὲ ἀπὸ τὰς σιδηρᾶς ἀλύσεις, πού εἶχεν ἐφεύρει ἡ Σπάρτη, διὰ νὰ προφυλάσσεται ἀπὸ τὰς ἐπαναστάσεις, (οἱ Μακεδόνες) ὑπῆρξαν εἰς τὴν ἀρχαιότητα λαός, πού ὁμοίαζε περισσότερο τοὺς Ῥωμαίους. Μᾶς ὑπενθυμίζουν ὑπὸ ἄλλας ἐπόψεις τοὺς γερμανοὺς βαρῶνους, γενναίους, μεθύσους, τραχεῖς, ὑπερηφάνους, πιστοὺς. Ἐὰν ἐπραγματοποίησαν μόνον προσκαίρως ἐκεῖνο, πού οἱ Ῥωμαῖοι κατῴρθωσαν νὰ ἰδρῦσουν μονίμως, εἶχον τοῦλάχιστον τὴν τιμὴν νὰ ἐπιζήσουν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόπειράν των αὐτήν. Τὸ μικρὸν Βασίλειον τῆς Μακεδονίας, δίχως κόμματα ἢ στάσεις, μὲ τὴν καλὴν ἐσωτερικὴν διοίκησίν του ὑπῆρξεν ἡ στερεωτέρα ἐθνικότης, τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ πολεμήσουν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἰσχυρὸν πατριωτικὸν καὶ νομιμόφρον πνεῦμα ἐπεκράτει εἰς αὐτό, εἰς τοιοῦ-

τον μάλιστα βαθμόν, ὥστε ὕστερα ἀπὸ τὰς ἡττας τῶν οἱ κάτοικοι ἐξηγέρθησαν μὲ παράδοξον εὐκολίαν ὑπὲρ ἀπατεῶνων ἰσχυριζομένων ὅτι συνεχίζουν τὴν παλαιὰν δυναστείαν.

Ἐπὶ τῶν Ρωμαίων ἡ Μακεδονία ἀπέμεινε ἔδαφος ἀγνόν καὶ ἀξιοπρεπές. Ἐχορήγησεν εἰς τὸν Βροῦτον δύο λεγεῶνας λαμπράς, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἱστορικὸς Ἀππιανός.⁽⁶⁹⁾ Δὲν ἐθεάθησαν δὲ οἱ Μακεδόνες, ὅπως οἱ Σύριοι, οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Ἀσιᾶται, καταφεύγοντες εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ πλουτίσουν ἀπὸ τὸν καρπὸν τῶν κακῶν τῶν ἔξεων. Μὲ ὅλας τὰς τρομερὰς ὑποκαταστάσεις τῶν φυλῶν, ποὺ ἐπηκολούθησαν, ἡμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ Μακεδονία διετήρησεν ἀκόμη τὸν ἴδιον χαρακτήρα. Εἶναι χώρα διατελοῦσα ὑπὸ τὰς συνήθεις συνθήκας τῆς Εὐρωπαϊκῆς ζωῆς. Δενδρόφυτος, εὐφορος, περιβρεχομένη ἀπὸ μεγάλους ποταμοὺς, ἔχουσα ἐσωτερικὰς πηγὰς πλούτου. Ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπος Ἑλλάς, πτωχὴ, ἰσχνή, παράδοξος εἰς ὅλα, δὲν ἔχει παρὰ τὴν δόξαν τῆς καὶ τὴν εὐμορφίαν τῆς.

Γῆ θαυμάτων ἡ Ἑλλάς, ὅπως ἡ Ἰουδαία καὶ τὸ Σινά, ἦνθισε μίαν φοράν. Ἐδημιούργησε κάτι μοναδικόν, ποὺ δὲν ἡμπορεῖ νὰ ξαναγίνη. Ἡ Ἑλλάς δὲν ἡμπορεῖ πλέον νὰ παίξῃ ἓνα ρόλον πρωτότυπον εἰς μίαν ἐποχὴν, ὅπου ὁ κόσμος εἰσέρχεται εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ πλούτου, τῆς βιομηχανίας, τῆς εὐρείας καταναλώσεως. Δὲν παράγει παρὰ πνεῦμα. Παραξενεύεται κανεὶς, ὅταν διατρέχῃ τὴν χώραν αὐτὴν, πῶς μία φυλὴ ἰσχυρὰ ἡμπόρεσε νὰ ζήσῃ εἰς ἐκεῖνον τὸν σωρὸν τῶν ξηρῶν καὶ ἀγόνων βουνῶν, μέσα εἰς τὰ ὁποῖα μία κοιλάς μὲ ὀλίγην ὑγρασίαν, μία μικρὰ πεδιάς ἐκτάσεως ἑνὸς χιλιομέτρου, θεωροῦνται θαύματα. Ποτὲ δὲν ἐφανερώθη τόσον ἔντονα ἡ ἀντίθεσις, ποὺ ὑπάρχει πάντοτε μεταξὺ τοῦ ὄλβου καὶ τῆς μεγάλης Τέχνης.

Ἡ Μακεδονία, ἀπ' ἐναντίας πρὸς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, θὰ ὁμοιάσῃ μίαν ἡμέραν μὲ τὴν Ἑλβετίαν ἢ τὴν μεσημβρινὴν Γερμανίαν. Τὰ χωριὰ τῆς εἶναι τοῦφες ἀπὸ γιγάντια δένδρα. Ἐχει κάθε τι, ποὺ χρειάζεται διὰ νὰ γίνῃ χώρα μεγάλης γεωργίας καὶ βιομηχανίας, ἀπεράντους δηλ. πεδιάδας, πλούσια βουνά, χλοεὰρὰ λειβάδια, εὐρείας ἀπόψεις, πολὺ διαφορετικὰς ἀπὸ τὰς θελκτικὰς ἐκεῖνας μικρὰς δαιδάλους τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν τοπίων. Μελαγχολικὸς καὶ σοβαρὸς ὁ Μακεδὼν χωρικὸς δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὴν καυχησιολογίαν καὶ τὴν κουφότητα τῶν ὁμοεθνῶν του. Αἱ γυναῖκες εἶναι ὠραῖαι καὶ ἀγναί, ὅπως οἱ ἄνδρες. Νομίζει κανεὶς, ὅτι εἶναι λαὸς χωρικῶν προτεσταντῶν. Εἶναι μία καλὴ καὶ ἰσχυρὰ φυλὴ, ἐργατικὴ, καθιστικὴ ἀγαπῶσα τὸν τόπον τῆς, πλήρης μέλλοντος».

ΕΠΙΔΡΟΜΑΙ ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΙΣΕΙΣ

ΒΛΑΧΟΙ - ΣΛΑΥΟΙ - ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ - ΦΡΑΓΚΟΙ

Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι εἰς τὰ Γρεβενά.

“Ὅπως εἰς τὴν μεσημβρινὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἔχομεν τὴν μετανάστευσιν καὶ ἐποίκισιν τῶν Ἀλβανῶν, ἔτσι καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ μάλιστα τὴν Δυτικὴν ἔχομεν ἐγκατασταθέντας τοὺς Βλάχους καὶ Κουτσοβλάχους. Οἱ πρῶτοι ἐγκαταστάθησαν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰ νησιὰ ὡς ἐπίλυδες καὶ ὠνομάσθησαν Ἀρβανῖτες. Οἱ δεῦτεροι ἐγκαταστάσθησαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν περί τὴν Πίνδον χώραν μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης καὶ λέγονται συνήθως Κουτσόβλαχοι. (70) Ἀμφότεροι ἦσαν χριστιανοὶ τὸ θρήσκευμα, διὰ τοῦτο πολὺ γρήγορα ἀφωμοιώθησαν μὲ τοὺς γηγενεῖς καὶ ἀπετέλεσαν μίαν ἐθνικότητα. Ἐν ᾧ δὲ διὰ τοὺς Ἀρβανῖτες μᾶς εἶναι γνωστὰ τὰ ὀρμητήριά των καὶ οἱ χρόνοι τῶν ἐποικήσεων, διὰ τοὺς Κουτσοβλάχους ταῦτα μᾶς εἶναι ἄγνωστα, διὸ καὶ διάφοροι περί τούτου ὑποθέσεις καὶ γνώμαι προτείνονται.

Οἱ Κουτσόβλαχοι παρ’ ὅλα τὰ λεγόμενα δὲν ἔχουν ἐξηκριβωμένην τὴν προέλευσίν των. Οὔτε ἡ χώρα των δηλαδὴ, ἐξ ἧς ὠρμήθησαν, μᾶς εἶναι γνωστὴ, οὔτε καὶ ὁ χρόνος τῆς ἐξορμήσεώς των. Ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν περί τὴν Πίνδον χώραν καὶ τὴν Θεσσαλίαν ἴσως κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς ἢ τοὺς Βυζαντινοὺς, πάντως κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους, ἦλθον εἰς στενὴν ἐπαφὴν μὲ τοὺς γηγενεῖς, παρέλαβον τὸν πολιτισμὸν ἐκείνων καὶ τὴν γλῶσσαν των ἐν πολλοῖς, συνῆψαν μετ’ αὐτῶν ἐπιμιξίας, ὡς χριστιανοὶ καὶ αὐτοὶ, γενομένοι δεκτοὶ ὑπὸ τῶν γηγενῶν καὶ συνδεθέντες μὲ τὰς αὐτὰς ἱστορικὰς καὶ ἐθνικὰς περιπετείας, ἀπέβαλον τὸν ξενικὸν χαρακτήρα καὶ παρέλαβον τὸ Ἑλληνικὸν φρόνημα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ Ἀρβανῖτες τῆς μεσημβρινῆς Ἑλλάδος.

Ἀπὸ τὸν παλαιὸν τοὺς ἐθνισμὸν οἱ Κουτσόβλαχοι διετήρησαν ἐλάχιστα ἔθιμα καὶ τὰς ρίζας τῶν λέξεων τῆς γλώσσης των καὶ αὐτὰς μὲν παρεφθαρμένας, ἐκείνην δὲ, δηλ. τὴν γλῶσσαν των, πλήρη λέξεων Ἑλληνικῶν, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε καὶ μὲ τὰ ἔθιμα καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν Ἀρβανιτῶν. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον, ὅπως μεταξὺ γηγενῶν καὶ Ἀρβανιτῶν τῆς μεσημβρινῆς Ἑλλάδος οὐδεμία ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ διαφορὰ ὑπάρχει, ἔτσι καὶ μεταξὺ τῶν γηγενῶν καὶ τῶν Κουτσοβλάχων εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν καμμία οὐσιαστικὴ ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ καὶ φυλετικὴ

διαφορά υφίσταται. Όλοι αισθάνονται και διακηρύττουν, ότι είναι Έλληνες - Μακεδόνες, ακραιφνείς και γνήσιοι.(71)

Ίσως οί Κουτσόβλαχοι νά είναι Λατινικῆς καταγωγῆς. Αυτό τοῦλάχιστον μάς φανερώνει ἡ γλῶσσα των. Καί ἄλλοι μὲν λέγουν, ὅτι ἦλθαν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὴν Μεγάλην Βλαχίαν, τὴν σημερινὴν Ρουμανίαν, ἄλλοι δὲ ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν κ.ο.κ. Οὕτως ὁ

Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, νεομάρτυρος τῶν Ἰωαννίνων (Μουσεῖο Μακρινίτσας).

Λατίνος ιστορικὸς Τάκιτος - ἀκμάσας τὸν Β΄ αἰῶνα μ.Χ. - λέγει, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Τιβέριος, κατὰ τὸν Α΄ μ.Χ. αἰῶνα, ἀπέστειλεν εἰς τὴν Μακεδονίαν «πολυαρίθμους Ρωμαίους ἀποικιστάς». (72) Ἐπίσης καὶ ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος Κίνναμος ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα μ.Χ. πολλαὶ χιλιάδες κατοίκων τῆς ἐν Ἰταλίᾳ Ἀπουλίας φεύγοντες τοὺς Γερμανοὺς ἐπιδρομεῖς — Γότθους — κατέφυγον «ἐπέκεινα τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης εἰς Ἡπειρον καὶ Ἀλβανίαν». (73)

Καὶ ὁ Κεδρηνὸς ἀκόμη, Βυζαντινὸς ιστοριογράφος, γράφει περὶ Βλάχων καὶ ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι περὶ τὸν ἔννατον (Θ΄) αἰῶνα μ.Χ. ἔγινε καὶ ἄλλη ἐποίκισις Βλάχων εἰς Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν. Οὕτως ὥστε κατὰ τὸν ΙΓ΄ αἰῶνα ἡ Θεσσαλία καὶ μέγα μέρος τῆς Φθιώτιδος μὲ τὴν περιοχὴν τῆς Πίνδου καὶ τῆς Ἡπείρου ἐκλήθη **Μεγάλη Βλαχία**, ἐν ᾧ **Μικρά Βλαχία** ὠνομάζετο τότε ἡ Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία, ἡ δὲ περὶ τὰ ὄρη Ἄγραφα χώρα ἐπῆρε τὸ ὄνομα Ἄνω Βλαχία.

Ὁ ιστορικὸς Αἰλιανὸς λέγει ὅτι οἱ Βλάχοι ἦλθαν ἀπὸ τὴν Δακίαν καὶ ἐγκαταστάθησαν εἰς τὴν περὶ τὴν Πίνδον χώραν. «Εἶτα, λέγει, ἐλθόντες οἱ Βλάχοι ἐκ τῆς Δακίας, ἦτοι τῆ Μεγάλῃς Βλαχίας (ὅπως ἐλέγετο ἡ σημερινὴ Ρουμανία) κατώκησαν εἰς αὐτὸ τὸ ὄρος (τὴν Πίνδον) καθὼς καὶ εἰς τὸν Ταῦγετον τῆς Πελοποννήσου» (74), ὁμιλοῦντες μάλιστα τὴν Λατινικὴν διὸ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἀκμάσας περὶ τὸ 1200, ὀνομάζει ἀνθρώπους **βαρβαροφώνους**. (75)

Τέλος ὁ Βυζαντινὸς μεγιστὰν Κεκαυμένος, ἀκμάσας τὸ ΙΒ΄ αἰῶνα, εἰς τὸ ἔργον του «Στρατηγικόν» λέγει τὰ ἐξῆς περὶ τῶν Βλάχων τούτων: «Ἄθλιον τὸ τῶν Βλάχων γένος, ἄπιστὸν τε παντελῶς καὶ διεστραμμένον, μήτε εἰς Θεὸν ἔχον πίστιν ὀρθὴν μήτε εἰς βασιλέα μήτε εἰς συγγενῆ ἢ εἰς φίλον, ἀλλὰ ἀγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι, ψεύδεται δὲ πολλὰ καὶ κλέπτει πάνυ, ὁμνύμενον καθ' ἑκάστην ὄρκους φρικωδεστάτους πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ φίλους καὶ ἀθετοῦν ραδίως, ποιοῦν τε ἀδελφοποιήσεις καὶ συντεκνίας καὶ σοφιζόμενον διὰ πάντων ἀπαντᾶν τοὺς ἀπλουστέρους, οὐδέποτε δὲ ἐφύλαξε πίστιν πρὸς τινὰ οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς τῶν Ρωμαίων... Ὡκουν δὲ πρότερον πλησίον τοῦ Δουναβίου ποταμοῦ καὶ τοῦ Σαύου, ὃν νῦν ποταμὸν Σάβαν καλοῦμεν, ἔνθα Σέρβοι ἀρτίως οἰκοῦσιν ἐν ὄχυροῖς καὶ δυσβάτοις τόποις. Τούτοις θαρροῦντες ὑπεκρίναντο ἀγάπην καὶ δούλωσιν πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους τῶν Ρωμαίων βασιλεῖς καὶ ἐξερχόμενοι τῶν ὄχυρωμάτων ἐληϊζοντο τὰς χώρας τῶν Ρωμαίων. Ὅθεν ἀγανακτήσαντες κατ' αὐτῶν διέφθειραν αὐτούς. Οἱ καὶ ἐξελθόντες τῶν ἐκεῖσε διεσπάρησαν ἐν πάσῃ Ἡπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ. Οἱ δὲ πλείονες αὐτῶν ᾤκησαν τὴν Ἑλλάδα Εἰσι

καὶ δειλοὶ πάνυ, λαγωῶν ἔχοντες καρδίαν, θάρσος δὲ ἔχοντες καὶ τοῦτο ἀπὸ δειλίας».(76)

Μέ αὐτὰ τὰ μελανὰ χρώματα ζωγραφίζει ὁ Κεκαυμένος τοὺς Βλάχους. Διότι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῶν ἐπιδρομῶν εἶχον καταστρέψει κυριολεκτικῶς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, ἐνωθέντες δὲ μετὰ τῶν Βουλγάρων ἐπιδρομέων εἶχον ἰδρύσει τὸ περίφημον Βλαχο-Βουλγαρικὸν Κράτος, τοῦ ὁποίου πρωτεύουσα ἦτο τὸ Τύρνοβον κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα. Ἔνεκα τούτων ὄλων μάλιστα ὁ μὲν Πούκεβιλ ἰσχυρίσθη, ὅτι οἱ Κουτσόβλαχοι εἶναι παναρχαία Ἰταλικὴ φυλὴ, ἢ ὁποία χίλια χρόνια π.Χ. κατοικοῦσε τὰ μέρη τῆς Ἡπείρου, τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Μακεδονίας. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχυρίσθησαν καὶ οἱ Φίλναῦ καὶ Θούμαν καὶ ὁ πολὺς Φαλμεράιερ. Ἀλλὰ οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν αὐτῶν προερχόμενοι ἀπὸ πνεύματος ἀνθελληνικοῦ καὶ προπαγανδιστικοῦ ὑπὲρ ξένων σκοπῶν δὲν βασιζονται προφανῶς εἰς ἱστορικὰ ντοκουμέντα καὶ ἀποτελοῦν αὐθαίρετα συμπεράσματα.(77)

Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ Κουτσόβλαχοι ἀπὸ πολλοῦ συνεχωνεύθησαν μὲ τοὺς γηγενεῖς, ἀπώλεσαν δὲ πάντα δεσμὸν μὲ τοὺς προγόνους τῶν καὶ τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς τῶν τόσον, ὥστε νὰ μὴ ἐνθυμῶνται πόθεν προέρχονται. Ἐγκατασταθέντες μονίμως εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ἐδάφη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας ἐπόνεσαν τὸν τόπον αὐτὸν, Ἕλληνας πλέον καὶ αὐτοὶ αὐτοκαλούμενοι. Καὶ ὅπως οἱ σημερινοὶ τῆς μεσημβρινῆς Ἑλλάδος Ἀρβανῖτες οὐδένα σύνδεσμον ἔχουν μὲ τὴν Ἀλβανίαν τοιοῦτοτρόπως καὶ οἱ Κουτσόβλαχοι αὐτοὶ οὐδεμία σχέσιν ἔχουν μὲ ἄλλα κράτη καὶ λαοὺς μὴ Ἑλληνικοὺς. Καὶ ἔτσι εἰς τὸ ἐξῆς ὡς Ἕλληνας μαζί μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς θὰ τοὺς ἴδωμεν νὰ πολεμοῦν τοὺς κοινούς Φράγκους καὶ Τούρκους. Ὡς Ἕλληνες δὲ μαζί μὲ τοὺς γηγενεῖς θὰ τοὺς εὐρωμεν μοχθοῦντας καὶ συνεισφέροντας ὑπὲρ τῆς κοινῆς Μητρὸς Ἑλλάδος τὸν ὀβολὸν τῶν ἢ καὶ τὴν περιουσίαν τῶν ὄλων. Φέρομεν ὡς παράδειγμα τὸν Ἀβέρωφ, τὸν Τοσίτσα, τὸν Στουρνάρα, τοὺς Ζάππας καὶ τὸ πλῆθος τῶν Ἐθνικῶν Εὐεργετῶν, τοὺς ὁποίους ἢ προπαγάνδα θέλει καὶ αὐτοὺς Κουτσοβλάχους καὶ μάλιστα Ἀρουμόνους.(78)

Ἀπὸ τὴν σύγχρονον Ἱστορίαν νὰ φέρωμεν τεκμήρια τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Κουτσοβλάχων τὸ θεωροῦμεν περιττόν, διότι τότε θὰ ὁμιλήσουν τὰ βουνὰ καὶ οἱ κορυφογραμμὲς τῆς Πίνδου, ὅπου ἕως ἐκεῖ ἐπάνω ἄνδρες καὶ γυναῖκες, γέροντες καὶ παιδιὰ — κάτοικοι τῶν χωριῶν τῆς Πίνδου — ἔφθασαν γράφοντες τὸ ἔπος τῆς Ἀλβανίας κατὰ τὸ ἐνδοξον ἔτος 1940, ὡς ἄμαχος πλὴν ἐμπόλεμος καὶ ἡρωϊκὸς πληθυσμὸς. Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ εἴπωμεν τὰ δέοντα εἰς τὸν οἰκείον τόπον τοῦ παρόντος.

Καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κεκαυμένος. Ὅτι δη-

λαδή οί Βλάχοι «είχον τὸν τύπον, τοῦτέστι τὴν συνήθειαν, (ὡς καὶ σήμερον) ἵνα τὰ ποίμνια, τὰ κτήνη καὶ αἱ φαμίλιαι — οἰκογένειαι — αὐτῶν ὧσιν ἀπὸ τοῦ Ἰαπριλίου μηνὸς ἕως Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐν ὑψηλοῖς ὄρεσι καὶ ψυχροτάτοις τόποις». "Ὅτι δηλαδή τὴν μὲν ἸΑνοιξιν, τὸ Θέρος καὶ τὸ Φθινόπωρον διέμενον εἰς τὰ ὑψηλὰ καὶ σύνδενδρα καὶ κατάρρυτα καὶ δροσερὰ τοπεῖα τῆς Πίνδου, τὸν δὲ Χειμῶνα, εἰς τὰ θερμὰ βοσκοτόπια — λειβάδια — τῆς Θεσσαλίας, ὅπως γίνεται μέχρι σήμερον. Καὶ προσθέτει ὁ ἸΑνδρόνικος Παλαιολόγος: «Τὸ Βλαχικὸν ἸΕθνος δυσχωρίαις χαῖρον καὶ βοσκήμασι προσέχον».(79) "Ὅτι δηλαδή εἰς τὰ μέρη αὐτὰ οἱ Κουτσόβλαχοι αἰσθάνονται ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν. Τὴν εὐχαρίστησιν αὐτὴν μᾶς ἐκφράζει καὶ τὸ κάτωθι ἐν μεταφράσει Βλάχικο δημοτικὸ τραγούδι:

*Πότε θὲ ν' ἄρθ' ἡ ἸΑνοιξη
νά λυώσουνε τὰ χιόνια.
Νὰ βγοῦν οἱ Βλάχοι στὰ βουνά,
ὡσάν τὰ χελιδόνια.*

*Νὰ πατηθῆ ἡ ράχη ἀπὸ τσαροῦχι,
ν' ἀσπρίσ' ἡ φουστανέλλα στὸ χορὸ.
Ν' ἀντιλαλήσουνε οἱ ρεματιῆς
ἀπὸ τραγούδι καὶ κακὸ.*

*Νὰ βγῆ ἡ κεντητὴ ποδιά,
ἡ Ρίνα, ἡ Κατερίνα,
νά πῆ τὸ Ἰσμαῆλ - ἄγᾶ,
Φούρκα καὶ Σαμαρίνα.(80)*

Τὸ ὄνομα Βλάχος καὶ Κουτσόβλαχος.

Οὔτε καὶ διὰ τὰ ὀνόματα Βλάχος καὶ Κουτσόβλαχος συνεφώνησαν οἱ ἱστορικοί. Καὶ ἔτσι ἄλλος ἄλλην προτείνει ἔτυμολογίαν. ἸΑπὸ τὰς συζητήσεις αὐτὰς σταχυολογοῦμεν τὰ κάτωθι:

α') Ὁ Μιχαῆλ Χρυσόχοος εἰς τὴν περί Βλάχων καὶ Κουτσοβλάχων ἱστορικὴν πραγματείαν του, τὴν ἐκδοθεῖσαν δαπάναις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἸΕλληνικῶν Γραμμάτων ἐν ἔτει 1909 ἐν ἸΑθήναις, ἀνασκευάζων τὰς ἄλλας περὶ τῶν ὀνομάτων τούτων γνώμας λέγει, ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι μὲν ἑλληνικὸν, ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε ἔθνικὸν οὔτε φυλετικὸν, οὔτε δὲ καὶ πατριδεπώνυμον ἢ τοπεπώνυμον, ἀλλ' εἶναι ἀπλούστατα φωνεπώνυμον. Εἶναι, λέγει, τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν τούτων ἔδωσαν εἰς τοὺς ἀνά τὰ ὄρη μονίμως πλέον ἐγκατασταθέντας στρατιωτικοὺς φύλακας τῶν διοδίων, οἵτινες κατ' ἀνάγκην ἐγένοντο κτηνοτρόφοι καὶ

πρὸ πάντων ποιμένες, ἐκ τῆς φωνῆς τῶν προβάτων.

Βληχὴ εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ προβάτου, καὶ βληχῶμαι σημαίνει μιμοῦμαι τὴν φωνὴν τῶν προβάτων, τὸ βέλασμα ὅπως λέγομεν, καὶ τὸ ρῆμα βελάζω. Ἐκ τούτου γίνεται τὸ ὄνομα βληχός, ποὺ σημαίνει τὸν ἄνθρωπο, ποὺ μιμεῖται τὴν φωνὴν, τὸ βέλασμα τῶν προβάτων. Σημαίνει δὲ ἀκόμη καὶ τὸν ἔχοντα τὴν ιδιότητα αὐτὴν νὰ μιμῆται κ.λπ. τὴν φωνὴν αὐτὴν κ.τ.τ. Ἔτσι ἡ λέξις ἐδόθη ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς τοὺς βοσκούς ἢ τοὺς ποιμένας τῶν προβάτων, οἱ ὅποιοι διὰ νὰ καλέσουν τὰ πρόβατα μιμοῦνται τὴν φωνὴν αὐτῶν.⁽⁸¹⁾

β') Ἄλλοι τὸ ὄνομα Βλάχος τὸ παράγουν ἀπὸ τὸ φελάχος, ἄλλοι ἀπὸ τὰ Λατινικὰ βάλια καὶ ἄκουα, ἄλλοι ἀπὸ τὸ βιλλίικους-βιλλίικος, βαλίχος, βλάχος καὶ οὕτω καθεξῆς.

γ') Ὁ Π. Λιούφης, ὁ συγγραψας τὴν Ἱστορίαν τῆς Κοζάνης, ἔχει τὴν γνώμην, ὅτι οἱ Βλάχοι εἶναι οἱ ἀπόγονοι τῶν Ρωμαίων φρουρῶν τῶν στρατιωτικῶν ὁδῶν καὶ τῶν φρουρίων - κάστρων τῆς Μακεδονίας. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἄ. Κεραμόπουλος δέχεται, ὅτι οἱ Βλάχοι «εἶναι Ἕλληνες ἐκλατινισθέντες τὴν γλῶσσαν λόγῳ παρατεταμένης στρατολογίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων πρὸς διαφύλαξιν τῶν συνόρων - ἄκρων».⁽⁸²⁾ Οἱ ἄνθρωποι λοιπὸν αὐτοὶ — Ἕλληνες ἢ Ρωμαῖοι — διέμενον συνεχῶς εἰς τὰ φρούρια, τὰ ὑπὸ τῶν Λατίνων ὀνομαζόμενα κάστρα βαλλάτα, δηλαδή στρατόπεδα περιχαρακωμένα, ὠχυρωμένα, καὶ ἐλέγοντο ἀπὸ τὸν λαὸν βαλάτοι «κατὰ τὴν ἐπικρατούσαν παρὰ τῷ λαῷ συνήθειαν νὰ παρωνυμῆ τοὺς ιδιότητά τινα ἐπαγγελματικὴν ἢ στρατιωτικὴν ἔχοντας ἐκ τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν ἢ ἐκ τινος εἰδικῆς ἀσχολίας». Τοὺς εἶπε λοιπὸν ὁ λαὸς Βαλλάτους, Βλάτους, Βλάχους. Οὗτοι κατόπιν, «ἐπειδὴ ἤρθη ἡ κυρία τῶν ιδιότητος ὡς φρουρῶν ἐπὶ τῶν ὠχυρῶν μερῶν καὶ ἠτόνισεν ἡ ἀποστολὴ των, ἐτράπησαν εἰς τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ποιμνίων, ἡ δὲ λέξις καταχρηστικῶς ἔλαβε τὴν σημασίαν τῆς νέας ιδιότητος καὶ τοῦ ἔργου αὐτῶν, ἦτοι τὴν τοῦ ποιμένος, τοῦ κτηνοτρόφου, καὶ ἐν γένει τοῦ ἀνθρώπου τῶν ὁρέων».

Ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίαι καὶ ἐτυμολογίαι εἶναι εὐφυεῖς μὲν, πλὴν κάπως παράξενες καὶ ἐξεζητημέναι. Διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ οἱ Βλάχοι τῆς Ρουμανίας, οἱ κάτοικοι δηλ. τῆς Βλαχίας, ὅπως λέγεται ἡ ἐντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως χώρα, πῶς ἔλαβεν τὸ ὄνομα αὐτό; Ἦσαν καὶ ἐκεῖνοι ποιμένες καὶ δὴ καὶ βαλλάτοι, δηλ. φύλακες τῶν ἄκρων; Κάθε ἄλλο βέβαια, διότι ἡ χώρα ἐκείνη εἶναι πεδινὴ καὶ ἐκτεταμένη. Πάντως πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι μὲ τὸ ὄνομα Βλάχος δὲν ἐννοοῦσαν οἱ παλαιοὶ καὶ μάλιστα οἱ Βυζαντινοὶ ἰδιαίτερον λαὸν, ἀλλ' ἀπλῶς τὸν ἄνθρωπον τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὰ ποιμνία, τὰ πρόβατα καὶ μόνον ἀπὸ ὅλην τὴν κτηνοτροφίαν. Ἔτσι λέγει καὶ

ἡ Ἴβαννα ἢ Κομνηνὴ εἰς τὴν Ἰαλιανίαν της: «Ἰπόσοι τὸν νομάδα βίον εἶλοντο βλάχους τούτους ἢ κοινὴ καλεῖν οἶδε διάλεκτος». (83) Βλάχοι δηλ. ἐλέγοντο καὶ οἱ Κομάνοι καὶ οἱ Πετσινέγκοι καὶ οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Ἰλληνες, ὅσοι «τὸν νομάδα βίον εἶλοντο». Καὶ ἀκόμη μέχρι σήμερον οἱ κάτοικοι τῆς Παλαιᾶς Ἰλλάδος βλάχους ἀποκαλοῦν τοὺς ποιμένας καὶ τσοπάνους καὶ μόνον εἰς τὴν Νέαν Ἰλλάδα καὶ δὴ τὴν Μακεδονίαν ἢ λέξις ἔχει φυλετικὴν σημασίαν.(84)

Εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ τὴν Μακεδονίαν οἱ Βλάχοι καὶ οἱ Κουτσόβλαχοι δὲν εἶναι μόνον ποιμένες προβάτων, εἶναι καὶ ἔμποροι καὶ ἐπιστήμονες καὶ τεχνῖτες καὶ μάλιστα κυρατζῆδες. Δὲν ἀποτελοῦν βέβαια ἰδιαιτέραν φυλὴν, οὔτε ἀνήκουν εἰς ἄλλην ἐθνικότητα. Εἶναι Ἰλληνες καθαροὶ καὶ ἔχουν Ἰλληνικὴν συνείδησιν. Ἡ ζωὴ των, ὁ πολιτισμὸς των, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμά των εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ τῶν γηγενῶν. Μόνον ἢ γλῶσσα των διαφέρει. Εἶναι ἢ Κουτσοβλαχικὴ, ἢ ὁποία καμμίαν σχέσιν δὲν ἔχει μὲ τὴν Βλαχικὴν ἢ Ρουμανικὴν. Πρὶν ὅμως ἔλθωμεν εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Κουτσοβλάχων ἄς ἀκούσωμεν τί περὶ ὅλων αὐτῶν ψάλλει ἢ λαϊκὴ μουσα.

*Ἰσυχὰ πούναι τὰ βουνὰ, ἦσυχοι πούν' οἱ κάμποι!
Δὲν καρτεροῦνε θάνατο, γεράματα δὲν ἔχουν.
Μόν' καρτεροῦν τὴν Ἰανοῖξη, τὸ Μάη, τὸ Καλοκαῖρι,
νὰ ἰδοῦν τοὺς Βλάχους, στὰ βουνὰ, νὰ ἰδοῦν τὶς βλαχοπούλες,
ν' ἀκούσουν τὰ βλαχόπουλα λαλώντας τὶς φλογέρες,
βόσκοντας τὰ κοπάδια τοὺς μὲ τὰ βαρυὰ κουδούνια.
Ἰοντας θὰ στήσουν τὰ μαντριὰ, τὴν ἀρτησιὰ νὰ φτιάξουν,
θὰ βγοῦν καὶ τὰ κλεφτόπουλα νὰ παίζουν, νὰ χορεύουν.
Συχνὰ-συχνὰ θὰ ροβολᾶν στοὺς κάμπους τῶν Φερσάλων,
νὰ πιάνουν Τούρκους ζωντανούς, καὶ ὄχι σκοτωμένους,
νὰ φέρνουν γρόσια καὶ φλωριά, κι ἐκεῖ νὰ τὰ μοιράζουν,
καὶ νὰ χαρίζουν κᾶνα - δυὸ στὶς ἄσπρες βλαχοπούλες,
κλέφτοντας καὶ κᾶνὰ φιλί, καὶ γλυκοπαιχνιδάκι.*

Ἡ γλῶσσα τῶν Κουτσοβλάχων.

Εἰς τὴν Ἰλληνικὴν βιβλιογραφίαν ὑπάρχει τὸ «ἔτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσης». Ἰξεδόθη τὸ ἔτος 1909 ἐν Ἰθήναις ὑπὸ τοῦ Κουτσοβλάχου Κων. Νικολαῖδου, ὅστις ἔχρημάτισε καθηγητὴς καὶ γυμνασιάρχης. Τὸ Λεξικὸν αὐτὸ ἐμελέτησεν ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Κ. Ἰμαντος καὶ τὰ πορίσματά του κατέγραψεν εἰς τὸ σύγγραμμά του «Μακεδονικά». Μᾶς λέγει λοιπὸν ἐκεῖ τὰ ἑξῆς. Ἰτι ἢ Κουτσοβλαχικὴ γλῶσσα ἔχει ἐν ὄλῳ 6657

λέξεις. Ἐκ τούτων 3460 εἶναι ρίζης Ἑλληνικῆς, μὲ κατάληξιν βλαχικὴν. Π.χ. ἀγαπησέσκου=ἀγαπῶ, ἀγουνισέσκου=ἀγωνίζομαι, ἀδικησέσκου=ἀδικῶ, στισέσκου=διορίζω (στήνω), ψαλσέσκου=ψάλλω, ἐλπισέσκου=ἐλπίζω, ἀφιερουσέσκου=ἀφιερώνω. Ὁμοίως 592 λέξεις αὐτῆς εἶναι Τουρκικῆς καὶ Σλαυικῆς ρίζης, 2605 δὲ εἶναι ρίζης Λατινικῆς.⁽⁸⁵⁾

Ἄλλος φιλόλογος — πρῶην γυμνασιάρχης ἐν Μοναστηρίῳ — ὁ Κ. Ι. Τσιούλκας, Μακεδῶν, ἔγραψεν ἐπάνω εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν βιβλίον, ὅπου ἀποδεικνύει τὴν ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς μεταμόρφωσιν τῆς γλώσσης τῶν Κουτσοβλάχων. Εἰς τὴν σελίδα ρδ' διαβάζομεν: ναγκάσαμ=ἀναγκάζω, βλάσταμ=βλαστάνω, βόλλαμ=βούλομαι, γκανώσσαμ=γανώνω, ἀργκάσσαμ=ἐργάζομαι, κίνναμ=κινῶ, προικίσαμ=προικίζω, τρούππαμ=τροπῶ, πλέτταμ=πλέκω κ.λπ.

Καὶ ἄλλος ὁμοίως φιλόλογος καθηγητῆς, ὁ Σπυρ. Παπαγεωργίου, ἔγραψεν διὰ τοὺς Κουτσοβλάχους καὶ τὴν γλῶσσαν των, εἰς τὴν Γαλλικὴν. Καὶ αὐτὸς παραθέτει κατάλογον λέξεων Βλαχικῶν ἐκ ρίζης Ἑλληνικῆς προελθουσῶν. Π.χ. χωάρα=χώρα, ὠάρα=ῶρα, οὐργύε=ὄργιᾶ, ἀγουνίε=ἀγωνία, ἀσῆμε, χρυσάφε, μαργαριτάρε, χάλκουμ, μολύβε, θειάφε, σταφίδε, τριαντάφυλλου, ἀβδέλλε, σκοπό, παραμύθ, γιάτρου, ξουράφε, τούμπανου, λάσπε, αὐλήε, παράθουρου, μαγειρείου, μισθό, μυρμίγκε, δόξα, ἰδέα, πατρίδα, ἐλπίδα, ἀλήχεια, ἀπόκρισε, συμφουνίε, ὁμολογίε, ἀνάγκε, τύχε, τέχνε, αἰτίε, ἡλικίε, διαταγῆε, σκάνταλ, νόημα, κατάστασε, ἀναφοράε, ἔτοιμ, οἰκονόμ, φρόνιμ, νόστιμ, ἄνοστου, ἄξιου, σκολείου, δάσκαλ, μάθημα, γράμματα, φελλάδα, πλάκα, κοντύλιου, ἰστορίε, ἀριμθητικίε, γραμματικίε, βαγγέλιου, εἰκοάνα, διάκου, δεσπότου, ψάλτου, θυμιατό, καντίλ, λειτουργίε, προφήτ, πίστε, ἄγγελ, σπερνό, ὄρθρου, μοναστήρ, κ.λπ. κ.λπ.⁽⁸⁶⁾

Τὸ γενικὸν ἐκ τῆς ἐρεῦνης συμπέρασμα τοῦ Κ. Ἀμάντου εἶναι, ὅτι οἱ Κουτσόβλαχοι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ ἐκρωμαῖσθέντες κάτοικοι τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς Θράκης, οἱ ὅποιοι κατὰ καιροὺς καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν Ε' - Ι' αἰώνων κατέβηκαν καὶ συνώκησαν τὴν Μακεδονίαν πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Οὐννοὺς, τοὺς Ἀβάρους, τοὺς Σλαύους, τοὺς Βουλγάρους. Καὶ συνεπάγεται ὅτι οἱ Βλάχοι καὶ οἱ Κουτσόβλαχοι τῆς Μακεδονίας δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τοὺς Βλάχους τῆς Ρουμανίας, καίτοι ἔχουν πολὺ κοινὸν γλωσσικὸν ὑλικὸν, ἐξηγούμενον ἐκ τῆς συγγενείας τῶν δύο τούτων γλωσσῶν — Ρουμανικῆς καὶ Κουτσοβλαχικῆς — μὲ τὴν Λατινικὴν-Ρωμαϊκὴν. Ὁ Κ. Ἀμαντος εἶναι σύμφωνος καὶ μὲ τὰ συμπεράσματα δύο Ἀγγλων ἱστορικῶν, τοῦ Βάκε καὶ τοῦ Θόμψων, ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου.⁽⁸⁷⁾

Ἄλλος καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς ὁ Νικ. Βέης, δεινὸς Βυζαντινολόγος, εἰς τὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν τοῦ Κ. Ἐλευθερουδάκη καὶ εἰς τὴν λέξιν Βλάχος, θέλων νὰ ἐξηγήσῃ τὴν Κουτσοβλαχικὴν ὡς κρᾶμα Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς γλώσσης, λέγει ὅτι οἱ εἰς τὰ φρούρια τῆς Μακεδονίας ἐγκατασταθέντες Ρωμαῖοι στρατιωτικοὶ λίαν ἐνωρὶς ἤλθον εἰς ἐπιμιξίας μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Μακεδονίας καὶ ἔλαβον γυναῖκας Ἑλληνίδας συζύγους. Εἰς τὰς οὕτω δὲ συγκροτηθείσας οἰκογενεῖας ὠμιλεῖτο καὶ ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Λατινικὴ καὶ τοιοῦτοτρόπως προῆλθεν ἡ Κουτσοβλαχικὴ ὡς κρᾶμα τῶν δύο τούτων γλωσσῶν. Νὰ ἕνα παράδειγμα, τὸ γνωστὸ σατυρικὸ δίστιχο, ὅπου τρεῖς μόνον λέξεις εἶναι ξέναι.

Σαμαρίνα ντίντι νιάου

Φέστρα Τσούκα ἔστε γκράου.

Δηλ. Ἡ Σαμαρίνα δίδει (ρίχνει) χιόνι

Ἡ κόρη τοῦ Τσούκα εἶναι ἔγκυος.

Οἱ Βούλγαροι.

Ἐπιδρομαὶ καὶ ἐποικίσεις εἰς τὴν Μακεδονίαν γίνονται κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Αὐτοὶ εἶναι ἄποικοι ποὺ ἤλθαν εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἀπὸ τὰς χώρας τοῦ Βόλγα ποταμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀνήκουν ὄχι εἰς τοὺς Σλαύους, ἀλλὰ εἰς τὴν Οὐννικὴν ἢ Οὐγκρικὴν φυλὴν, συγγενικὴν μὲ τὴν Τουρκικὴν. Εἰς τὴν Βαλκανικὴν Χερσόνησον ἤλθαν καὶ κατώκησαν τὴν Μοισίαν, χώραν περὶ τὸν Δούναβιν τὸν ΣΤ΄ Ζ΄ αἰῶνα μ.Χ. Τὴν χώραν αὐτὴν ὠνόμασαν **Βουλγαρίαν**.

Οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν ὀρμώμενοι ἔκαναν συχνὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Μακεδονίαν ἄλλοτε νικῶντες καὶ ἄλλοτε ἠττώμενοι ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀληθῆ πανωλεθρίαν ἔπαθαν ἐπὶ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Βασιλείου τοῦ Β΄, ὅστις διὰ τοῦτο ἐκλήθη Βουλγαροκτόνος. Σημαντικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Μακεδονίαν εἶναι αἱ ἑξῆς.

α΄) Τὸ ἔτος 809, μὲ ἀρχηγὸν τὸν Κροῦμμον. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξεδιώχθησαν τὸ ἔτος 810 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος Ε΄.

β΄) Τὸ ἔτος 893 μὲ ἀρχηγὸν τὸν Συμεὼν. Ἐκδιώκονται ἀπὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν.

γ΄) Τὸ ἔτος 963 οἱ Βούλγαροι συμμαχοῦν μὲ τοὺς Βλάχους καὶ ἐκχωροῦν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Βλάχων Σίσμαν τὴν Βόρειον Μακεδονίαν. Ὁ Σίσμαν τότε εἰς τὴν Ἀχρίδα ὠνομάσθη «Τσάρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας».

δ') Τέλος τὸ ἔτος 1186 ὁ Ἰωάννης καὶ Πέτρος Ἀσσάν, Βλάχοι αὐτοί, ἵδρυσαν μετὰ τῶν Βουλγάρων τὸ «Μέγα Βλαχο-Βουλγαρικὸν Κράτος», τοῦ ὁποίου ὁ ἡγεμὼν ἐλέγετο «Τσάρος τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων». Τὸ κράτος αὐτὸ περιέλαβε τὴν Βουλγαρίαν καὶ ὅλην τὴν Μακεδονίαν. Ἐξησεν ἕως τὸ ἔτος 1260. Τὸ Βυζαντινὸν τότε Κράτος εἶχε πέσει ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Φράγκων. Τὸ ἱδρυθὲν ὁμως τότε «Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου» καὶ μάλιστα ὁ Δεσπότης αὐτοῦ Ἄγγελος Κομνηνὸς κατώρθωσεν ἐν ἔτει 1222 νὰ κυριεύσῃ

Ἄρχων Μιχαήλ. Ἀγιογραφία τοῦ Σαμαρινίου ζωγράφου Δημ. Ἀδάμ Πιτένη, 1902 (Φιλιππαῖοι, I. Ν. Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης).

τὴν Θεσσαλονίκη ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ νὰ περιορίσῃ τὸ Βλάχο - Βουλγαρικὸν κράτος. Ὁ αὐτὸς Δεσπότης ἵδρυσεν τότε Κράτος Μέγα, ἐχρίσθη δὲ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα Ἀρχιεπίσκοπον Ἀχριδῶν Δημήτριον Χωματιανὸν Αὐτοκράτωρ. Τὸ Κράτος τοῦ περιέλαβε τὴν Ἡπειρον, παλαιὰν καὶ νέαν, Ἀλβανίαν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ

τὴν Μακεδονίαν, ἄρα καὶ τὴν Ἑλίμειαν. Τὸ Κράτος τῶν Βλαχο-Βουλγάρων διελύθη ὀριστικῶς τὸ ἔτος 1390, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐνίκησαν κατὰ κράτος τοὺς Βλαχο - Βουλγάρους εἰς τὴν μεγάλην μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου. Τότε καὶ ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Σερβία καὶ ἡ Μακεδονία ἔγιναν βιλαέτια Τουρκικά.

Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πολλὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔφθασαν οὗτοι ὑπὸ τὸν Σαμουήλ μέχρι τῆς Λαρίσης, ἡ ὁποία ἀκόμη τότε ἐλέγετο Ἰσθμὸς Θεσσαλικόν, τὸ ἔτος 995. Καὶ τοὺς μὲν κατοίκους πάντας «μετώκισαν πανοικεῖ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Βουλγαρίας, μετήγαγον δὲ τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, ἐπισκόπου Λαρίσης χρηματίσαντος, εἰς Πρέσπαν, ἔκτισαν δὲ ἐκεῖ μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, καταστᾶσαν περίφημον εἰς τοὺς κατόπιν αἰῶνας».⁽⁸⁸⁾ Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ κράτους των ἐγκατέστησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν Βουλγάρους ἀποίκους, οἵτινες καὶ παρέμειναν εἰς τὸ ἐξῆς ὡς μόνιμοι κάτοικοι τῆς Μακεδονίας, μέχρι σήμερον, ὅπου τοιοῦτοι ὑπάρχουν. Εἰς τὰ χωρία των αὐτὰ ἔδωκαν ὀνόματα Βουλγαρικά.

Οἱ Σλαῦοι.

Καὶ οἱ Σλαῦοι, μάλιστα οἱ Σέρβοι, ἔκαμαν ἐπιδρομὰς καὶ ἀποικίσεις εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸν μεσαῖωνα. Ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς Σκλάβοι καὶ σκλαβῆνοι (σκλαβοῦνοι) καὶ γράφονται καὶ Σλάβοι. Αὐτοὶ ἦσαν κάτοικοι τῆς Ἄνω Μουσίας. Τὴν χώραν αὐτὴν ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἡράκλειος, ὅταν προωθούμενοι ἀπὸ βορρᾶ ἔφθασαν εἰς τὰς χώρας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Οἱ Σέρβοι κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἵδρυσαν - μετὰ τὴν σειρὰν των καὶ αὐτοὶ - «Μέγα Σερβικὸν Κράτος» ὑπὸ ἀρχηγὸν (ζουπάνον) τὸν Στέφανον Νεμάνια. Τὸ Κράτος αὐτὸ ἐξετείνεται ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου μέχρι τῆς Ἀχρῖδος, καὶ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ μέχρι τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου. Πρωτεύουσάν εἶχε τὰ Σκόπια.

Εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμὴν τοῦ ἔφθασε τὸ κράτος τοῦτο ἐπὶ ζουπάνου Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), ὁ ὁποῖος ὠνομάσθη «Τσάρος καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων», ὅταν τὸ Βυζαντινὸν Κράτος εὕρισκετο ἐν πολιτικῇ καὶ στρατιωτικῇ ἀδυναμίᾳ καὶ παρακμῇ, ἔτοιμον νὰ πέσῃ. Καὶ τὸ κράτος τοῦτο τῶν Σέρβων, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τῶν Βουλγάρων καὶ Βλάχων, διέλυσαν αἱ Τουρκικαὶ ὀρδαὶ κατὰ τὴν μεγάλην μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου ἐν ἔτει 1390, ἐπὶ Μουράτ τοῦ Β'.

Ἡ κατάληψις τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγά-

ρων ἐπανεφερε τὴν χώραν εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν ὑπὸ ἔποψιν πολιτισμοῦ. Οἱ νέοι κάτοικοι, προερχόμενοι ἀπὸ τοὺς λαοὺς τούτους εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον νομάδες κτηνοτρόφοι, ὀλιγώτερον δὲ γεωργοί, καὶ οὐδόλως ἔμποροι καὶ τεχνῖται. Ἐκολουθοῦν συνήθως τὰς κοιλάδας τῶν ποταμῶν καὶ τὰ λειβάδια τῶν ὀρέων, ὅπου τὰ ποιμνιά των εὐρίσκουν τὴν τροφήν. Δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἐμπορικῶν ὁδῶν, οὔτε μεγάλων πόλεων, οὔτε φρουρίων ἰσχυρῶν. Ἐν καιρῷ ξέων ἐπιδρομῶν καταφεύγουν εἰς τὰ ἀδιάβατα τῆς Πίνδου καὶ τῶν ἄλλων ὀρέων δάση, ποὺ εἶναι δρυμώδη καὶ παρθένα. Κοινωνικῶς εὐρίσκονται εἰς τὴν παλαιὰν πατριαρχικὴν κατάστασιν. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς, συνήθως ὁ πρεσβύτερος ἢ ἐν καιρῷ ἀνάγκης ὁ ἰσχυρότερος, διευθύνει τοὺς ὁμοφύλους. Πολλάκις ἐνώνονται πολλαὶ φυλαὶ ἀπὸ ἓνα ἀρχηγὸν διὰ νὰ καταπολεμήσουν νέας ἐχθρικὰς φυλάς. Αἱ φυλαὶ μιᾶς φυσικῆς περιοχῆς, π.χ. μιᾶς κοιλάδος ἢ ἐνὸς λειβαδίου, ἀποτελοῦν μίαν ὁμοφυλίαν ζούπαν λεγομένην ἢ ζουπανίαν, ὁ δὲ ἀρχηγὸς τῆς ζουπανίας λέγεται ζουπᾶνος. Ἡ λέξις αὕτη διετηρήθη μέχρις ἡμῶν εἰς τὸ ὁμώνυμον χωρίον τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας Ζουπάνι, νῦν Πεντάλοφον, καὶ εἰς τὴν ὀνομασίαν τοῦ βοσκοῦ ἢ ποιμένος προβάτων, ὅστις καλεῖται κοινῶς σήμερον τσοπᾶνος.⁽⁸⁹⁾

Ἐπὸ τὰς περιστάσεις αὐτάς ἤλθον καὶ παρῆλθον καὶ οἱ Σέρβοι εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀφήσαντες ἵχνη τῆς διαβάσεώς των τὰς διαφόρους τοπωνυμίας. Ἔσχον δὲ καὶ αὐτοὶ ὅπως καὶ οἱ Βούλγαροι γενναίαν τὴν μερίδα κατὰ τὸν διαμελισμὸν τῆς Μακεδονίας ὕστερα ἀπὸ τοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912-1913 μεταξύ Ἑλλάδος, Σερβίας καὶ Βουλγαρίας.

Τὴν τύχην αὐτὴν εἶχεν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἡ πολυπαθὴς Μακεδονία καὶ μαζί με αὐτὴν καὶ ἡ ἡμετέρα Ἑλίμεια. Βλάχοι, Βούλγαροι, Σέρβοι καὶ κατόπιν Φράγκοι, Νορμανδοὶ καὶ Τοῦρκοι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἐπέδραμον καὶ διαφοροτρόπως ἐδήωσαν τὴν χώραν τοῦ Αἴανου καὶ τοῦ Ἑλίμου. Εἰς τὰς ἐπιδρομὰς αὐτάς δὲν πρέπει νὰ παραλείψωμεν καὶ τὰς ληστρικὰς τοιαύτας τῶν ὁμόρων Ἀλβανῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἔπαυσαν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, τῶν προϊστορικῶν, νὰ ληστεύουν τοὺς κατοίκους, τοὺς δυστυχεῖς Ἑλιμειώτας. Ὅποιαν δὲ ἰδέαν εἶχον οἱ Μακεδόνες γενικῶς περὶ τῶν λαῶν τούτων φανερῶναι ἢ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κατράρχη, περὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, κατὰ τινος φιλοσόφου καὶ ρήτορος Νεοφύτου ποιηθεῖσα πεντάστιχος αὕτη σάτυρα:

*Βούλει καὶ μορφὴν ἀκοῦσαι;
τὴν μὲν γέννην ἔστι Βλάχος,
Ἀλβανίτης δὲ τὴν ὄψιν,
τοῦ δὲ σώματος τὴν δέσιν
Βουλγαρ - Ἀλβανιτο - Βλάχος.⁽⁹⁰⁾*

Ἡ Φραγκοκρατία.

Ἀποτελέσματα τῆς Δ' Σταυροφορίας ὡς γνωστόν, ἦτο ἡ κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἢ Φράγκων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Τοῦτο δὲ ἐσήμαινε τὴν διάλυσιν τῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, διὸ οἱ Σταυροφόροι Φράγκοι μαζί με τοὺς Βενετοὺς ἐμοιράσθησαν τὰς Ἑλληνικὰς ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ Μακεδονία τότε ἔπεσεν εἰς τὸ μερίδιον τοῦ Φράγκου Βονιφατίου τοῦ Μομφερατικοῦ. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὀρισθεῖσαν ὡς ἔδραν τούτου, ἔγινεν ἡ ἀνακήρυξις αὐτοῦ ὡς Βασιλέως τῆς Μακεδονίας, ὑπὸ τὸν Αὐτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουῖνον, κόμητα τῆς Φλάνδρας. Ἡ Φραγκοκρατία εἰς τὴν Ἑλλάδα διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι τοῦ 1261.

Εἶναι ὁμως γνωστόν, ὅτι πολὺ προτίτερα ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὴν Μακεδονίαν εἶχον καταλάβει οἱ Νορμανδοὶ, οἱ ἀποκληθέντες «Τέκνα τοῦ Βορρᾶ». Οὗτοι ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ἰταλίας Ροβέρτον Γυσκάρδον, περὶ τὸ 1000 ἔτος, κατέλαβον τὸ Δυρράχιον τῆς Ἰλλυρίας. Καὶ ἔσπευσε μὲν τότε ἐναντίον των ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, ἀλλ' ἠττηθεὶς ἠναγκάσθη νὰ υποχωρήσῃ διὰ τῆς Πίνδου καὶ τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸν ἠκολούθησαν οἱ Νορμανδοὶ, καὶ οὕτω κατέλαβον καὶ αὐτοὶ τὴν Ἠπειρον, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Ἀπὸ τὸ Δυρράχιον ἠκολούθησαν τὴν Ἐγνατίαν ὁδὸν. Ἐπεχείρησαν δὲ νὰ καταλάβουν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' αὐτὸ ἔγινεν ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς των. Διότι ἠττηθέντες ἠναγκάσθησαν νὰ φύγουν καὶ ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου δράσαντος διὰ τοῦ στρατηγοῦ Βρανᾶ.

Μαζί με τὰ ὄχυρά τὰ ὁποῖα κατέλαβον τότε οἱ Νορμανδοὶ καὶ οἱ Φράγκοι, ἦσαν καὶ ὅλα τὰ φρούρια, τὰ κάστρα καὶ οἱ βίγγλες, τὰ φικτώρια τῶν ἀρχαίων, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Πίνδου. Εἰς τὸ φρούριον τοῦ Σπηλαίου καὶ τοῦ Μετσόβου σώζονται ἀκόμη τοπωνυμίες φραγκικῆς. Τὴν Φραγκοκρατίαν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Γρεβενῶν μᾶς φανερώνουν καὶ τὰ πολλὰ Φραγκικὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἀκόμη εὐρίσκονται εἰς τὰ χέρια πολλῶν κατοίκων τῆς περιφερείας. Εἰς τὸ Σπήλαιον π.χ. ἐσχάτως⁽⁹¹⁾ εὐρέθη τοιοῦτον νόμισμα ἀργυροῦν (ἀσημένιο), φέρον εἰς τὴν ἐμπροσθίαν ὄψιν σταυρὸν, ὀπισθεν δὲ λατινικὴν ἐπιγραφὴν μετὰ τὸ ἔτος 1289.

Τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἔσωσε τότε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Φράγκων ὁ Δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Ἠγγελος (1204-1216). Οὗτος μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἵδρυσε τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, καὶ ἐπροσπάθησε νὰ ἐλευθε-

ρώση τὴν Μακεδονίαν. Τοῦτο ἐπέτυχεν ὁ διάδοχος τοῦ Θεόδωρος Ἄγγελος (1216-1230), ὁ ὁποῖος καὶ ὠνόμασε τὸν ἑαυτὸν τοῦ αὐτοκράτορα. Ὅταν δὲ τὸ ἔτος 1261 οἱ Φράγκοι ἐξεδιώχθησαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ Μακεδονία ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν της, ἕως ὅτου καὶ πάλιν ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ὅλη ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἑλίμεια ἔπεσαν ὑπὸ τοὺς Τούρκους, τὸ ἔτος 1453, ἂν καὶ ἡ Μακεδονία εἶχε περιέλθει εἰς τὴν κυριαρχίαν των ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου, τὸ 1390, διὰ νὰ ἐλευθερωθῇ καὶ πάλιν τὸ ἔτος 1912.

Περὶ τῆς Ἑλιμείας καὶ τῶν Γρεβενῶν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίες. Ἡ πόλις λέγεται τώρα Γρεβενὸ καὶ Γρεβενά. Ἡ πρώτη ἐπίσημος πληροφορία φθάνει τὸν Ι΄ αἰῶνα, μ.Χ. ἐννοεῖται, ὅπως θὰ ἴδωμεν. Περὶ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα τὰ Γρεβενὰ ἦσαν πόλις ἀξιόλογος ἔχουσα κλῆρον εὐπαίδευτον καὶ πᾶν, ὡς φαίνεται, πόλις ἐπίσημος. Ἐξάγεται τοῦτο ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Βυζαντινοῦ λογίου τοῦ 1200, μετὰ τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη, χαρτοφύλακος τῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν καὶ ἔπειτα ἐπισκόπου Βονίτσης. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι περὶ τὸ ἔτος 1200 τὰ Γρεβενὰ «ἦσαν πόλις ἀξιόλογος, ἔχουσα κλῆρον εὐπαίδευτον καὶ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ θέλγη τὴν ψυχὴν, κατοικουμένην ὅμως ὑπ' ἀνθρώπων βαρβαροφώνων».⁽⁹²⁾

Ὅτι τὰ Γρεβενὰ ἦσαν πόλις ἀξιόλογος κατὰ τὸν μεσαῖωνα, ἡ ἐπιφανεστέρα τῆς πέραν τοῦ Ἀλιάκμονος Ἑλιμειώτιδος, τὸ συνάγομεν καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων:

α΄) Ὅτι ἡ ὅλη περιοχὴ — ἐπαρχία — ἐκλήθη Γρεβενῶν β΄) Ὅτι λίαν ἐνωρίς, ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος ὡς γνωρίζομεν, ἀπέκτησαν ἐπίσκοπον, ἀνυψωθέντα κατόπιν εἰς μητροπολίτην, τιτλοφορούμενον ὑπέρτιμον καὶ ἔξαρχον Νοτίου Μακεδονίας. Καὶ γ΄) Ὅτι ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτὴν ἐπῆραν τὸ ὄνομα καὶ ἄλλαι τοιαῦται καὶ κῶμαι καὶ θέσεις, ὅπως Κάστρο Γρεβενῶν ἢ καὶ Γρεβενά, ὄχυρόν ἢ μεσαιωνικὸν φρούριον παρὰ τὰς Πάτρας κείμενον, σήμερον χωρίον με 300 περίπου κατοίκους, Γρεβενῆτι, χωρίον τῆς Ἠπείρου τῆς ἐπαρχίας Δωδώνης με 676 κατοίκους ὁμιλοῦντας τὴν Κουτσοβλαχικὴν, Γρεβενοσέλι καὶ Γρεβενὸ χωρίον τοῦ δήμου Κοθωνίων Τρικάλων με 282 κατοίκους καὶ Γρεβενὸ τῶν Δύο Βουνῶν. Το τελευταῖον εἶναι θερινὸς συνοικισμὸς τῶν κτηνοτρόφων τοῦ χωρίου Δυὸ-Βουνὰ τοῦ δήμου Ἡρακλειωτῶν τῆς Φθιώτιδος, ἐξ οὗ κατήγετο ἡ οἰκογένεια Διοβουνιώτη τοῦ 1821.⁽⁹³⁾

Ἡ τοπωνυμία Γρεβενά.

Ἡ τοπωνυμία Γρεβενὰ πολλὰ τὰ δυσχερῆ μᾶς παρουσιάζει, δὲν

είναι δὲ εὐχερῆς ἢ ἔρμηνεία τῆς. Διότι ὅσοι συγγραφεῖς ἔγραψαν περὶ Γρεβενῶν, ὁ καθεὶς μᾶς παρουσιάζει καὶ ἀπὸ μίαν ἔτυμολογίαν. Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἀνιχνεύσωμεν τὴν σημασίαν καὶ τὴν αἰτίαν τῆς τοπωνυμίας, προσέχοντες μὴ καὶ ἡμεῖς περιπέσωμεν ἀσυναισθήτως εἰς τὴν ὡς ἄνω κατηγορίαν.

Ἡ λέξις φαίνεται, ὅτι δὲν εἶναι Ἑλληνική, ἂν δεχθῶμεν ὡς ἐσφαλμένην τὴν γνώμην τοῦ Π. Λιούφη, ὅτι δηλ. ἡ τοπωνυμία προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν Γραία-Αἰανά=Γρεβενά, Γρεβενά. Ἡμεῖς θὰ συμφωνήσωμεν μὲ τοὺς δεχομένους τὴν λέξιν Λατινικῆς προελεύσεως καὶ δὴ Ρωμαϊκῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ λέξις Γρεβενά ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τὴν ἐδῶ ἐγκατάστασιν ἢ ἀποίκισιν τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν ὡς ἐλέχθη.

Τὴν λατινικὴν καταγωγὴν τῆς τοπωνυμίας μαρτυροῦν:

α') Ἡ ρίζα τῆς λέξεως Γρεβενά. Διότι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δὲν ὑπάρχει λέξις ἢ ρίζα λέξεως τοιαύτης. Ἀπεναντίας δὲ εἰς τὴν Λατινικὴν ἢ τὰς Λατινικὰς γλώσσας ἔχομεν τὴν λέξιν ὡς τοπωνυμίαν. Π.χ. εἰς τὴν Δαλματίαν ὑπῆρχε σταθμὸς Γρεβενά ὀνομαζόμενος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θησαυρὸς τῆς Λατινικῆς Γλώσσης, (Creneni statio Dalmatiae). Εἰς τὴν Γαλλίαν κατόπιν μία παρὰ τὸν Σηκουάναν πλατεῖα τῶν Παρισίων λέγεται Grève (Γρέβη), τοπωνυμία ἢ ὁποία σημαίνει τὸν ἀμμώδη τόπον — τὴν ἀμμουδιά. — Εἰς τὸ σημεῖον μάλιστα αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ γεωφυσικὴ σύστασις τοῦ ἐδάφους τῶν Γρεβενῶν μας. Ὁμοίως καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν ἔχομεν πόλιν Greven (Γρέβεν ἢ Γκρέβεν) παρὰ τὸν ποταμὸν Ἔμς κειμένην κ.λπ.⁽⁹⁴⁾

β') Εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν ὑπάρχει ἡ λέξις gravis=δυσχερῆς, ἀνώμαλος, ἀπότομος, τραχύς, καὶ τὸ ἐπίρρημα grave καὶ greve. Ἀπὸ τοῦτο δὲ ἔτυμολογεῖ ὁ Στ. Θωμόπουλος τὴν τοπωνυμίαν Γρεβενὸ καὶ Γρεβενά τῶν Πατρῶν.⁽⁹⁵⁾

Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου ἀπίθανον ἢ κώμη νὰ ἔλαβε τὸ τοπωνύμιον αὐτὸ ἀπὸ αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους τῆς, διότι καὶ δυσχερῆς εἶναι ἡ τοποθεσία τῆς εἰς τὴν συγκοινωνίαν, καὶ παρὰ τὴν συμβολὴν δύο ποταμίσκων κεῖται, καὶ τὸ ἔδαφός τῆς εἶναι ἀμμῶδες.

Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη γνώμη, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ ἐξετάσωμεν. Ὅτι δηλ. ἡ τοπωνυμία εἶναι Σλαβικὴ. Ὡς Σλαβικὴν τὴν δέχεται καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ τοῦ Ο.Ε.Σ.Β. «Γρεβενά, γράφει, λέξις σλαβικὴ=ὀδοντωτὴ κορυφογραμμὴ».⁽⁹⁶⁾ Ἔτσι τὴν θέλει καὶ ἡ παράδοσις, παραγομένην ἀπὸ τὰς σλαβικὰς λέξεις greban καὶ greben, ἥτοι γρέμπαν, ποὺ σημαίνει τὸν τραχὺν καὶ ἀπότομον τόπον (ὁπότε ἡ ρίζα εἶναι καὶ πάλιν Λατινικὴ) καὶ γρέμπεν,

σημαίνουσαν τὰ χτένια τοῦ ἀργαλειοῦ, μὲ τὰ ὅποια ὑφαίνονται τὰ χονδρὰ μάλλινα ὑφάσματα τῶν χωρικῶν, ποὺ λέγονται γράβανα καὶ γραβάνια καὶ γραβανὰ, καὶ γρίβανα.⁽⁹⁷⁾

Ἐπὲρ τῆς γνώμης αὐτῆς συνηγοροῦν αἱ παλαιαὶ πληροφορίαι, ποὺ θέλουν τὰ Γρεββενὰ μὲ δύο β γραμμένα, οἴονεϊ μπ (λατινικόν), καὶ ἡ παράδοσις. Τὴν δευτέραν τὴν ἀκούσαμεν εἰς τὰ Γρεβενὰ ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς σχεδὸν αἰωνοβίου γέροντος, τοῦ Χρήστου Μπάζα ἢ Σαμαρᾶ. «Τὸ χωριὸ μας, εἶπε, ἦτανε πιὸ ψηλὰ, στίς Αὐλές, καὶ ἐδῶ ποὺ εἶναι τώρα τὰ Γρεβενὰ ἐγινότανε τὸ παζάρι ὁ Ἄχιλλης. Τὸ μέρος τὸ λένε Κονάκη Μεχμέτ Νταοῦ. Ἐκεῖ ἐγινότανε καὶ τὸ παζάρι κάθε Δευτέρα. Στὸ παζάρι αὐτὸ πωλοῦσαν μαζὶ μὲ ἄλλα καὶ τὰ γράβανα, τὰ ροῦχα, καὶ οἱ χωριάτες τὰ ἀγόραζαν. Πιο ψηλὰ, στὸ μεταξὺ τοῦ Μύλου Μπουσίου καὶ Ἐμὴν Πηγάδι μέρος, ποὺ τὸ ἔλεγαν Γρέβια, ἐγὼ θυμᾶμαι ὅλα αὐτὰ, καὶ τὸ παζάρι καὶ τὰ γραβανὰ. Ὑστερα τὰ πωλοῦσαν στὸ Κονάκι».⁽⁹⁸⁾

Τὸ συμπέρασμα ὅλων τούτων εἶναι, ὅτι ἡ λέξις Γρεβενὰ δὲν εἶναι Ἑλληνικὴ. Εἶναι Λατινικὴ ἢ Λατινικῆς καταγωγῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι τὰ Γρεβενὰ εἶναι τοπωνύμιον Σλαβικόν. Ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν Σλαβικὴν ἐπιρροὴν καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν κ.τ.τ.⁽⁹⁹⁾

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΩΝ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Η ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

Ἡ Ἐξαρχία Θεσσαλονίκης.

Ἡ Ἐκκλησία Γρεβενῶν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὑπήγετο διοικητικῶς εἰς τὴν Ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης, καὶ ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἡγεσίαν τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης. Ἦδη ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἣτις συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ ἔτος 381, ὁ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἔχει τὸν τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὅπως ἐλέγετο τότε ἡ Βαλκανικὴ Χερσόνησος. Ὑπὸ τοῦτον ὑπήγοντο οἱ ἐξῆς μητροπολῖται: ὁ Λαρίσης ὡς προϊστάμενος τῆς Ἐκκλησίας Θεσσαλίας, ὁ Νικοπόλεως ὡς προϊστάμενος τῆς Ἐκκλησίας Παλαιᾶς Ἡπείρου, ὁ Κορίνθου ὡς προϊστάμενος τῆς Ἐκκλησίας Ἀχαΐας, ὅπως ἐλέγετο τότε ἡ Ἑλλάς, ὁ Γορτύνης ὡς προϊστάμενος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, καὶ ὁ Δυρραχίου ὡς προϊστάμενος τῆς Ἐκκλησίας Νέας Ἡπείρου μαζί μὲ τὰ Γρεβενά.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης μὲ τοὺς ὑπ' αὐτῶν μητροπολίτας, καὶ οἱ ὑπ' αὐτὸν μητροπολῖται μὲ τοὺς ὑπ' αὐτοὺς ἐπισκόπους ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ Η΄ αἰῶνος, πλην τῆς Ἐκκλησίας Θράκης καὶ Κάτω Μοισίας, ἣτις ὑπήγετο ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τοῦ Η΄ ὅμως αἰῶνος κατηργήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Γ΄ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὸν Πάπαν, καὶ ὑπήχθησαν αἱ Ἐκκλησῖαι ὅλης τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἔτος 732.⁽¹⁰⁰⁾

Εἰς τὴν Α΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τὴν μὲν Θεσσαλονικὴν ἀντεπροσώπευσεν ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Ἀλέξανδρος, τὴν δὲ Θεσσαλίαν ὁ Κλαυδιανὸς, καὶ κατὰ τὸν Συναξαριστὴν ὁ Ἀχίλλειος. Ὁ Ἀλέξανδρος ὡς ἔξαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ διεμήνυσε τὰ κατὰ τὴν Σύνοδον εἰς τὰς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας «Μακεδονίας πρώτης καὶ δευτέρας, σὺν τῇ Ἑλλάδι, τὴν τε Εὐρώπην πᾶσαν, Σκυθίαν ἑκατέ-

ραν καὶ ταῖς κατὰ τὸ Ἰλλυρικὸν ἀπάσαις, τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀχαΐας».⁽¹⁰¹⁾ Ἦτο ἀπὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος ὁ Θεσσαλονίκης ἦτο ἔξαρχος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς Ρώμης. Ὡς τοιοῦτος προΐστατο τῆς Συνόδου τῶν ἐπισκόπων τῶν Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ Ἐπαρχίας, φέρων τὸν τίτλον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου.⁽¹⁰²⁾

Σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἔφ' ὅλης τῆς Ἐξαρχίας εἶχε τότε ἡ τιμητικὴ προσκύνησις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, μεγαλομάρτυρος καὶ πολιούχου τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, μαρτυρήσαντος εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν περὶ τὸ ἔτος 304, τὴν 26ην Ὀκτωβρίου. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἀνήκεν εἰς ἐπιφανῆ οἰκογένειαν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἦτο ἔκ τῶν διαπρεπεστέρων ἀξιωματικῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Χριστιανὸς τὸ θρήσκευμα ἐξετέλει τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα φανερά παρὰ τὰς ἀπαγορευτικὰς διαταγὰς τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ. Ἦτο ὁ ἡγέτης χριστιανικῆς κινήσεως παρὰ τὰς ἀπαγορευτικὰς διαταγὰς τῶν αὐτοκρατόρων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ. Ἦτο ὁ ἡγέτης χριστιανικῆς κινήσεως καὶ ζωῆς μεταξὺ τῆς νεολαίας Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος — 412 — ὑπῆρχε μεγαλοπρεπῆς ναὸς, ἀνεγερθεὶς ἐπὶ τοῦ τάφου μάρτυρος. Ὁληθὲς ἡ περιοχὴ μεγάλως ἐτίμα τοῦτον τὸν ἅγιον. Διὸ καὶ εἰς τὰ Γρεβενὰ ἔχομεν λίαν ἐνωρὶς ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ μάρτυρος τούτου, περὶ οὗ εἶπομεν τὰ δέοντα εἰς τὸ περὶ τῶν χριστιανικῶν χρόνων κεφάλαιον τοῦ παρόντος.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν, ἂν τὰ Γρεβενὰ ἦσαν ἔδρα ἐπισκόπου. Ἐκκλησιαστικῶς ὑπήγοντο τότε καὶ μέχρι τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Νέας Ἠπείρου, κατὰ τὴν τότε διοικητικὴν τοῦ Κράτους διαίρεσιν, οὗτος δὲ ὑπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης ὡς Ἐξάρχον τοῦ Ἰλλυρικοῦ, καὶ ἐκεῖνος μέχρι τοῦ ἔτους 732 ὑπὸ τὸν Πάπαν τῆς Ρώμης, ὅπως ἐλέχθη. Ἀπὸ τοῦ 733 ὅμως, ὅλη ἡ Ἐκκλησία τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου — τοῦ Ἰλλυρικοῦ — ὑπήχθη διοικητικῶς ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἔνεκα τῆς στάσεως τῶν Ἑλλαδικῶν κατὰ τὴν Εἰκονομαχίαν, ὑποκινουμένων ὑπὸ τοῦ Πάπα. Ἡ Ἐκκλησία ὁμοῦς Γρεβενῶν εἶχε παύσει πρὸ πολλοῦ, ἀπὸ τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος, νὰ ὑπάγεται ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης, διότι τότε εἶχε συμπέσει ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ, Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ Α΄ Ἰουστινιανή.

Ἡ πρώτη Ἰουστινιανή, ἐννοεῖται πόλις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Δευτέραν τοιαύτην, κειμένην παρὰ τὴν Οὐλπιανὴν τῆς Ἄνω Μοι-

σίας, ἦτο ἡ πόλις τῆς Μακεδονίας, ἡ γενέτειρα κατὰ τινὰς τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντινοῦ κατὰ τὰ ἔτη 527-565. Ὁ Ἰουστινιανὸς (103) ἐν ἔτει 535 ἐξέδωκεν εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν τὴν ὑπ' ἀριθμ. ΙΑ' νεαράν, ὅπως ἐλέγοντο τότε οἱ νόμοι, περιληφθεῖσαν εἰς νόθον τι ἐν ἀντιγράφῳ χρυσόβουλον τοῦ ἔτους 1718 ἐν Ἑλληνικῇ μεταφράσει, γνωστὴ ὡς ΡΛΑ' (131) νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ «περὶ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ προνομίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν». Τὸ χρυσόβουλον τοῦτο φέρει χρονολογίαν ἐκδόσεως 566, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εὐθύς ἀμέσως καταδεικνύει τὸ νόθον αὐτοῦ.⁽¹⁰⁴⁾ Λέγεται λοιπὸν ἐκεῖ, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς θέλων νὰ τιμήσῃ τὴν γενέθλιον πόλιν του παρέχει εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς τὸ δικαίωμα νὰ ὀνομάζεται ὄχι μητροπολίτης μόνον, ἀλλὰ καὶ «ἀρχιεπίσκοπος καὶ ὑπέρτατος ἀρχιερεὺς, ... αἱ δὲ περιεχόμεναι τῆς αὐτῆς γῆς ἐπαρχίαι ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔστωσαν ἐξουσίαν, δηλονότι ἡ Μεσόγειος Δακία, ὅσον γε καὶ ἡ Ὀχθεις Δακία, ἡ δευτέρα Μοισία, ἡ ἀνωτέρα Ἀλβανία, καὶ ἡ Θεσσαλία, καὶ ἡ Λειβαδία, ἡ τε νῆσος Εὐριπος ἐπικαλούμενη, τὸ τε μέρος τῆς δευτέρας Παννονίας, ἧτις ἐστὶ πόλις τῆς Βατζίας». Καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς παρέχει εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Α' Ἰουστινιανῆς τὸ δικαίωμα τοῦ «χειροτονεῖν καὶ προστάττειν ἐν πάσαις ταῖς προαχθείσαις ἐπαρχίαις», ὄχι ὅμως καὶ νὰ χρίῃ βασιλεῖς.⁽¹⁰⁵⁾

Ἔτσι ἡ Α' Ἰουστινιανῆ, ὡς ἔδρα τοῦ ἀρχιεπισκόπου, διοικοῦσε ἐκκλησιαστικῶς, ὡς αὐτοκέφαλος, τὰ μέρη ταῦτα τὰ περὶ τὴν Πίνδον καὶ τὰ Γρεβενὰ ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ὁ δὲ τέως ἐπίσκοπος αὐτῆς — κατὰ τὸ ὡς ἄνω χρυσόβουλον — ποὺ ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν πρῶτος ἐπῆρε τὸ ὄνομα ἀρχιεπίσκοπος ἐν ἔτει 535, εἶναι ὁ Κατηλιανός, καὶ τελευταῖος ὁ Ἀρσένιος. Διότι ἡ ἀρχιεπισκοπὴ διελύθη ἐν ἔτει 1769, ὅπως θὰ ἴδωμεν, καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Πάντοτε δὲ οἱ ἀρχιεπίσκοποι τῆς ἦσαν Ἕλληνες κληρικοί. Ποία ὅμως ἦτο ἡ πρώτη ἔδρα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ποία γνωστὴ πόλις ἦτο ἡ Α' Ἰουστινιανῆ ἀγνοοῦνται μέχρι σήμερον.

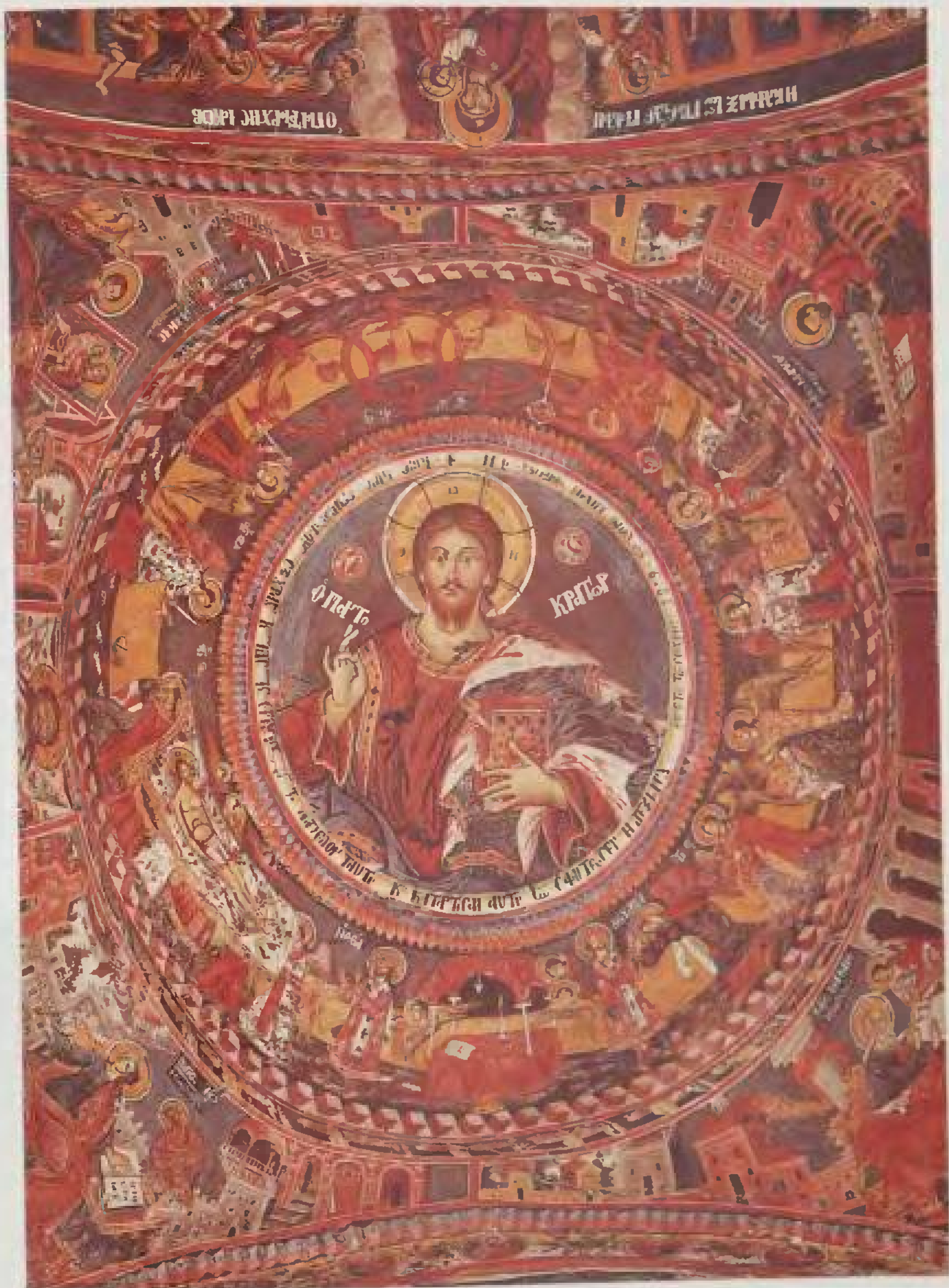
Ὡς ἔδρα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ὡς Α' Ἰουστινιανῆ ὠρίσθη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἡ πόλις Ἀχρίς, καὶ αὕτη ὠνομάσθη Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχριδῶν καὶ Α' Ἰουστινιανῆ Ἀχριδῶν. Κατὰ τὸν αἰῶνα δηλαδὴ τοῦτον ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰ μέρη ταῦτα οἱ Βούλγαροι, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν, κατελθόντες «οἰκειοποιοῦνται τὴν Μακεδονίαν μετὰ τῆς ἐπέκεινα Ἰλλυρίδος, ἐρασθέντες τῆς ἐκεῖσε καλλονῆς».⁽¹⁰⁶⁾ Κατέλαβον λοιπὸν, λέγει, τὴν Α' Ἰουστινιανῆν, καὶ μετωνόμασαν αὐτὴν Ἀχρίδα καὶ Ὀχρίδα, καὶ Ὀχρίδα, κατὰ τὴν Ἄννα Κομνηνῆν, ἀπὸ Μόκρου τοῦ Βουλγά-

ρων βασιλέως. Αὐτὴν ἔκαμαν πρωτεύουσάν των, τὴν Α΄ Ἰουστινιανὴν, ὅπως λέγει ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς.⁽¹⁰⁷⁾ Ἐκεῖτο δὲ ἡ Ἀχρὶς ἔνθα καὶ σήμερον, δηλ. κατὰ τὴ μεγάλην Μακεδονικὴν λίμνην καὶ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Λυχνιδὸν τοῦ γεωγράφου Στράβωνος. Ἔτσι ἡ Α΄ Ἰουστινιανὴ ἐτοποθετήθη εἰς τὴν πόλιν Λυχνιδὸν ἢ Ἀχρῖδα.

Τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχριδῶν προήγαγον κατόπιν καὶ ἐν ἔτει 995 οἱ Βούλγαροι εἰς «Βουλγαρικὸν Πατριαρχεῖον», ὅτε ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα Σαμουήλ κατέλαβον καὶ πάλιν τὴν Μακεδονίαν καὶ ἵδρυσαν Κράτος Βουλγαρικόν. Ἀλλὰ ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος διαλύσας τὸ Κράτος τοῦτο, διέλυσε καὶ τὸ Βουλγαρικὸν Πατριαρχεῖον, ἐν ἔτει 1018, ἐπανέφερε δὲ καὶ πάλιν τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχριδῶν, διὰ νέας νεαρᾶς, ὡς Βουλγαρικὴν Ἀρχιεπισκοπὴν, μὲ ἀρχιεπίσκοπον τὸν Ἑλληνα κληρικὸν Ἰωάννην.⁽¹⁰⁸⁾ Εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν αὐτὴν ὑπήγετο ἀπὸ τοῦ 1535 μέχρι τοῦ 1767 καὶ ἡ Ἐκκλησία Γρεβενῶν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῆς ἐπαρχίας. Εἰς ἓνα κειμήλιον τῆς Μονῆς Σπηλαίου, εἰς τὴν στεφάνην βαρυτίμου ἐξ ἀργύρου Ἁγίου Ποτηρίου, εἶναι γραμμένον: «Τῆς θείας καὶ σεβασμίας Πατριαρχικῆς Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Σπήλιου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν, Ἰωάννου, Ἀναστασίου, Ἀθανασίου καὶ Μαλαματῆς». Καὶ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Σπηλαίου λέγει: «...ἐν τῷ ἰδίῳ θελήματι τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κλήμεντος Α΄ Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν» (1633).

Ἐνταῦθα ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οὔτε ἡ γενέθλιος πόλις τοῦ Ἰουστινιανοῦ μᾶς εἶναι ἱστορικῶς ἐξηκριβωμένη ποία ἦτο καὶ ποῦ ἔκειτο, οὔτε ἂν ἡ Ἀχρὶς αὐτὴ, ἡ ἀρχαία Λυχνιδὸς, εἶναι πράγματι ἡ Α΄ Ἰουστινιανὴ. Διότι τὸ μὲν σφζόμενον ἀντίγραφον τοῦ χρυσοβούλου τοῦ 566 εἶναι νόθον, ὡς πλαστὸν, ἡ δὲ πληροφορία, ὅτι ἡ Ἀχρὶς κατέχει τὴν θέσιν τῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς, εἶναι πλάσμα ἱστορικὸν τοῦ ΙΒ΄-ΙΓ΄ αἰῶνος, ὑποστηρικθὲν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, δι' εὐνοήτους λόγους. Διότι θέλουν καὶ τὸν Ἰουστινιανὸν Βούλγαρον, ὅπως καὶ τὸν Φίλιππον καὶ τὸν Ἀλέξανδρον καὶ αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλην.

Τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς ἐλάμπρυναν ἀπὸ τῆς συστάσεώς του μέχρι τοῦ 1767 Ἑλληνες κληρικοί ἐκ τῶν μᾶλλον εὐπαιδευτῶν. Ἡ διάλυσις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ ἡ κατάργησις τοῦ αὐτοκεφάλου αὐτῆς ἔγινε, τῇ συμπράξει τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Γρηγορίου, διὰ Σουλτανικοῦ φερμανίου (δικτατάγματος) ἐπὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ, Σουλτάνου τοῦ Μουσταφᾶ Γ΄, ἀρχιεπισκόπου δὲ Ἀχριδῶν Ἀρσενίου, τὸ ἔτος 1767. Ὁλόκληρον τὸ διάταγμα τοῦτο μαζί μὲ τὸ ἱστορικὸν καὶ τὰ σχετικὰ ἔγραφα καταχωρίζει ὁ Ἄνθ. Ἀλεξούδης μητροπο-

Ὁ Παντοκράτωρ. Ἀγιογραφία τῶν Σαμαρινίων ζωγράφων Δημητρίου καὶ Μιχαὴλ Ἀναγνώστου καὶ Ἀναγνώστη Παπαϊωάννου, 1819 (Ι. Ν. Μεταμορφώσεως).

λίτης Βελεγράδων, εἰς τὸ σύγγραμμά του, περὶ τῆς μητροπόλεως Βελεγράδων, τὸ ἐκδοθὲν ἐν Κερκύρα τὸ ἔτος 1868. Ἀπὸ τότε ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχριδῶν ἔγινε μητρόπολις, ὑπαγομένη διοικητικῶς ὑπὸ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἔφ' ὅλης τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς εἶχεν ἡ τιμητικὴ προσκύνη-

σις τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, ἐπισκόπου καὶ πολιούχου τῆς πόλεως Λαρίσης τῆς Θεσσαλίας. Τούτου τὸ ἱερὸν λείψανον, φυλαττόμενον εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν Λαρίσης, περὶ τὸ ἔτος 995, ἀφῆρπασαν οἱ Βούλγαροι, ὡς προελέχθη, τὸ ἔφεραν δὲ εἰς τὴν Ἀχρίδα, καὶ τὸ κατέθεσαν εἰς τὴν ὁμώνυμον Μονὴν, τὴν ὁποίαν τότε ἴδρυσαν ἐπὶ τῆς μεγαλυτέρας νησίδος τῆς λίμνης Πρέσπας. Τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου ἴδρυσεν ὁ ἡγεμὼν τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ λήγοντος τοῦ Ι΄ αἰῶνος. Ἐκεῖ ἐγένετο ἑτησία πανήγυρις - θρησκευτικὴ καὶ ἐμπορικὴ - τὴν 15ην Μαΐου, ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου. Ἀπὸ ἐκεῖ δὲ καὶ ἀπὸ τὴν Λάρισαν διεδόθη εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν ἡ προσκύνησις καὶ ἡ τιμὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Διὸ ἔχομεν καὶ εἰς τὰ Γρεβενὰ τὸν Ἅγιον τοῦτον τιμώμενον ὡς ποιῦχον καὶ ἑορταζόμενον δι' ἑτησίας ἐμποροπανηγύρεως ἀπὸ τότε.

Τὰ Γρεβενὰ ἔδρα ἐπισκόπου.

Τὰ Γρεβενὰ, ἡ πόλις καὶ ἡ ἐπαρχία, λόγῳ τῆς θέσεώς της ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ἀπέκτησε τὸν ἐπίσκοπὸν της. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἐλέγετο Αὐλῶν κατὰ τινα πληροφορίαν, σωζομένην εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ζάβορδας. Κατόπιν ἐλέγετο Γρεβενῶν. Πότε ὅμως ἡ Ἐκκλησία Γρεβενῶν ἀπέκτησεν ἐπίσκοπον καὶ πότε ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἀνυψώθη εἰς μητροπολίτην, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν ἐλλείψει ἱστορικῶν πληροφοριῶν.

Ἡ πρώτη πληροφορία, τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τῶν Γρεβενῶν ὡς ἔδρας ἐπισκόπου, ἀνάγεται εἰς τὸν Ι΄ αἰῶνα. Περιέχεται εἰς χειρόγραφον, ἀποκείμενον εἰς τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καὶ περιλαμβάνον τοὺς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀ΄ Ἰουστινιανῆς ὑπαγομένους ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτας. Οὗτοι ἦσαν οἱ ἑξῆς: «Ὁ Καστορίας ἢ Νεκταριουπόλεως, ὁ Κορυτσᾶς ἢτοι Σελασφόρου, ὁ Δυρραχίου, ὁ Βοδενῶν ἢτοι Ἐδέσσης, ὁ Σισανίου ἢ Σισιουπόλεως, ὁ Γρεβενῶν, ὁ Μπιτωλίων ἢτοι Πελαγονίας καὶ Πελεατουπόλεως, ὁ Μογλενῶν ἢτοι Χλωρικῶν καὶ Ἐδέσσης (Χλωρικὸν λέγεται ἀπὸ Κώνσταντος τοῦ Χλωροῦ), ὁ Ὀμλισκοῦ, ὁ Στρωμνίτσης ἢτοι Τιβεριουπόλεως, ὁ Δεβρῶν, ὁ Κιτζάβου, ὁ Βελεσσῶν, ὁ Ἐλμπασανίου ἢτοι Εἰσπατίου καὶ Μουζάης, ὁ Βελεγράδων, ὁ Αὐλῶνος καὶ Κάνικεγ (Κάνινα, Γιάινα), τὸ παλαιὸν ἐλέγετο Ἰλλυρικὸς, καὶ ὁ Καραμόκρας».⁽¹⁰⁹⁾

Ἀπὸ τοῦ Ι΄ λοιπὸν αἰῶνος τὰ Γρεβενὰ ἦσαν ἐπισκοπή, καὶ ἡ πόλις ἔδρα ἐπισκόπου, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀ΄ Ἰουστινιανῆς - Ἀχριδῶν.

Ἡ δευτέρα πληροφορία ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Μᾶς τὴν παρέχει ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος. Οὗτος μᾶς πληρο-

φορεῖ, ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωαννῶν Λέων ὁ Μοῦγγος «εἰς μίαν ἑβδομάδα τὸν Καψόχειρον Ἰωάννην, διάκονον ὄντα, τῷ Σαββάτῳ ἐχειροτόνησεν ἱερέα καὶ τῇ ἐξῆς Κυριακῇ ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ». Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι ὁ Λέων ἐχρημάτισεν ἀρχιεπίσκοπος Ἰωαννῶν τὰ ἔτη 1071-1100, διαδεχθεὶς τὸν Θεοφύλακτον ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Κατήγετο ἐξ Ἰουδαίων καὶ ἦτο εὐπαίδευτος, συνεργασθεὶς μετὰ τοῦ Πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλαρίου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ὀριστικοῦ σχίσματος Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τὸ ἔτος 1054, ἐναντίον τῶν Λατίνων.⁽¹¹⁰⁾

Τὰ Γρεβενὰ ἔδρα μητροπολίτου.

Τὰ Γρεβενὰ εὐρίσκωμεν εἰς τοὺς «καταλόγους» ὡς ἔδραν μητροπολίτου ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Κλασσικὸν ἔργον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοῦτο εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Γάλλου Le Quien, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη εἰς τὸ Παρίσι τὸ ἔτος 1740. Εἰς αὐτὸ εὐρίσκωμεν πολλοὺς «πίνακας» διαφόρων ἐποχῶν, περιλαμβάνοντας ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτας διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν.

Εἰς τοὺς καταλόγους αὐτοὺς φέρεται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν ὡς μητροπολίτης ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὑπαγόμενος ὑπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Α' Ἰουστινιανῆς. Λέγει. «Metropolitae sunt: 1 Castoriae, 2 Pelagoniae, que nunc Bitolia dicitur et Penteati, 3 Edessa, que nunc Bodena vel Bodena, 4 Corytza et Selasphori, 5 Pelegractorum et Canina, 6 Tiberiapolis sive Stromnitztza vel Strumnitztza, 7 Gzebenorum vel Grebeni. Episcopi vero: 1 Sisanii, 2 Moglenorum, 3 Moleschorum unt Moleschi, 4 Presporum, 5 Debrorum, 6 Citzaborum, 7 Gorae et Mocrae».

Δηλαδή: «Μητροπολίται εἶναι ὁ Καστοριᾶς, ὁ Πελαγονίας, ἧτις νῦν Βιτώλια λέγεται καὶ Πεντεᾶτι, 3 Ἐδέσσης, ἧτις νῦν Βοδενὰ ἢ Βόδενα, 4 Κορυτσαῖς καὶ Σελασφόρου, 5 Βελεγράδων καὶ Κανίνων (Ἰωαννίνων), 6 Τιβεριουπόλεως ἢ Στρωμνίτσης ἢ Στρουμνίτσης, 7 Γρεβενῶν ἢ Γρεβενοῦ. Ἐπίσκοποι δὲ 1 ὁ Σισανίου, 2 Μογλενῶν, 3 Μολεσχῶν ἢ Μολεσχοῦ, 4 Πρεσπῶν, 5 Δεβρῶν, 6 Κιτσάβων, 7 Γκόρας καὶ Μόκρας».⁽¹¹¹⁾

Ἐκ τούτου βλέπομεν ὅτι κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ὁ Γρεβενῶν εἶναι μητροπολίτης κατέχων τὴν ἐβδόμην θέσιν, ὁ δὲ Σισανίου δηλ. ὁ Σιατίστης εἶναι ἀκόμη ἐπίσκοπος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Γρεβενῶν ὡς μητροπολίτης ἔπρεπε νὰ ἔχη ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του ἐπισκόπους καὶ ἐπισκοπὰς, ἂν καὶ ὁ Δοσίθεος μᾶς παρέχει τὴν πληροφορίαν, ὅτι «πολλοὶ μητροπολίται οὐκ ἔχουσιν ἐπισκόπους, ἐπειδὴ

καὶ αὐτοὶ ἦσαν ἐπίσκοποι καὶ ἡ καινοτομία ἐποίησεν αὐτοὺς μητροπολίτας».⁽¹¹²⁾

Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος λέγει: «σήμερον ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀχριδῶν εὐρίσκονται μόνον ἐπισκοπαὶ δέκα τρεῖς, ἐξ ὧν μητροπολίται εἰσὶν ὁ Καστορίας, ὁ Βελεγράδων, ὁ Κορυτσᾶς, ὁ Γρεβενῶν, ὁ Σισανίου, ὁ Βοδενῶν, ὁ Πελαγονίας. Ἐπίσκοποι δὲ ὁ Δεβρῶν, ὁ Μογλενῶν, ὁ Βελεσσοῦ, ὁ Πρεσπῶν, ὁ Αὐλῶνος, ὁ Κιτσάβων καὶ ὁ Μολεσκοῦ». Καὶ προσθέτει ὅτι οἱ μητροπολίται αὐτοὶ δὲν ἔχουν ἐπισκόπους, διότι καὶ αὐτοὶ εἶναι ἀπλοὶ ἐπίσκοποι, ὀνομασθέντες μητροπολίται χάριν τῆς «καινοτομίας».⁽¹¹³⁾

Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καταργηθέντος τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν, τὰ Γρεβενὰ ὑπήχθησαν διοικητικῶς ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀπ' εὐθείας. Τότε μητροπολίτης Γρεβενῶν «εὐπαιδέυτος καὶ δραστήριος» πρὸς τοῦτο μεγάλας ὑπηρεσίας προσενεγκὼν ἦτο ὁ Γρηγόριος, τὸ ἔτος 1767. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τούτου ἐκτίσθη καὶ ὁ ναὸς τοῦ Περιβολίου, ὅπως ἀναφέρεται εἰς ἓνα σημείωμα ἐπὶ τοῦ τοίχου: «1760. Ἀπὸ τὸν καιρὸν ποὺ ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἀρχιερατεύοντος Γρηγορίου Γρεβενῶν». Ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἀπεσπάσθη καὶ πάλιν ἡ Μητρόπολις Γρεβενῶν ἐν ἔτει 1929, μαζί με τὰς Ἐκκλησίας ὅλας τῶν Νέων Χωρῶν, καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος.

Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος.

Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Ὁ Μητροπολίτης Γρεβενῶν σήμερον φέρει τὸν τίτλον: «Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος, Ἐπίσκοπος καὶ Ἐξαρχος Νοτίου Μακεδονίας», ὁ τίτλος Ἐξαρχος ἦτο ἄλλοτε δηλωτικὸς ἐξουσίας. Ἐδόθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῶν πέντε μεγάλων πόλεων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἡρακλείας, Ἐφέσου καὶ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Παρεῖχε δὲ εἰς αὐτοὺς τὰ δικαιώματα νὰ χειροτονοῦν ἐπισκόπους, νὰ συγκαλοῦν ἐπαρχιακὰς συνόδους, καὶ νὰ προεδρεύουν αὐτῶν κ.τ.τ. Ὄταν ὁμως κατόπιν οἱ τέσσαρες Ἐξάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων ὀνομάσθησαν Πατριάρχαι, ὁ τίτλος Ἐξαρχος ἔχασε τὴν σημασίαν του· ἔγινε τίτλος ψιλός.

Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Ὁ τίτλος Ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος, Ἐπίσκοπος καὶ Ἐξαρχος ἔπεκράτησεν ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος, ὡς τίτλος τῶν μητροπολιτῶν, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ τυγχάνουν ἰδιαιτέρων τιμῶν ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων. Ἀπὸ τοῦ αἰῶνος δὲ τούτου ἐγενεκεύθη καὶ ὁ τίτλος Ἐξαρχος, καὶ ἄλλοι μὲν μητροπολίται ἔφεραν

καὶ τοὺς δύο, ἄλλοι δὲ τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν. Ἐνώτερος τίτλος τότε ἔγινεν ὁ τίτλος «ἀρχιεπίσκοπος».⁽¹¹⁴⁾

Τοὺς τίτλους τοῦ ἐξάρχου καὶ τοῦ ὑπερτίμου παραχωροῦσε κατ' ἀρχὰς ὁ Αὐτοκράτωρ, κατόπιν δὲ ὁ Πατριάρχης ἢ ὁ Ἄρχιεπίσκοπος αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, ὡς καὶ αἱ Σύνοδοι. Πίνακας τοιούτων τιτλούχων μητροπολιτῶν καὶ ὀφφικιούχων ἀρχιερέων ἐδημοσίευσαν πολλοί, ἐξ ὧν προέχει ὁ τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἐκκλησίας **Geltzer**.⁽¹¹⁵⁾

Οἱ μητροπολίται Γρεβενῶν πρῶτον ἔλαβον τὸν τίτλον τοῦ ὑπερτίμου. Τὸν εὐρίσκομεν εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας ἐπιγραφάς. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ χωρίου Ἀμυγδαλαῖ (Πικρεβενίτσα), ὁ ὁποῖος δυστυχῶς σήμερον δὲν σώζεται, ἀναφέρεται - περὶ τὸ ἔτος 1700 - ὁ μητροπολίτης Γρεβενῶν κυρ-Χρῦσανθος, ὡς ὑπέρτιμος. Εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαροσίου Γρεβενῶν ἀναφέρεται: «τοῦ ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου ἡμῶν δεσπότη κυρ - Γερασίμου», ἐν ἔτει 1837. Ὁμοίως εἰς τὴν «Τάξιν τῶν θρόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ἣτις συνετάχθη τὸ ἔτος 1855, ἀναφέρεται ὁ μητροπολίτης Γρεβενῶν Ἀγάπιος, ὡς ὑπέρτιμος.⁽¹¹⁶⁾ Καὶ ὁ Ἰωαννίκιος μητροπολίτης Γρεβενῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ φήμη εὐρίσκεται γραμμὴν εἰς ἕνα ἐξώφυλλον μηναίου τοῦ μηνός Μαρτίου, τὸ ὁποῖον (μηναιῖον) ἀνήκεν εἰς τὸν νῦν καθεδρικὸν ναὸν Γρεβενῶν περὶ τὸ 1850, λέγει: «Ἰωαννικίου τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὑπερτίμου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότη, πολλὰ τὰ ἔτη».

Τὸν τίτλον τοῦ ἐξάρχου ἀπέκτησεν ὁ μητροπολίτης Γρεβενῶν κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους, ὅτε εἰς τὴν Μακεδονίαν ἐνετάθη ἡ δρᾶσις τῶν ξένων προπαγανδῶν, ἔδρων δὲ δραστηρίως τὰ «κομιτᾶτα», ἰδίως τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων - Ρουμάνων. Τότε καὶ ὁ μητροπολίτης Γρεβενῶν ὠνομάσθη «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Νοτίου Μακεδονίας». Ὁλίγον πρὸ τούτου ὁ μητροπολίτης Σισανίου καὶ Σιατίστης ὠνομάσθη «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Μακεδονίας», ὁ δὲ Καστορίας «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης παλαιᾶς Βουλγαρίας».⁽¹¹⁷⁾

Ἐπίσκοποι καὶ Μητροπολίται Γρεβενῶν.

Ὀνόματα ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Γρεβενῶν, συναχθέντα ἀπὸ ἐπιγραφᾶς καὶ σημειώματα καὶ βιβλία, ἔχομεν τὰ ἑξῆς: ⁽¹¹⁸⁾

Α' Ἐπίσκοποι.

1) Ἰωάννης ὁ Καψόχειρος, χειροτονηθεὶς εἰς μίαν ἑβδομάδα

ἀπὸ διάκονος «ἐπίσκοπος Γρεβενού», κατὰ τὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Δοσίθεον, ὡς ἐλέχθη.

Β' Μητροπολίται.

1) Ἄνθιμος. 1623-1624. Ἀναφέρεται εἰς σιγίλλιον τῆς Μονῆς Φιλοσόφων. (119)

2) Δανιήλ. Ὁμοίως αὐτόθι.

3) Γαβριήλ. Φέρεται εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Μονῆς Σπηλαίου καὶ ἤκμασε περὶ τὸ ἔτος 1633. Κατήγετο ἀπὸ τὸν χωρίον Μηλιὰ - Μετσόβου.

4) Θεοφάνης. 1691-1719. Περὶ οὗ γράφει ὁ Ἄνθ. Ἀλεξούδης εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του, σελ. 97 - 105.

5) Χρῦσανθος. Περὶ τὸ 1700. Ἀναφέρεται εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ἀμυγδαλιῶν - Πικρεβενίτσας. Ὀνομάζεται ἐκεῖ «πανιερώτατος, λογιώτατος καὶ ὑπέτιμος».

6) Παρθένιος. 1737-1779. Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἄνθ. Ἀλεξούδη εἰς τὸ μνημ. ἔργον σελ. 97 - 105. Ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν κτιτορικὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅστις κεῖται πλησίον τῆς Πικρεβενίτσας καὶ τῆς Λόχμης - Βίτζι - Γρεβενῶν. «Ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου διὰ συνδρομῆς, κόπου τε καὶ μόχθου Βιτζιώτας ἕνεκεν ψυχικῆς αὐτῶν σωτηρίας καὶ μνήμης τῶν γονέων αὐτῶν. Κύριος γὰρ οἶδεν ὁ ἐρευνῶν καρδίας. Αὐτὸς γὰρ ἀξιῶσοι αὐτοὺς τῆς βασιλείας τῶν Οὐρανῶν. Καὶ ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου κυρίου κὺρ-Παρθενίου ἐπὶ ἔτους σωτηρίου 1742, Ἰουνίου 2».

7) Πρόχωρος. 1743-1749. Ἄνθ. Ἀλεξούδη, σελ. 97 κ.λπ.

8) Γρηγόριος. 1749-1769. Ἄνθ. Ἀλεξούδη, ἔνθ' ἀνωτέρω. Ἐπ' αὐτοῦ, ὡς ἐλέχθη, κατηργήθη τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ ἡ Μητρόπολις Γρεβενῶν ὑπήχθη εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἔν ἔτει 1760 κτίζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸ χωρίον τῆς Πίνδου Περιβόλι.

9) Γεννάδιος. 1778. Φέρεται εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ Μεσολοῦρι - Γρεβενῶν. «Ἐκ βάρων μὲν ᾠκοδομήθη ὁ περικλεῆς καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τῷ 1778 σωτηρίῳ ἔτει ὑπὸ τῶν ὀρεσιβίων ὀπλαρχηγῶν Τότσκα καὶ Γώγου, ἔνδον δὲ ἀγιογραφήθη ἐπὶ ἱεραρχίας Γρεβενῶν Γενναδίου, ἐπιμελεία δὲ Θωμᾶ ἱερέως καὶ Κων. Τσάντα ἐπιτρόπου. Διὰ χειρὸς Ἀδάμου Χρ. Κράϊα Σαμαριναίου, μαθητῆς δὲ Ζήσης Ἰω. Ζόβας».

10) Γαβριήλ. 1781-1791. Τὸν εὐρίσκομεν εἰς ἐπιγραφὴν μέσα εἰς

τὴν Παναγίτσαν τῆς Σαμαρίνας. « Ἄρχιερατεύοντος Γαβριήλ τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Γρεβενῶν. Ὁμοίως τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται καὶ εἰς μίαν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ τῆς Σαμαρίνας, καὶ εἰς τὸ βιβλίον «Κλίμαξ Ἰωάννου» τῆς Μονῆς Σπηλαίου. «Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου κὺρ-Γαβριήλ, 1781».

11) Βαρθολομαῖος. 1810. Τὸ ὄνομά του τὸ εὐρίσκομεν γραμμένον εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Σμίξης μετὰ ἔτος 1803, ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Σαμαρίνας, μετὰ ἔτος 1820.

12) Γαβριήλ. 1810. Μετετέθη εἰς Λάρισαν καὶ ἀπὸ τὸ 1811 εἰς Ἰωάννινα. Ἦτο θεῖος τῆς Κυρὰ - Φροσύνης τοῦ θρύλου. Ἀπεβίωσεν εἰς Ἰωάννινα τὸ ἔτος 1826.⁽¹²⁰⁾

13) Ἄνθιμος. 1828-1829. Τὸ ὄνομά του εὐρίσκομεν γραμμένον εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Σαμαρίνας Προφήτην Ἡλίαν καὶ Παναγίαν, περὶ ὧν ἴδε κατωτέρω.

14) Γεράσιμος. 1837. Τὸν εὐρίσκομεν εἰς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸ Βαρόσι - Γρεβενῶν.

15) Ἀγάπιος. 1855. Ἀπέθανεν εἰς Γρεβενά. Ὁ τάφος του εἶναι παρὰ τὰ θεμέλια τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγίου Γεωργίου Περιβολίου.⁽¹²¹⁾

16) Ἰωαννίκιος. 1860. Τὸ ὄνομά του φέρεται εἰς τὸ μηναιὸν μηνὸς Μαρτίου τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου τῶν Γρεβενῶν, καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ χωρίου Βίτζι μετὰ ἔτος 1848.

17) Κλήμης Ἐσφηγμενίτης. 1890. Τὸ οἰκογενειακὸν του ὄνομα εἶναι Φολὰν. Κατήγετο ἀπὸ τὸ Ἐλβασὰν τῆς Ἀλβανίας. Κληρικὸς λίαν εὐπαίδευτος, ὀνομαστὸς διὰ τὴν ἐθνικὴν του δρασίμ, δι' ἣν ἠπειλήθη ὑπὸ τῶν Ἀρουμούνων εἰς τὸ Περιβόλι νὰ ἀπαγχονισθῆ.

18) Δωρόθεος. Ὁ ἐκ Σιγῆς. 1900. Ὁ κατόπιν Τοποτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

19) Ἀγαθάγγελος. 1910. Ὁ κατόπιν Δράμας.

20) Αἰμιλιανὸς. 1911. Κατήγετο ἀπὸ τὴν Κουκουσὸν τῆς Καππαδοκίας. Τὸ οἰκογενειακὸν του ὄνομα εἶναι Λαζαρίδης. Ἦτο πτυχιούχος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης. Ἐγεννήθη τὸ ἔτος 1874 καὶ ἐσφαγιάσθη ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος εἰς τὰ Γρεβενὰ τὴν 1/14 Ὀκτωβρίου 1911, εἰς ἡλικίαν 37 ἐτῶν.

21) Αἰμιλιανὸς Δάγγουλας. 1911-1924. Ἐπὶ τούτου καὶ ἐν ἔτει 1917 ἀνεκαινίσθη ὁ ἐν Γρεβενοῖς ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Ἀχιλείου, πρότερον χρησιμοποιοῦμένου ὑπὸ τῶν Τούρκων ὡς τζαμίου.

22) Νικόλαος Παπανικολάου. 1924-1933. Ἐγεννήθη εἰς τὴν Σιάτισταν τὸ ἔτος 1883. Ἡ οἰκογένειά του ἦτο ἐγκατεστημένη εἰς τὰ

Γρεβενά, ὅπου διαμένει μέχρι σήμερον. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν ἐπὶ τριετίαν, διακόψας τὰς σπουδὰς του λόγῳ ἀσθενείας. Ἐπηρέτησε τὴν Ἐκκλησίαν ὡς πρωτοσύγκελλος τοῦ ἁγίου Μαρωνείας, ὅτε καὶ συνελήφθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν ἔτει 1913 καὶ ἀπήχθη εἰς Βουλγαρίαν αἰχμάλωτος τὰ πάνδυνα ὑποστὰς. Ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τὸν τίτλο Νεαπόλεως ἐν Κωνσταντινοπόλει τὸ ἔτος 1918. Ὡς ἀρχιερεὺς ὑπηρέτησεν εἰς τὴν Κομοτινὴν, εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίας ἕως τὸ 1921. Ἐκδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ Κεμάλ ἔφθασεν εἰς Κωνσταντούπολιν. Διωρίσθη τοποτηρητὴς τοῦ ἁγίου Σιδηροκάστρου καὶ τὸ 1924 μητροπολίτης Γρεβενῶν. Ἀπέθανεν τὸ 1933 ἐκ καρδιακοῦ νοσήματος.

23) Γερβάσιος. 1934-1943. Ἐτοποθετήθη ἅμα τῇ χηρείᾳ τοῦ θρόνου Γρεβενῶν. Προηγουμένως (1914) ἦτο Σεβαστείας, σχολάζων. Ἐγεννήθη τὸ 1882. Κατήγετο ἐκ Πόντου. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Χάλκην. Ἀπέθανε τὸ 1943.

24) Θεόκλητος Σφήνας. 1943-1950. Ἐγεννήθη εἰς Πειραιᾶ περὶ τὸ ἔτος 1895. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν. Ἐξελέγη μητροπολίτης Γρεβενῶν τὸ 1943. Ἀπέθανε τὸ 1950. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ ἀνταρτικοῦ κινήματος δὲν ἐγκατέλιπε τὴν ἐπισκοπὴν του, ἀλλ' ἠγωνίσθη ὡς καλὸς στρατιώτης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Πατρίδος.⁽¹²²⁾

Η ΛΑΤΡΕΙΑ - ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ - ΑΓΙΟΙ

Ζάβορδα - Κουσκό - Ἅγιος Γεώργιος.

Περίφημος κατὰ τὸν μεσαίωνα ἔγινεν ἡ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, ἡ ὁποία ἰδρυτὴν ἔσχε τὸν ὅσιον Νικάνωρα τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης. Ἡ Μονὴ κεῖται εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν τῆς κορυφῆς τοῦ μικροῦ ἀλλὰ δυσβάτου ὄρους Καλλίκαστρον, τὸ ὁποῖον προηγουμένως ἐλέγετο Ζάβορδα ἢ Ζάπορτα ἄνωθεν τοῦ ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ.

Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ζάβορδας, τὴν ὁποία ἰδρυσε ὁ Ὅσιος Νικάνωρ ἐκ Θεσσαλονίκης.

Ὁ ὅσιος Νικάνωρ, ὁ ἰδρυτὴς τῆς, ἐγεννήθη εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν τὸ ἔτος 1363 καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Τὸ κατὰ κόσμον ὄνομα του εἶναι Νικόλαος. Γενόμενος μοναχὸς ὠνομάσθη Νικάνωρ, ὄνομα δοξασμένων Μακεδόνων ἐπισήμων. Ὁ Θεσσαλονικὴς Εὐστάθιος ἐχειροτόνησεν αὐτὸν ἀναγνώστην, διάκονον καὶ πρεσβύτερον, καὶ τὸν ἔκαμε «τυπικάριον» τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Τὸ ἔτος 1400 ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονικὴν καὶ ἦλθεν εἰς τὸ Βέρμιον, ποθῶν νὰ ἀνακαλύψῃ καὶ ἀνασυστήσῃ τὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καταστραφεῖσαν Μονὴν τοῦ Καλλιστράτου.

Εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Ἁλιάκμονος ὁ ὄσιος ἀνεκαίνισε τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ποῦ εἶναι σήμερον μετὸχι τῆς Μονῆς, καὶ μετὸν πλοῦτον δύο ἐμπόρων ἄρχισε νὰ κτίζῃ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὑπερκειμένου ὄρους τὴν Μονὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὅπου κατὰ τὴν παράδοσιν εὔρε τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως, κεκρυμμένην ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Εἰκονομαχίας. Ἐκεῖ ἔζησεν ὁ ὄσιος Νικάνωρ μέχρι τοῦ ἔτους 1419, ὅτε ἀπέθανε θάνατον φυσικόν, τὴν 7 Αὐγούστου. Ἐτάφη εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Προδρόμου μέσα εἰς τὴν Μονήν. Ὁ τάφος του ἔγινεν ἐφεξῆς τὸ προσκύνημα ὅλης τῆς περιφερείας.

Ἡ Μονὴ ἦτο Σταυροπηγιακὴ καὶ εἶχε πολλὰ κειμήλια. Ἦτο δὲ πλουσιωτάτη. Δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ τὴν ἐπισκεφθῶμεν.⁽¹²³⁾ Καὶ λέγομεν δυστυχῶς, διότι αὕτη κατεστράφη σχεδὸν ἔντελῶς κατὰ τὸ ἀνταρτικὸν κίνημα τὸ ἔτος 1947. Ἡ Μονὴ, κατὰ τὰς πληροφορίας μας, διετήρει πολλὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν Ἀκολουθίαν του παραθέτομεν τὸ κάτω Μεγαλυνάριον.

*Χαίροις τῶν Σερβίων ὁ ἰατρός,
Γρεβενῶν τὸ κλέος, οἴκουμένης ὁ βοηθός·
χαίροις ὁ προστάτης τῶν σὲ τιμώντων πόθω,
Νικάνωρ Καλλιστράτου, φωστήρ πολύφωτε.⁽¹²⁴⁾*

Τὸ Κουσκὸ εἶναι ἓνα χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν, κείμενον εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἁλιάκμονος καὶ παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν Γρεβενῶν - Κοζάνης. Σήμερα λέγεται Ταξιάρχης καὶ ἔχει περὶ τοὺς 400 κατοίκους. Τὸ ὄνομα τὸ ἐπῆρεν ἀπὸ τὴν ἐκεῖ κοντὰ Μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν Κουσκού. Αὕτη εἶναι μικρὰ μονὴ καὶ ἄσημος.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι τὸ τέως χωρίον Τσοῦρχλι τῶν Γρεβενῶν. Κεῖται Β.Α. τῶν Γρεβενῶν. Τὸ νέον ὄνομα τὸ ἐπῆρε ἀπὸ τὸν Ἅγιον Γεώργιον, νεομάρτυρα Ἰωαννίνων.

Ὁ Ἅγιος ἐγεννήθη εἰς τὸ Τσοῦρχλι τὸ ἔτος 1810, ἀπὸ γονεῖς πτωχοῦς, ἀλλ' εὐσεβεῖς, γεωργοὺς τὸ ἐπάγγελμα. Ὁ πατέρας του ἐλέγετο Κωνσταντῖνος, ἡ μητέρα τοῦ Βασίλω. Γράμματα δὲν ἔμαθεν. Ἐμεινεν ὀρφανός γονέων ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας. Διὰ τοῦτο ἤλθεν εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ ἔγινε δοῦλος ἑνὸς Τουρκαλβανοῦ ἀξιωματικοῦ.

Τὰ ἔτη 1770-1830 διετάχθησαν ὅλοι οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐξισλαμίσουν τοὺς τυχόν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν των χριστιανοὺς. Τότε ἔδωκαν καὶ εἰς τὸν Γεώργιον τὸ ὄνομα Χασὰν (ἀγάς) παρὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο οἱ Τοῦρκοι τὸν ἔλεγον Χασὰν - Γκιαούρ. Μετὰ τοῦτο ἡ ὑπηρεσία τοῦ κυρίου του τὸν ἔφερεν εἰς τὰ Ἰωάννινα, ὅπου

Τὸ Μέγα Μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν, ἀφιερωμένο εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου.

Ὁ Γεώργιος ἔκαμε τὸν γάμον του καὶ ἀπέκτησεν ἓνα ἀγοράκι. Τὸ ἐβάπτισε φανερὰ καὶ τὸ ὠνόμασεν Ἰωάννην, εἰς τὰς 7 Ἰανουαρίου 1837. Τοῦτο ὅμως ἐξώργισε τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐσυκοφάντησαν ὡς ἐξωμότην καὶ ὑβριστὴν τοῦ Μωάμεθ καὶ τοῦ εἶπαν:

— Τί προτιμᾶς; Χασάνης καὶ μὲ δόξες, ἢ νὰ κρεμασθῆς ὡς Γκιαούρ-Γεώργιος; Ἐπροτίμησε νὰ πεθάνῃ ὡς Χριστιανός.

Πολλὰ ἦσαν τὰ βασανιστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα τὸν ὑπέβαλον. Τέλος εἰς τὰς 17 Ἰανουαρίου 1838 τὸν ἀπηγχόνησαν, εἰς ἡλικίαν 30 ἐτῶν. Ἡ κηδεῖα του καὶ ὁ ἐνταφιασμός του ἔγιναν μεγαλοπρεπῶς, διότι οἱ Τούρκοι μετενόησαν. Μητροπολίτης Ἰωαννίνων ἦτο τότε ὁ Ἰωακείμ. Αὐτὸς τὸν ἔθαψεν ἔξω ἀπὸ τὴν Μητρόπολιν. Κατόπιν ὁ Γεώργιος - Κωνσταντίνου - ἐτιμήθη ὡς ἅγιος καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Εἰς τὰ Ἰωάννινα δὲ τοῦ ἔκτισαν ναὸν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του, τὸ Τσοῦρχλι - Γρεβενῶν. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Ξένων εἰς τὴν Κέρκυραν ὑπάρχει ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγίου, εἰκονιζομένου ὡς νέου φουστανελλοφόρου. Ἡ Ἐκκλησία μας ψάλλει ἔκτοτε:

*Τσοῦρχλης Γρεβενῶν κόμης βλάστημα, μάρτυς,
τὸν τέκε ἀγχόνη Ἰωαννίνων πολιοῦχον.⁽¹²⁵⁾*

Τὸ Μέγα Μοναστήρι τοῦ Σπηλαιίου.

Μέγα εἶναι τὸ Μοναστήρι τοῦ Σπηλαιίου Γρεβενῶν. Μέγα εἰς τὴν ἔκτασιν. Μέγα εἰς τὸ πλοῦτον. Μέγα εἰς τὴν δρᾶσιν. Ἐγείρεται εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ χωρίου Σπήλαιον, μέσα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κάστρου. Τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Τῆς Παναγίας τῆς Σπηλαιωτίσσης, ὅπως λέγει τὸ δημοτικὸ τραγούδι:

Βόηθα, Κυρὰ καὶ Παναγιά, ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλιο.

Τὸ Σπήλαιον κεῖται εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Σταυροῦ, ὕψους 1000 μέτρων, πὺ εἶναι συνέχεια τοῦ Καρέτσου, ὕψους 2000 μέτρων καὶ τοῦ Ὀρλιακα κατὰ τι ὑψηλοτέρου, εἰς τὴν ὄροσειρὰν τῆς Πίνδου. Τὸ ὄρος Σταυρὸς παλαιότερα ἐλέγετο Σπίλος, ἀπὸ ἐδῶ δὲ παράγεται καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ Μοναστηριοῦ. Κατὰ παραφθορὰν ἢ βυζαντινισμόν εἰς Σπήλαιον. Οἱ ντόπιοι τὸ λένε Σπήλιο. Εἶναι ὄρος ἀπότομον, βραχῶδες, ἀλλοῦ γυμνὸν καὶ ἀλλοῦ δασῶδες, γεμᾶτο πυξάρια, δρῦς, ἔλατα. Παρουσιάζει βράχους ἀγρίους εἰς τὴν ὄψιν, καὶ φύσιν ὀργῶσαν. Οἱ ἀπότομοί του βράχοι συγκροτοῦν τὸ φρούριον - κάστρο, καὶ τὸ σκοτεινὸ του χρῶμα προξενεῖ τὸν φόβον. Πέντε ὥρας ἀπέχει ἀπὸ τὰ Γρεβενά.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ του ἀνοίγονται δύο ὁμορφες καὶ κατάφυτες κοιλάδες, τὰ Κανάβια καὶ τὸ Καροῦτι. Τὰς διαρρέουν ὁ Δοξανίτικος καὶ ὁ Περιβολιώτικος. Εἰς τὴν μέσην τῶν δύο ποταμῶν ὑψηλὸς καὶ ἀπότομος ὀρθώνει τὸ ἀνάστημά του, ἀγέρωχο καὶ ἀπόρθητο, ὁ βράχος τοῦ Σπηλαιίου, εἰς ἀπότομον ὕψος 150 μέτρων. Πανοραματικὸς εἰς θέαμα, τρυπημένος ἀπὸ πολλὰ φυσικὰ σπήλαια γεμᾶτα σταλακτίτας καὶ σταλαγμίτας. Τὸ χωριὸ Σπήλαιον τὸ κατοικοῦν περί τις 180 οἰκογένειες, πὺ ὅλες σχεδὸν ἐργάζονται εἰς τὰ κτήματα τῆς Μονῆς. Οἱ ἄνδρες εἶναι ὑψηλόσωμοι καὶ λεπτοί, ἀληθινοὶ Μακεδόνες - ἀκρίτες. Καὶ αἱ γυναῖκες των εὐγενικὲς καὶ φιλόξενες.

Τὸ Μοναστήρι τοῦ Σπηλαιίου ἦτο σταυροπηγιακόν. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι δὲν ὑπήγετο διοικητικῶς εἰς τὸν κατὰ τὸπον ἐπίσκοπον, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἄμεσον δικαιοδοσίαν τοῦ Πατριάρχου. Τὸ σταυροπήγιον τὸ ἀποσταλὲν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου πρὸς τοῦτο ἐσώζετο εἰς τὸν ναόν. Λέγομεν ἐσώζετο, διότι καὶ ἡ Μονὴ αὕτη ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρὸς κατὰ τὸ ἀνταρτικὸν κίνημα, καὶ δὲν γνωρίζομεν ἂν σώζεται μέχρι σήμερον. Ἐγραφε: «Σταυροπήγιον Πατριαρχικὸν ἁγιασθὲν ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἵπεραγίας Θεοτόκου Σπηλαιωτίσσης, ἐν τῷ ἰδίῳ θελήματι παρά κυρίου κὺρ-Μελετίου, μακαριωτάτου ἡμῶν Πατριάρχου. ΑΧΛΓ'», ἤτοι 1633⁽¹²⁶⁾

Ἡ Μονὴ Σπηλαιίου ἰδρύθη τὸ ἔτος 1633. Αὐτὸ τὸ λέγει καὶ μία

ἐπιγραφή — ἡ κτιτορικὴ — μὲ κεφαλαῖα γράμματα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ. «Ι.Χ.Ν.Κ. (Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ). Σταυροπήγιον Πατριαρχικὸν ἁγιασθὲν ἐπ' ὀνόματι τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἐν τῇ θεοσώστῳ καὶ πολυσεβάστῳ ἐπαρχίᾳ Γρεβενῶν, ἐν τῷ ἰδίῳ θελήματι τοῦ μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κλήμεντος Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ ἐκ θελήματος τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερατεύοντος κυρίου κὺρ-Γαβριήλ, ἐκ χωρίου Μηλιᾶς - Μετσόβου, ἐπὶ βασιλείας Σουλτάν Μουράτ, ΖΡΜΑ' ἀπὸ κτίσεως, ΑΧΛΓ' ἀπὸ Χριστοῦ Ν.Α. Κτίτορες Δημητρίου ἱερέως, Παχωμίου ἱερομονάχου, Σάββα ἱερομονάχου, Γαλακτίου ἱερομονάχου... Παρθενίου τῶν μοναχῶν, Δημητρίου ἱερέως... Μαΐου ΚΗ'».

Ὅθεν ἡ Μονὴ Σπηλαίου ἰδρύθη τὸ ἔτος 1633 ἐπὶ Πατριάρχου Μελετίου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν Κλήμεντος, μητροπολίτου Γρεβενῶν Γαβριήλ καὶ Σουλτάνου Μουράτ. Μετὰ τὴν ἴδρυσιν ἐπηκολούθησεν ἡ «ἱστορίσις», δηλαδή ἡ δι' εἰκόνων διακόσμησις τοῦ ναοῦ. Πρῶτον ἱστορήθησαν ἡ Τρούλα (τροῦλος, θόλος) καὶ οἱ δύο Χοροὶ ἕως τὶς Κολῶνες, κατόπιν τὸ Ἱερόν, καὶ τελευταῖα τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ ναοῦ ἕως τὸν Νάρθηκα, ὑπὸ διαφόρων κατὰ καιροὺς ζωγράφων, ἀπὸ τοῦ 1640-1658.

Ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν δύο πρώτων κιόνων ἀναγινώσκομεν: «Ἀνιστορήθη ἡ θεία Τρούλα καὶ οἱ δύο Χοροὶ ἕως τῆς Κολῶνες, καὶ ὑπάρχει ξόδος τοῦ μακαρίτου κὺρ-Παχωμίου ἱερομονάχου καὶ πρώην καθηγουμένου καὶ κτίτορος. ΑΧΜ' (=1640)». Αὐτὰ ἐπὶ τοῦ ἐνὸς κιονοκράνου. Καὶ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου: «Διὰ συνδρομῆς καὶ κόπων Γαλακτίου ἱερομονάχου καὶ καθηγουμένου. Χεῖρ Νικολάου Ζωγράφου καὶ Ἰωάννου».

Εἰς τὰς δοκοὺς τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή. «Ἀνιστορήθη τὸ θεῖον καὶ ἱερόν Θυσιαστήριον δι' ἐξόδων τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις... ἔτους ΖΡΜΘ', ἀπὸ Χριστοῦ ΑΧΜΑ' (1641) καὶ ἐτελειώθη ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ΚΣΤ'». Ἀπὸ ἐπάνω δὲ ἀπὸ τὴν θύραν τοῦ Νοτίου κλίτους ἄλλη ἐπιγραφή λέγει: «Θεοτόκε Παρθένε, χαῖρε κεχαριτωμένη Μαρία ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. Εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξὶ καὶ εὐλογημένος ὁ καρπὸς τῆς κοιλίας σου, Πάναγνε. Διὰ συνδρομῆς τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου Χριστοφόρου ἱερομονάχου, ἐκ χωρίου Κοσματίου, ἱστορήθη ἀπὸ τοὺς Χοροὺς καὶ κάτωθεν ἕως τὴν Θύραν. Ἐτελειώθη μηνὶ Αὐγούστῳ Γ' ΖΡΞΣΤ'»=1658. Καὶ εἰς τὸ ὑπέρθυρον τέλος τοῦ Δυτικοῦ κλίτους ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς πανυπερευλογημένης ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας διὰ συνδρομῆς, κόπου καὶ ἐξόδου τοῦ

Ὁ βράχος τοῦ Σπηλαίου, στὸ μέσον τῶν ποταμῶν Δοξανίτικου καὶ Περιβολιώτικου.

πανοσιωτάτου καθηγουμένου Χριστοφόρου ἱερομονάχου ἐπ' ἔτους ΖΡΞΣΤ', καὶ ἀπὸ Χριστοῦ ΑΧΝΗ' (=1658), καὶ ἐτελειώθη ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ εἰς τὰς Γ' Διὰ χειρὸς κάμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Μιχάζη ζωγράφου ἐκ χώρας (Σαμαρίνας), καὶ Ἡλία ζωγράφου ἐκ χώρας Βουρβουτσικοῦ».

Εἰς τὴν «κρυψώνα» τῆ Μονῆς ὑπῆρχον πολλὰ κειμήλια. Σημειώνομεν μερικά.

1) Ἡ κάρα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τοῦ Καλλικελάδου. Γύρω εἰς τὴν ἀργυρᾶν στεφάνην ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Αὕτη ἡ κάρα ὀνομαζομένη Μηνᾶ τοῦ Καλλικελάδου ὑπάρχει τοῦ μοναστηρίου τοῦ Σπηλαίου τῶν Γρεβενῶν. Δαπάνη τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου ἡγουμένου κυρίου Ἰωσήφ ,αψπθ' (=1789) Ἀπριλίου κ'. Ὁ μάστορας Τριαντάφυλλος Ἰωάννης».

2) Τετρανάγγελον χειρόγραφον τοῦ 1039. Εἰς τὴν σελ. 20 αὐτοῦ ἡ ἐν σελίδι 20 τοῦ παρόντος σημείωσις.

3) Εὐαγγέλιον ἐκδόσεως Ἑρρίκου Στεφάνου.

4) Ὑπομνημάτιον εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ἐκδόσεως Λειψίας 1773, μὲ τὴν ἀφιέρωσιν εἰς τὴν τελευταίαν σελίδα. «1798, Ἰανουαρίου ε'. Τὸ παρὸν ἀφιεροῦται τῇ ἁγίᾳ καὶ σεβασμίᾳ μονῇ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Κοιμήσεως τοῦ εἰς τὰ Γρεβενὰ Σπηλαίου παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Σισανίου καὶ Σιατίστης κυρίου Νεοφύτου».

5) Κλίμαξ Ἰωάννου. Φέρει τὸ σημείωμα. «1781 Δεκεμβρίου 10 Εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου κύρ - Γαβριήλ, καθοδηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Σπηλαίου κύρ - Ἰωσήφ ἱερομονάχου ἀπὸ Γρεβενὰ - Αὐλαῖς».

6) Πολλὰ Δισκο - Πότηρα, καὶ Σταυροί, χρυσοκόλλητοι καὶ ἀδαμαντοκόλλητοι κ.λπ.

7) Θεοτοκάριον ἐκδόσεως Ἑνετίας 1643. Καὶ

8) Τὸ εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν σκαλοπάτι ἀπὸ λευκὸν μάρμαρον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν παράδοσιν προέρχεται ἀπὸ παλαιὸν ναῖσκον. Εἶναι θωράκιον τέμπλου τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Ὁ ναὸς τῆς Μονῆς εἶναι Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Ἐξωτερικῶς φέρει διακόσμησιν ἐκ κεράμων, ἐσωτερικῶς δὲ καλύπτεται ὑπὸ πλήθους ἀγιογραφιῶν καλῆς τέχνης. Ἐορτάζει τὴν 15 Αὐγούστου.

Ὁ ἱερὸς ναὸς τῆς Πικρεβενίτσας.

Ἡ Πικρεβενίτσα εἶναι ἓνα ὠραῖο καὶ καθαρὸ χωριὸ τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν. Κεῖται εἰς τὰ Β.Δ. τῶν Γρεβενῶν εἰς ἀπόστασιν 2 καὶ 1/2 ὥρῶν ἐπὶ ἀνωφερείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλει τὸ ὄνομα

της. Πίκρ-Ἐβέν= πολὺς ἀνύφορος. Γύρω-γύρω ἔχει ἀμπέλια καὶ ὀπωροφόρα δένδρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεξάρχει ἡ ἀμυγδαλιά. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ νεώτερον τῆς ἐπωνύμιον, Ἀμυγδαλαῖ, Ἀμυγδαλιές.

Εἰς τὸ μέσον τῶν δύο συνοικιῶν τοῦ χωρίου ἐγείρεται — μᾶλλον ἐγείρετο, διότι καὶ τοῦτον κατέστρεψεν ἡ ἀνταρτικὴ θύελλα — ὁ καθεδρικός ναὸς, τιμῶμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ μεγαλομάρτυρος πολιούχου Θεσσαλονίκης Ἀγίου Δημητρίου. Εἶναι ναὸς ρυθμοῦ Βασιλικῆς, μὲ ἀπόκλισιν πρὸς τὰ Β.Δ. καὶ μὲ ξυλίνην στέγην. Εἶναι ἀρκετὰ εὐρύχωρος, τὸ δὲ δάπεδόν του εὐρίσκεται κατὰ 0,50 μ., βαθύτερον τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας. Παλαιότερον ἐσκεπάζετο μὲ πλάκες.

Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι ζῶν μνημεῖον χριστιανικῆς ζωγραφικῆς καλῆς τέχνης, καὶ ἀποτελεῖ μαζί μὲ τὸν ναὸν τῆς Μονῆς Σπηλαίου τὸ μοναδικὸν καλλιτέχνημα εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν Γρεβενῶν. Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν του παρουσιάζει οἰκοδόμημα κακότεχνον. Διὸ οἱ κάτοικοι ἠθέλησαν νὰ τὸν κατεδαφίσουν καὶ ἐν ἔτει 1927 ἔβαλαν τὰ θεμέλια γύρω ἀπὸ τὸν παλαιὸν νέου ναοῦ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπέρθυρον τοῦ Νοτίου κλίτους ὑπάρχει ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Λέγει: «Ἀνεγέρθη (ὁ θεῖος οὗτος) καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλήτου... ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου (Γρεβενῶν) ὑπερτίμου κυρίου κύρ-Χρυσάνθου πολλὰ τὰ ἔτη. Διὰ συνδρομῆς (αὐτοῦ) καὶ αἰδεσιμωτάτου Ἰωάννου ἱερέως καὶ Λάμπρου τοῦ ποτὲ Παπαρίζου καὶ ἐπιτρόπων... Διὰ χειρὸς... Αὐγούστου 30».

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ χρόνος δυστυχῶς ἐξήλειψε τὴν χρονολογίαν τῆς ἀνεγέρσεως. Μᾶς τὴν φανερῶνει ὁμοίως τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως Ἰωάννου. Διὸτι εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ, ὅπου τὸ παλαιὸν νεκροταφεῖον, σῶζεται ὁ τάφος τοῦ ἱερέως τούτου Ἐπάνω εἰς τὸν μαρμάρινον σταυρὸν εἶναι ἡ ἐπιγραφή. «Ἰωάννου ἱερέως. Ἀπριλίου 30 1757». Ἄρα ὁ ναὸς θὰ ἀνηγέρθη γύρω εἰς τὸ ἔτος 1700.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τὴν τέχνην ἢμποροῦν νὰ καταταχθοῦν εἰς τρεῖς κατηγορίας α') τὰς καλῆς τέχνης, β') τὰς μετρίας καὶ γ') τὰς κακοτέχνους. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουν αἱ εἰκόνες τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ Πλατυτέρα τῆς Κόγχης εἰς φυσικὸν μέγεθος, καὶ κάτωθεν οἱ λειτουργοὶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς, Βασίλειος ὁ Μέγας, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, εἰς φυσικὸν μέγεθος ὄλοι. Ὁ Λουσκᾶς κρατεῖ εἰς τὰς χεῖρας του τὴν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος. Ἐνσάρ-

κωσις τῆς σχετικῆς παραδόσεως, «...τὴν ἱστοριθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ, τὴν ἽΟδηγήτριαν». Γύρω ἀπὸ τὴν ἽΑγίαν Τράπεζαν εἰς δύο σειρὰς ἢ παράστασις τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἰς τὴν κάτω σειρὰν ὁ Σωτὴρ μεταδίδων εἰς τοὺς Μαθητὰς τὴν Θεῖαν Κοινωνίαν καὶ λέγων. «Λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἐστίν... Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο ἐστίν...». ἽΑνωθεν ἢ αὐτὴ παράστασις, ἀλλὰ μὲ κοινωνοὺς ἀγγέλους.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν αἱ εἰκόνες, ποὺ εἶναι εἰς τὰ δύο κλίτη, βόρειον καὶ νότιον. Καὶ αὐταὶ εἰς δύο σειρὰς. Εἶναι ὠραῖαι συνθέσεις ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὰ θαύματα τοῦ Κυρίου, ἐν πολλοῖς πρωτότυποι αἱ δὲ τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι εἰκόνες διαφόρων ἁγίων τῆς ἽΕκκλησίας.

Κακῆς τέχνης εἶναι αἱ εἰκόνες τοῦ Νάρθηκος, ὁ ὁποῖος εἶναι νεώτερον κτίσμα. Παρίσταται ἐκεῖ μὲ κακογραφίαν ἢ δημιουργία τοῦ κόσμου, ἢ ἔξωσις τῶν πρωτοπλάστων, ἢ μέλλουσα κρίσις κ.λπ.

ἽΗ ζωηρὰ ἔκφρασις τῶν διαφόρων παραστάσεων τοῦ ἽΙεροῦ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἢ αὐστηρὰ ἀλλὰ γλυκεῖα ὄψις τῶν ἁγίων ὄλων καὶ ἢ ἄρμονία τῶν χρωμάτων, ὅσον καὶ ἢ ἀπλότης τῶν διαφόρων συνθέσεων, δίδουν εἰς τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς μεγίστην ἀξίαν καὶ ἀνάγκουν τὸν ναὸν τῆς Πικρεβενίτσας εἰς μοναδικὸν μουσεῖον νεοβυζαντινῆς τέχνης διὰ τὴν περιφέρειαν Γρεβενῶν, στερουμένην ἔργων τέχνης τόσον ζωγραφικῆς ὅσον καὶ ἀρχιτεκτονικῆς.

ἽΟ ἽΑγιος Γεώργιος Γρεβενῶν.

ἽΕπιστρέφομεν εἰς τὰ Γρεβενὰ, εἰς τὴν Μητρόπολιν. ἽΌταν οἱ Τοῦρκοι ἔγιναν κύριοι τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Γρεβενῶν, οἱ κάτοικοι τῆς Μητροπόλεως αὐτῆς περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἔξω τῆς πόλεως προάστειον, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη τότε Βαρόσι. Διότι εἰς τὴν πόλιν ἔμειναν ὡς κάτοικοι οἱ ἀποικισθέντες Τοῦρκοι κατακτηταί, καὶ ὅσοι ἐκ τῶν κατοίκων ἐξισλαμίσθησαν (Βαλαάδες). Τότε, ὅπως ἐλέχθη καὶ ὅπως θὰ μάθωμεν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος, οἱ ναοὶ τῶν Γρεβενῶν, τοῦ ἽΑγίου Δημητρίου καὶ τοῦ ἽΑγίου ἽΑχιλλεῖου, μετετράπησαν εἰς τζαμιὰ. ἽΕνας δὲ μόνον ναὸς ἀπέμεινεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους, ὁ ἽΑγιος Γεώργιος εἰς τὸ Βαρόσι ἢ τὴν Μητρόπολιν.

ἽΟ ναὸς ἐκεῖνος φαίνεται ὅτι ἦτο μικρός. Διὰ τοῦτο ἐν ἔτει 1837 ἀνοικοδομήθη ὁ νέος, ὁ μεγαλύτερος. ἽΗ σχετικὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἢ ὁποία ἦτο εἰς τὸ ὑπέρθυρον, ἔγραφεν:

*ἽΕλθετε, ἀδελφοί, μὲ προθυμίαν,
σπεύσατε πάντες εἰς ἽΕκκλησίαν,*

Τὸ χωριὸ Σπήλαιο κτισμένο εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Σταυροῦ.

να̑ διδαχθῆτε νόμους, σοφίαν,
καὶ τῆς Τριάδος πίστιν ἁγίαν.
Ἐπικαλεῖσθε δὲ καὶ τὴν πρεσβείαν
τριῶν ἁγίων καὶ παρρησίαν,
τῶν τροπαιούχων καὶ τῶν μαρτύρων
καὶ ἀθλοφόρων ἀεὶ λαμπτήρων,
τοῦ Γεωργίου καὶ Δημητρίου
καὶ ἱεράρχου τοῦ Ἀχιλλεῖου,
εἰς τοὺς ὁποίους ἀνεκαινίσθη
ναὸς ὁ θεῖος κι' ἐκαλλωπίσθη.
Διὰ φροντίδας κι' ἐπιμελείας,
πρὸ πάντων δὲ καὶ προστασίας
τοῦ ἱεράρχου καὶ ὑπερτίμου
ἡμῶν δεσπότη κὺρ-Γερασίμου
καὶ τῶν λοιπῶν τῶν προεστώτων
καὶ τῶν προκρίτων καὶ τῶν ἀνθρώπων
1837 Ἰουνίου 3.

Μάστρο - Νίκος Λιμποχωβίτης.

Ἐομοίως ἄλλη μία ἐπιγραφή ἔλεγε συμπληρωματικὰ: «1837 Σεπτεμβρίου 7. Αἰωνία ἡ μνήμη τῶν κτιτόρων, συνδρομητῶν, ἐπι-

τρόπων καὶ Κ. Δημητρίου, γραμματικοῦ».

Ὅθεν ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς αὐτὰς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἀνεκαινίσθη, καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ἀγίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως συνάγεται, ὅτι ὁ νέος ναὸς ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ παλαιότερου, ἀφιερωμένου εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Ἅγιον Γεώργιον. Ὁ ναὸς εἶναι τρισυπόστατος. Δηλαδή ὁ κύριος ναὸς εἶναι καθιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, ἐκατέρωθεν δὲ ὑπάρχουν παρεκκλήσια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου. Τοῦτο ἔγινε, διότι ἀνέκαθεν οἱ ἅγιοι οὗτοι καὶ ἰδίως ὁ Ἀχιλλεῖος ἐτιμῶντο εἰς τὰ Γρεβενὰ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Τοῦρκοι τοὺς ναοὺς αὐτῶν τούτους μετέτρεψαν εἰς τζαμιά, διὰ τοῦτο τώρα, εὐκαιρίας δοθείσης, περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἅγιοι αὐτοὶ εἰς τὸν νέον ναὸν. Καὶ ἡ μὲν μνήμη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὰ Γρεβενὰ κάπως ἔχει χάσει τὸν τόνον τῆς τὸν παλαιόν, διατηρεῖται ὅμως ἡ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου ζωηροτέρα κατὰ πολὺ.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦτο μία μεγάλη Βασιλική. Ἐνα μεγάλο παραλληλόγραμμο διαστάσεων 25 μ. μήκους μὲ 13,50 μ. πλάτους. Καὶ ἡ κατεύθυνσις του ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. Ἡ κυρία εἴσοδος ἦτο ἀπὸ Νότον, διότι τὸ Δυτικὸν μέρος τὸ κατελάμβανεν ὁ Γυναικωνίτης. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς διηρεῖτο εἰς τρία κλίτη, χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων διὰ τεσσάρων μεγάλων κιόνων ἐκατέρωθεν, ὑποβασταζόντων ἰσαρίθμους ἀψίδας. Ὁ Γυναικωνίτης ἐχωρίζετο ἀπὸ τὸν κυρίως Ναὸν μὲ καφάσια, καὶ εἶχε δύο ὀρόφους. Τὸ Εἰκονοστάσιον (Τέμπλον), ἡ Ἁγία Τράπεζα, ὁ Ἄμβων καὶ τὸ Δεσποτικὸν ἦσαν ἐκ ξύλου. Ἀριστα κομψοτεχνήματα ξυλογλυπτικῆς. Ὁμοίως ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπῆρχον καὶ ἄλλα κομψοτεχνήματα, δωρεαὶ τῶν Γρεβενησίων, ὅπως ἀναλόγιον κεντημένον μὲ ἔλεφαντοστοῦν, ὠὰ κροκοδείλου ἐξηρτημένα ἀπὸ τῆς ὀροφῆς κ.λπ.

Ἡ σκεπὴ ἦτο ξυλίνη κατὰ τὸν τύπον τῆς Βασιλικῆς. Ἐσωτερικῶς ὅμως παρουσίαζε πολλοὺς θόλους, ἰδίως εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος. Ὅλοι οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο ἀπὸ ἀγιογραφίας σχετικῶς καλῆς τέχνης. Γύρω ἀπὸ τὸν ναὸν εἶναι ἡ αὐλὴ μὲ ἓνα μανδρότοιχον. Εἰς τὴν εἴσοδον ὑπάρχει τὸ Κωδωνοστάσιον, κτισθὲν τὸ ἔτος 1908 κατὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὴν. Γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴν καὶ ἔξω ἦσαν τὰ οἰκήματα τῆς Μητροπόλεως, τὸ Σχολεῖον κ.λπ. Ὄταν ὅμως ἐν ἔτει 1924 οἱ Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν τὰ Γρεβενὰ, οἱ κάτοικοι τῆς Μητροπόλεως κατέβηκαν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ. Μαζὶ καὶ ὁ Μητροπολίτης. Ἐκτίσαν δὲ καὶ νέον μητροπολιτικὸν ἢ καθεδρικὸν ναὸν, τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσαν εἰς τὴν ἔλευθερίαν, δηλ. τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, μαζὶ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον

Ἰακώβου. Ἀπὸ τότε ἄρχισεν ἡ κατάρρευσις τῆς Μητροπόλεως εἰς τὸ Βαρόσι ἕως ὅτου ἡ μεγάλη πυρκαϊὰ τοῦ 1937 ἀπετέφρωσε τὸν ὠραῖον καὶ πλούσιον τοῦτον ναόν.

Τὸ ἀρχεῖον τῆς Μητροπόλεως.

Μέσα εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαροσίου ἐφυλάσσετο τὸ ἀρχεῖον τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, ὀλίγα βιβλία καὶ τὰ παλαιὰ λειτουργικὰ τοιαῦτα τοῦ ναοῦ. Ἀξιομνημόνευτα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) «Σπάνια εὐποιῖας ἔργα τοῦ Ζώη Κωνσταντίνου Καπλάνη, γεννηθέντος εἰς τὴν Γραικίαν τῷ 1737, καὶ ἀποθανόντος εἰς Μόσχαν τῇ 20 Δεκεμβρίου 1805 ἔτει». Ἐτυπώθη εἰς τὴν Μόσχαν τὸ 1809 καὶ εἶναι συντεταγμένον εἰς τὴν Ῥωσικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Περιέχει τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ζ.Κ. Καπλάνη, ὅστις ἐγεννήθη εἰς τὸ Γραμμένον τῆς Ἡπείρου καὶ ἦτο ἔμπορος. Ἔργον τοῦ εἶναι τὸ Καπλάνειον Ἑλληνικὸν Σχολεῖον Ἰωαννίνων.

Εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ ὑπάρχουν οἱ ἑξῆς χειρόγραφοι διὰ μελάνης στίχοι.

*1825 Ἰουλίου 7. Ἀργυρόκαστρον.
Ζῆσον, ὦ Ζώη, εἰς ζωὰς αἰωνίους·
οὐ γὰρ ἐλυτρώσω πτωχοὺς τε καὶ ἀθλίους,
ζώσας πάλιν τὰ πεσόντα σχολεῖα,
τυχῶν ἀξίως ζωῆς τῆς αἰωνίας.*

*Τῆς εὐγνωμοσύνης τεκμήριον
Ἀναστάσιος Γεωργίου.*

2) Μηναιὸν τοῦ μηνὸς Αὐγούστου. Ἐκδοσις Ἐνετίας 1668. Μὲ τὴν δήλωσιν. «Τὸ παρὸν μηναιὸν ἐτυπώθη Ἐνετίησιν ἐν οἰκίᾳ Κυρίου Ἰππολύτου Βαλέριδος ἀναλώμασι τοῖς αὐτοῦ, δεξιότητι δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει κάμοῦ Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Ναθαναήλου. Ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ΑΦΞΗ' Αὐγούστου ΚΗ'. Οἱ τοίνυν ἀναγινώσκοντες σὺν Θεῷ ἔρρωσθε καὶ ἡμῶν μέμνησθε. Εἰδὲ τι σφαλερὸν εἶη, ἐπανορθώσατε. Χαλκογράφων γὰρ πάθος τὸ ἀμαρτάνειν».

3) Ἀρχιερατικὸν, περιέχον τὰς Θείας Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου κ.λπ... ἐκδοθέν εἰς χρῆσιν τῶν ἀρχιερέων, ἐπιμελεία καὶ ἀναλώμασι Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου τοῦ Θεοβαδίστου ὄρους Σινᾶ. Ἐνετίησιν ΑΨΟ' ἤτοι τὸ 1770 ἐκδοθέν», σελ. 1-76. Τοῦτο φέρει ἐν εἴδει καλύμματος ἐξώφυλλον ἐκ περγαμηνῆς. Τὰ

φύλλα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς χειρόγραφον Ι΄ - ΙΒ΄ αἰῶνος. Εἶναι μικρογράμματον, καὶ περιέχει κανόνας Συνόδων. Εἶναι εἶδος Πηδαλίου. Μία ὑποσημείωσις του λέγει: «Μνήσθητι, Κύριε, καὶ τῆς ἐμῆς ταπεινότητος καὶ ἀθλιότητος, Γερασίμου ἀρχιερέως καὶ συγχώρησόν με». Τὸ βιβλίον ἀνήκεν εἰς τὸν «σύγκελλον Θεόκλητον». Ἔτσι λέγει ἓνα ἄλλο χειρόγραφον σημείωμα ἐπ' αὐτοῦ. «Ἐπάρχω συγκελλου καὶ σκευοφύλακος κυρίου Θεοκλήτου. ΑΨΙ΄», δηλ. 1710.

4) «Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίας Λαύρας, τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα, νεωστὶ τυπωθὲν ἐκ πολλῶν μὲν σφαλμάτων ἐκκαθαρισθὲν, ἐπιμελεία τε καὶ σπουδῇ Σπυρ. ἱεροδιακόνου τοῦ Παπαδοπούλου, διορθωθὲν δι' ἀκριβῶς πάνυ. Ἐνετίησιν 1771. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἱωαννίνων». Καὶ εἰς τὸ τέλος. «Ἐτοῦτο τὸ Τυπικὸν εἶναι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν».

5) Τὸ ἀρχεῖον τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος Φολᾶν. Εἶναι δεμένον. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 300 σελίδας, σχήματος 4ου. Περιέχει τὰ χειρόγραφα τῆς ἀλληλογραφίας του. Εἶναι διηρημένον εἰς δύο μέρη α΄) Ἐπιστολαὶ διαφόρων προσώπων πρὸς αὐτὸν. Καὶ β΄) Ἐπιστολαὶ τούτου πρὸς ἐκείνους. Ἐξ αὐτῶν ὅλων μανθάνομεν τὸν βίον τοῦ φιλοπόνου τούτου ἱεράρχου.

Κατήγετο ἀπὸ τὸ Ἐλβασάν. Γενόμενος μοναχὸς εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἐπῆρε τὸ ἐπίθετον Ἐσφηγμενίτης. Ὡς τρόφιμος τῆς Μονῆς αὐτῆς ἐσπούδασεν εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν. Μετὰ ταῦτα ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ προσελήφθη ὡς ἀρχιδιάκονος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Δέρκων. Εἰς τὰ Παριαρχεῖα ἔγινεν ἀρχιμανδρίτης. Ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Κλαυδιουπόλεως ὡς βοηθὸς τοῦ γέροντος ἁγίου Δέρκων Νεοφύτου. Ἐτοποθετήθη μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως τῆς Ἡπείρου καὶ τὸ 1890 μετετέθη εἰς τὰ Γρεβενά, ὅπου καὶ ἀπέθανεν εἰς βαθύ γῆρας.

Εἰς τὸ α΄ μέρος τοῦ ἀρχείου του ὁ Κλήμης περιλαμβάνει τὰς ἐπιστολάς, πού ἔλαβεν ἀπὸ διάφορα πρόσωπα, ἀρχάς, μοναστήρια κ.λπ. ἀπὸ τὰ ἔτη 1867 ἕως τὸ 1875. Εἰς τὸ β΄ μέρος περιλαμβάνει τὰς ἐπιστολάς του πρὸς τὰ ὡς ἄνω πρόσωπα κ.λπ., πού ἔγραψε κατὰ τὰ ἔτη 1887 ἕως 1892, ὡς μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως καὶ Γρεβενῶν. Ἐξ ὅλων αὐτῶν καταχωρίζομεν ἐνταῦθα ἕμμετρον εὐχητήριον τοῦ πρωτοσυγκελλου Μεθοδίου πρὸς τὸν Κλήμεντα ὡς ἅγιον Κλαυδιουπόλεως. (Φέρει ἡμερομηνίαν 24 Σεπτεμβρίου 1872 καὶ ἐπιγραφὴν, «Σεβαστὲ μοι, ἅγιε Κλαυδιουπόλεως κ. Κλήμη»).

*Καθὼς ἡ Ἄννα Σαμουήλ, οὕτω καὶ οἱ γονεῖς σου
ἐδέοντο πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς προκοπῆς σου.*

Καὶ εἰσηκούσθη ἡ εὐχή, ἀρχιερεὺς ἐκλίθης,
τῆς ἀρχιερωσύνης σου τὸ θῶρον ἐπενδύθης.
Ἐνταῦθα οὖν ἐόρτασαν τὸν Κλήμεντα ἐφέτος,
κί' ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας σου τὸν θρόνον τᾶλλο ἔτος.
Ὅθεν ζῆθι καὶ ἐόρταζε ἐν πλήρει εὐτυχία,
καὶ ν' ἀπολαύης ἀγαθῶν ἐν πάσῃ θυμηδία.
Δέξαι τοῦτο μου τὸ δῶρον
ὡς χριστιανικὸν σου φόρον.
Ἐκ τοῦ κλήματος ὁ οἶνος γίνεται, ὃν ἐγὼ πίνω
εἰς ὑγείαν Κλήμεντος νῦν, καὶ ρανίδα δὲν ἀφήνω.

Σμίξη - Ἄβδέλα - Περιβόλι.

Εἶναι ἡ προσφιλὴς διαμονὴ τῶν Κουτσοβλάχων καὶ τῶν Γρεβενσιῶν. Χωριὰ Βλαχοχώρια τῆς Ἀνατολικῆς Πίνδου. Δροσόλουστα. Κατάρρυτα. Κατάφυτα. Κοντὰ κι' ἡ Σαμαρίνα. Σ' αὐτὰ θὰ ξεχυθῆ τὸ Καλοκαίρι — μὲ τὰ πρῶτα καύματα — ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Κάτω ἀπὸ τὸ Σμόλυκα. Καὶ μάλιστα οἱ κτηνοτρόφοι. Αὐτοὶ ἀπὸ τὴν Ἄνοιξιν θὰ ξανοιχτοῦν εἰς τὰ βουνὰ, καὶ θὰ ἀρχίσουν τὸ τραγούδι τους.

Ἡ Σμίξη, βλαχοχώρι τῆς Πίνδου, στὴν «σμίξη» τῶν δύο ποταμῶν ποὺ κυλοῦν ἐμπρὸς του.

Τὸ χωριὸ Ἀβδέλα, ἓνας ἀκόμη προσφιλῆς τόπος διαμονῆς τῶν Κουτσοβλάχων.

Καλὰ ποὺ τῶχουν τὰ βουνά, καλὰ ποὺ τῶχουν μάθει!
Τὸ Καλοκαίρι πρόβατα, καὶ τὸ Χειμῶνα χιόνια.
Δὲ συλλογιάζουν θάνατο, δὲ συλλογιάζουν Χάρο.
Μόν' καρτεροῦν τὴν Ἄνοιξη, τὸ Μάη, τὸ Καλοκαίρι.
Ν' ἀνοίξ' ὁ γάβρος καὶ ἡ ὄξυά, νὰ σκιώσουν τὰ λημέρια,
νὰ βγοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, νὰ βγοῦν οἱ βλαχοποῦλες
νὰ βγοῦν τὰ λάγια πρόβατα μὲ τὰ βαρειὰ κουδούνια,
νὰ βγῶ κι' ἐγὼ κι' ὁ μαῦρος μου νὰ δράξω μιὰ βλαχούλα,
νὰ τὴ φορτώσω μάλαμα, νὰ τὴ φορτώσ' ἀσῆμι,
νὰ παίξουμε, νὰ τρέξουμε, γυναῖκα μ' νὰ τὴν κάνω.

Καὶ νὰ ἡ βλαχούλα πῶρχεται ἀπὸ ψιλὴ ραχούλα. Ὁ βλάχος
τότε, ποὺ τὴν ἀγνάντεψε, τῆς σιγοτραγουδάει γλυκά-γλυκὰ μὲ τὴν
φλογέρα.

Βλαχούλα ἐρροβόλαγε ἀπὸ στενὴ ρογούλα.
Φέρνει τὴ ρόκα γνέθοντας, τ' ἀδράχτι τῆς γεμᾶτο.
Κι' ὁ βλάχος τὴν ἀγνάντεψε ἀπὸ ψιλὴ ραχούλα.
— Βλαχούλα μ' πόθιν ἔρχεσαι, καὶ πόθι κατεβαίνεις;
— Ἀπὸ τὴ στάνη μ' ἔρχομαι, στὰ πρόβατα πηγαίνω,
φέρνω ψωμί γιὰ τὰ σκυλιὰ, τσαρούχια στὸ τσοπᾶνο,
γιατ' ἔχω ἄνδρα στὴ ξενητειά, ἄχ στὴ ξενητειά!...

Τὸ χωριὸ Σαμαρίνα (Σάντα Μαρίνα), σὲ μία κόλπωση τοῦ Σμόλικα, ἀπὸ τὰ πιὸ φημισμένα βλαχοχώρια τῆς Πίνδου.

Ἔτσι λέγει τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ ἀκόμη τὸ τραγουδοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, εἰς τὴν Πίνδο καὶ τὸ Σμόλυκα.

*Βγαίνουν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, βγαίνουν κι' οἱ βλαχοπού-
λες.*

Βγαίνουν καὶ τὰ βλαχόπουλα λαλώντας τὶς φλογέρες.

Βγαίνουν τὰ λάγια πρόβατα μὲ τὰ βαρειὰ κουδούνια.

Ὅλ' οἱ βλάχοι στὰ βουνά — τὰ κατσίκια στὴ ποδιά.

Γιὰ τὴν τσοπάνικη ζωὴ ἔχει σκαρώσει ἄλλο τραγούδι ἡ λαϊκὴ μοῦσα. Γεμάτο μουσικότητα καὶ μυστικοπάθεια. Μᾶς τὸ μεταφράζει ὁ Κ. Κρυστάλλης μὲ στίχους ἀπὸ τὴ Κουτσοβλαχικὴ.

*Γιὰ τὴ τσοπάνικη ζωὴ ὄλοι κουτὸ μὲ λένε,
Μᾶχω δικό μ' κοπάδι 'γώ, καὶ τὰ καλὰ τοῦ κόσμου...⁽¹²⁷⁾*

Μᾶς μεταφράζει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς καὶ ἄλλο τραγούδι γιὰ τὴ βλαχούλα, τὴ βλαχοπούλα ὅπως τῆς σιγοτραγουδάει ὁ τσοπάνος:

*—Γιατάνια εἶναι τὰ φρύδια σου, τὰ μάτια σου φλυτζάνια.
ἡ μύτη σου κοντυλωτὴ, τὸ σῶμα σου κοράλλι.
δακτυλιδένια ἡ μέση σου, τὰ στήθια σου λεμόνια
καὶ περδικένιος ὁ λαιμὸς, κόρη μου ποιὸς σὲ 'γέννα;
—Μὰ τὸ Θεὸ, ἡ μάννα μου μ' ἐγέννησ' ἡ δικιά μου...⁽¹²⁸⁾*

α') Ἡ Σμίξη. Ἐπῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν συμβολή, τὴν «σμίξη» τῶν δύο ποταμῶν, ποὺ κυλᾶνε τὰ γάργαρα νερὰ τους ἐμπρὸς της, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν «σμίξη δυὸ χωριῶν» ποὺ θέλει ἡ παράδοσις⁽²⁾. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ καθεδρικός, ἐκτίσθηκε τὸ ἔτος 1700. Ἰστορήθη δὲ, κατὰ τὴν ὑπέρθυρον ἐπιγραφὴν, τὸ ἔτος 1803 ἐπὶ μητροπολίτου Γρεβενῶν τοῦ Βαρθολομαίου. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ πρὸς Δυσμὰς λόφου ἐγείρεται ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος. Καὶ τὸ νεκροταφεῖον. Ἐκεῖ εἶναι γραμμένον «Ἀφόντας ἐκτίσθη 1760».

β') Ἡ Ἀβδέλα. Ὅ,τι καὶ ἂν εἴπη κανεῖς διὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς τοπωνυμίας θὰ πέση ἔξω. Μήπως ἀρχικῶς ἦτο Ναδέλα; Ὡραῖο θέρετρο ἐπὶ μεταλλοφόρου ὑπεδάφους. Ὁ ναὸς της εἶναι καμμένος. Μέσα εἰς τὰ ἐρείπια ἐδιαβάσαμεν. «1816, οἰκοδομήθη οὗτος ὁ ναὸς τῆς Κυρίας Θεοτόκου τῆς Κοιμήσεως». Ἄλλος ναὸς εἶναι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Αὐτὸς ἔχει εἰκόνας τῆς νοοτροπίας τῶν Σαμαριναίων ζωγράφων. «Διὰ χειρός, γράφει μία, Δημητρίου Κράγια τοῦ ἐκ κώμης Σαμαρίνης, αὐλδ' (1834) Σεπτεμβρίου 1στ' (16)».

Καὶ ὅμως οἱ Ρουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι κόπτονται καὶ λέγουν, ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ χωριὰ τῆς Πίνδου, τὰ Βλαχοχώρια, εἶναι ξένα, τὴν στιγμὴν ὅπου καὶ αὐτὲς οἱ πέτρες διαλαλοῦν τὴν Ἑλληνικὴν τους ἐθνικότητα. Παντοῦ ἐπιγραφὲς Ἑλληνικές, παντοῦ ναοὶ ὀρθόδοξοι, καὶ Ἑλληνοπρεπεῖς πληθυσμοὶ. Ποῦ λοιπὸν εἶναι τὸ Ρουμανικὸν στοιχεῖον; καὶ ποῦ αἱ ἀποδείξεις των;

γ') Τὸ Περιβόλι. Ὄνομα καὶ πρᾶγμα. Ἐνα φυσικὸ ἄνδρηρο. Μιὰ ὁμορφιὰ πραγματικὴ, ἀπλῆ καὶ ἀληθινή. Τὸ Περιβόλι εἶναι ἡ δευτέρα μετὰ τὴν Σαμαρίναν ἀνθηρὰ κώμη τῆς Πίνδου.

Ὁγκώδης καὶ πλούσιος εἶναι ὁ ναὸς της. Τὸ εἰκονοστάσιον του — τέμπλον — χάρμα ὀφθαλμῶν. Ξυλόγλυπτον. Ἀριστούργημα. Ἔργον τέχνης ἐξαίσιον. Αἱ εἰκόνες τοῦ Τέμπου εἶναι τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου Καπασοβίτου. Τὶς ἱστόρησε τὸ ἔτος 1775. Ὁ ναὸς ἐκτίσθηκε τὸ ἔτος 1760. Εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον. Ἔτσι λέγουν δύο μέσα εἰς αὐτὸ ἐπιγραφαί. Ἡ μία. «Νίκος Πατακούγιας. Ἐπεραιώθη ἔτει 1760, ἀφ' ἐγένηκε ἡ ἐκκλησία». Καὶ ἡ ἄλλη. «1760 ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀρχιερατεύοντος Γρηγορίου Γρεβενῶν».⁽¹²⁹⁾

Μεταξὺ τῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ συγκαταλέγεται καὶ ἓνα εὐαγγέλιον ἐκδόσεως Ἑνετίας, τὸ ὁποῖον φέρει πολυτελεῆ στάχωσιν, εἶναι δὲ καταστόλιστον ἀπὸ πολυτίμους λίθους καὶ μικρὰ ἀργυρᾶ εἰκονίδια τῶν 4 εὐαγγελιστῶν καὶ ἄλλων ἁγίων. Καὶ γράφει. «Τὸ παρὸν εὐαγγέλιον εἶναι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀπὸ χωρίον Περιβόλι ἀπὸ ἐπαρχία Γρεβενά. Γρηγόριος καὶ Παναγιώτης Ἐξαρχος. Θεόδωρε Μίσο, Μίσο, Μίσο... 1800».

Καὶ κάτι ἄλλο. Ἡ παράδοσις τῶν μερῶν τούτων θέλει καλὰ καὶ σώνει Περιβολιώτην, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Περιβόλι καταγόμενον, τὸν Ρήγαν τὸν Βελεστινλῆν ἢ Φεραῖον. Δὲν ἀποκλείεται ὁ μέγας αὐτὸς Ἕλλην πατριώτης, ὡς Θεσσαλὸς, νὰ ἐπεσκέπτετο μαζί με τοὺς συγχωριανοὺς του τὰ μέρη αὐτὰ τὸ Καλοκαίρι. Ἴσως ἡ φυσικὴ καλλονὴ τοῦ Περιβολιοῦ νὰ τοῦ εἶχε σαγηνεύσῃ τὴν ποιητικὴν του φαντασίαν. Δὲν ἀποκλείεται. Καὶ ἐδῶ βέβαια θὰ πρωτακούστηκεν ὁ θούριός του πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Διότι ἡ Πίνδος ἦτο τότε ἐστία τῆς Ἐθνικῆς ἀντιστάσεως, ὡς θὰ ἴδωμεν, μετὸν Τότσκαν, μετὸν Ντελῆ Δῆμον, μετὸν Ζῆδρον, μετὸν Ζιάκαν.

*Ὡς πότε παλληκάρια νὰ ζοῦμε στὰ στενὰ
μονάχοι σὰν λιοντάρια στὶς ράχες, στὰ βουνά...
Καλύτερα μιᾶς ὄρας ἐλεύθερη ζωὴ,
παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιὰ καὶ φυλακὴ.*

Καὶ ὁ ὄρκος:

*Ἄνδρεῖοι Μακεδόνες, ὀρμήσατε μετὰ
τὸ αἷμα τῶν τυράννων ροφώντας ὡς θεριά.*

Ἡ Σαμαρίνα

Ἡ Σαμαρίνα, δηλαδὴ ἡ Σάντα Μαρίνα. Ἐνα ἀκόμη ὄμορφο καὶ ρομαντικὸ χωριὸ τῆς Πίνδου. Προσφιλὲς ἐνδιαίτημα τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου. Κάτω ἀπὸ τὸν Σμόλυκα, εἰς τὶς ΒΑ. πλευρὰς του. Μέσα σὲ πυκνὸ ἀπὸ πλατάνια, ἀπὸ ὄξυες καὶ ἀπὸ πεῦκα καὶ ἔλατα δάσος. Γεμάτη νερὰ κρυσταλλένια. Γεμάτη ἀνθησιὰ καὶ ζωὴ. Ἡ Σαμαρίνα. Σὲ θέσιν ἀμφιθεατρικὴν, σὲ μίαν κόλπωσιν τοῦ Σμόλυκα. Εἶναι μία πόλις καλοκαιρινή. Γιατὶ τὰ χιόνια καὶ τὰ κρούσταλλα ἐξαφανίζουσι τὴν ζωὴν τὸν Χειμῶνα. Ὅλοι φεύγουσι. Καὶ πρὸ πάντων τὰ πρόβατα, γιὰ νὰ βροῦν θαλπωρὴ εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα. Καὶ μόνον οἱ φύλακες τῶν σπιτιῶν μένουσι ἐκεῖ, ἀποκλεισμένοι μέσα εἰς τὰ σπιτία των. Τὸν Χειμῶνα μόνον 50-60 ψυχὰς θὰ βρῆτε ἐκεῖ. Τὸ Καλοκαίρι ἀπάνω ἀπὸ 8 χιλιάδες. Γρεβενήσιοι, Λαρισιοὶ, Τρικαληνοὶ. Οἱ περισσότεροὶ τσελιγκάδες, ποὺ ἀσχολοῦνται εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, εἰς τὴν τυροκομίαν, εἰς τὴν ὑλοτομίαν. Καὶ αἱ γυναῖκες των εἰς τὴν ὑφαντουργίαν χονδρῶν μαλλίνων ὑφασμάτων, κουβερτῶν καὶ ταπήτων (σαγμάτων).⁽¹³⁰⁾

Τὸ χωριὸ διαιρεῖται εἰς τέσσαρας συνοικίας ἢ ἐνορίας, τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τοῦ Προφήτου Ἡλία, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὴν Σαμαρίναν, λέγει ἡ

παράδοσις, ἐρχότανε καὶ ὁ Ἑλληνο-Πασᾶς γιὰ νὰ παραθερίσῃ. Τὴν Σαμαρίνα κατέλαβον οἱ Ἱταλοὶ τὸ ἔτος 1917, μὰ ἐξηναγκάσθησαν γρήγορα νὰ φύγουν. Ἡ Σαμαρίνα τέλος ἔγινε θέατρον πολεμικῶν γεγονότων καὶ ἡρωϊκῶν πράξεων κατὰ τὸ Ἔπος τῆς Ἀλβανίας, τὸ 1940. Ἀλλὰ περὶ τούτου ἄλλοτε.

Τὸ κτιτορικόν.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς Σαμαρίνας εἶναι καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Ἐκεῖ μέσα, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ ἔτος 1930 μᾶς ἐπεδείχθη ἓνα χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἔφερε τὸν τίτλον «Ἀκολουθία τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ψαλλομένη ἐν μιᾷ τῶν Κυριακῶν τυχούσῃ πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου» (15 Αὐγούστου). Τὴν ἐπήραμεν καὶ τὴν ἀντεγράψαμεν. Τὴν ἔχει συνθέσει «ὁ Διοκλῆς Χατζῆ - Πύρρου Παπαϊωάννου, ἐκ κωμοπόλεως Σαμαρίνης, ἐν Λαρίσῃ τὸ 1853». Οὗτος ἐχρημάτισε μοναχὸς τῆς παρὰ τὴν κώμην Μονῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς καὶ κατόπιν ἔγινεν ἐπίσκοπος Δομοκοῦ.

Μέσα εἰς τὴν ἀκολουθίαν αὐτὴν εὔρομεν τὸ κτιτορικόν τῆς Σαμαρίνας καὶ ὄλων τῶν ναῶν της. Ἴδου τὶ γράφει.

«Διήγησις. Ἡ κωμόπολις Σαμαρίνα λεγομένη (Σαμαρίνα ἐπωνομάσθη διὰ δύο αἴτια, ὡς λέγομεν, εἴτε διὰ τὸ ἀπέναντι αὐτῆς βουνόν, τὸ ὁποῖον διὰ τὸ κυκλοειδὲς αὐτοῦ σχῆμα ἐπωνομάζετο Καμάρα καὶ οἱ ἄνθρωποι σήμερον τὸ ὀνομάζουσι Γομάρα ἢ καὶ Καμάρα, εἴτε διότι οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἐώρταζον τὴν Ἁγίαν Μαρίναν, ἣτις λέγεται Ἱταλιστὶ ἢ καὶ Βλαχικά, ἐὰν εἴπω δὲν σφάλω, Σάντα -Μαρίνα⁽¹³¹⁾) πρὸ τριακοσίων ἐτῶν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρὰ τῶν προγόνων ἡμῶν, ἔκειτο πρὸς τὸ νότιον μέρος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον σήμερον εὑρίσκεται, ἔνθα σήμερον κεῖται τὸ ἱερὸν ἡμῶν μοναστήριον τῆς ὀσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Παρασκευῆς. Ἀλλὰ καὶ οἱ κάτοικοι αὐτοῦ δὲν ἐκατοίκουν, ὡς σήμερον, ἐν χειμῶνι εἰς τὰ μέρη τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ μετοίκησις ταύτης, εἰς ὃ μέρος σήμερον εὑρίσκεται, ἐγένετο διὰ δύο αἴτια. Τὸ μὲν διὰ τὸ νὰ ἦτον αὐτὸ τὸ μέρος πολλὰ νοσῶδες, μὴ ἀεριζόμενον ἀπὸ ἄλλον ἀέρα παρὰ μόνον ἀπὸ τὸν νότον. Τὸ δὲ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὄφρων, μάλιστα ἐχιδνῶν. Ἀλλὰ τὸ καὶ καθολικώτερον, διὰ τὸ στενὸν τοῦ μέρους ἐκείνου, μετετέθη ἔνθα σήμερον. Τὸ μέρος δὲ ἐκεῖνο εἶναι περιορισμένον ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸν μέρος, ἀπὸ τὸν πολύρρητον καὶ ταχύρρουν καὶ κρημνώδη ποταμόν, ἀπὸ δὲ τὸ Δυτικὸν ἀπὸ τὸ δυσανάβατον καὶ πολύδενδρον ὄρος, ἀπὸ δὲ

Ἄρκτικὸν αὖθις ἀπὸ λοφίσκους τινὰς κρημνώδεις καὶ ἀνωμάλους, καὶ ἀπὸ Νότον ἀπὸ τὸν κατὰ πάντα τρόπον δυσδιόδευτον καὶ στενωπὸν δρόμον διὰ τὸ πολλὰ κρημνῶδες μέρος.

Ταῦτα πάντα τὰ αἷτια ὑπέδειξαν τοὺς κατοίκους εἰς οἰκοδομὴν οἰκιῶν καὶ μπαχτσεδίων μικρῶν κατὰ τὸ ἔθος τῶν ὄρεινῶν χωρίων. Διὸ καὶ μετετέθη εἰς τὸ μέρος, ἔνθα σήμερον, ὡς προεῖρηται, εἶναι, τὸ μέρος δὲ τοῦτο εἶναι ὅποσοῦν καταλληλότερον καὶ ἀσφαλέστερον καὶ ἐπιφανέστερον, ὡς δὲ καὶ ὑγιεινὸν καὶ ὑδατῶδες πρὸς ἐπικουρίαν τῶν κήπων καὶ ἐτέρων αὐτῶν. Ἐμειναν δὲ αὐτοῦ εἰς τὸ Παλαιοχώριον ἐκεῖνο δύο ἐκκλησίαι, τῆς τε Ἁγίας Παρασκευῆς καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐν ᾧ ἦν καὶ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Πῶς δὲ ἀπεκατεστάθη ἐκεῖ Μοναστήριον ἀκολούθως θέλομεν εἶπει.

Μετατεθέντες οὖν οἱ ἄνθρωποι τὸ χωρίον ἔκτισαν οἰκίας πρῶτον ἐκατέρωθεν τοῦ χωρίου διὰ τὸ θερμότερον μέρος, ἐπειδὴ, ὡς προείπομεν, δὲν ἐμετοίκουν, ἔκτισαν δὲ καὶ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου μικρὴν, διότι καὶ οἱ κάτοικοι ὀλίγοι ἦσαν. Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων πληθυνόντων ἔκτισαντο καὶ ἄλλας οἰκίας ἄνωθεν. Ἐκτίσθη δὲ καὶ ἕτερα ἐκκλησία, τῆς Κοιμήσεως, ἣτις εἶναι ἡ πρώτη σήμερον μητρόπολις, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ ἕτερα ταύτης, τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, καὶ ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι ἐπλήθυναν, ἔκτίσθη καὶ τέταρτη ἐκκλησία, τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου. Προϊόντος δὲ αὖθις τοῦ χρόνου καὶ τῶν οἰκοδομῶν προσαναβαινόντων (προσαναβαινουσῶν) ἔμεινεν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἡ πρώτη κτισθεῖσα, ὡς παρεκκλήσιον, μῆτε ἐπίσκεψιν τινα παρ' οὐδενὸς ἔχουσα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τινα ἀποσπάσματα ὑδάτων ἐσύρθη καὶ ἔμεινεν ἐρείπιον.

Γεωργὸς δὲ τις, κάτοικος τῆς χώρας ἐκείνης, ὦν ἄγαμος καὶ ἔχων μεγίστην εὐλάβειαν εἰς τὸν Μέγιστον Ἀθανάσιον, ἀφοῦ ἀπῆλθε καὶ ἐπροσκύνησεν εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον, ἔκτισε τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἔσωθεν τοῦ χωρίου, καὶ ἀφοῦ ἱκανῶς ἐκόσμησε ταύτην, θέλησε νὰ τὴν ἐγκαινιάσῃ, ὡς καὶ ἐγένετο, ἐν μιᾷ Κυριακῇ ἀπὸ πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Οἱ δὲ Χριστιανοὶ εἴτε ἐπειδὴ καὶ κατὰ τὰς δύο ἑορτὰς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εὐρίσκονται εἰς ἄλλα μέρη τῆς Θεσσαλίας παραχειμάζοντες κατὰ τὴν ΙΗ' δηλαδή Ἰανουαρίου καὶ κατὰ τὴν Β' Μαΐου, καὶ θέλοντες ἵνα καὶ αὕτη ἡ ἐκκλησία μὴ μείνη ἀβράβευτος πανηγυρικῆς συνάξεως, ἐθέσπισεν, ὅπως ἐν μιᾷ τῶν Κυριακῶν πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἑορτάσωσι τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ, ὡς τῷ ὄντι ἐνεκαινιάσθη. Αὕτη ἐστὶν ἡ αἷτια ταύτης τῆς συνάξεως σήμερον.

Πῶς δὲ ἀπεκατέστη τὸ Μοναστήριον ἀκούσατε. Μείνασαι ἐκεῖ

αί δύο ἐκκλησίαι, ἡ τε τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, καὶ μετὰ παρέλευσιν χρόνων πολλῶν, δύο ἱερομόναχοι ἀπὸ τὸν Ἁγιον Ὄρος περιερχόμενοι τὸν κόσμον καὶ τὰ ἱερὰ μοναστήρια χάριν προσκυνήσεως, καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, ὅπου ἦσαν αἱ ὡς ἀνωτέρω δύο ἐκκλησίαι ἐλθόντες, καὶ ἰδόντες τὸ μέρος ἡσυχον καὶ κατάλληλον τῆς μοναστικῆς ἡσυχίας, ἐβουλήθησαν νὰ μείνωσιν ἐκεῖ διὰ βίου. Ὁ μὲν ἐκαλεῖτο Νικηφόρος, ὁ δὲ Διονύσιος. Καὶ κατ' ἄλλους λέγονται ὅτι ἦσαν γέννημα καὶ θρέμμα τῆς κωμοπόλεως ταύτης, ἀλλ' ἀπελθόντες εἰς Ἁγιον Ὄρος ἔλαβον τὸ μοναστήριον ἐπάγγελμα, καὶ ἀφοῦ ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον ἐδιδάχθησαν τὴν μοναστικὴν πολιτείαν, ἠθέλησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν, γνωρίζοντες τὸ μέρος ἐκεῖνο κατάλληλον. Οὕτω λοιπόν, ἀφοῦ ἔλαβον τὴν ἄδειαν παρὰ τῶν Χριστιανῶν, ἔκτισαν ἐκεῖ ἓνα οἰκίσκον, καὶ ἠγωνίζοντο ἀόκνως τὴν μοναστικὴν διαγωγὴν, μὴ ἐσθίοντες μήτε κρέας μήτε ἄλλο τι ἄρτημα, εἰ μὴ λάχανα καὶ ὄσπρια, ἔλαιον δὲ καὶ οἶνον ἔπιον κατὰ πᾶν Σάββατον καὶ Κυριακὴν. Τοῦτο εἶναι ἀληθές. Διότι καὶ μέχρι σήμερον τὴν αὐτὴν συνήθειαν ἔχουν οἱ ἐν ἐκείνῳ τῷ Μοναστηρίῳ πατέρες. Ἀλλ' οὐδὲ τὸ ταξίδιον ἠθέλησαν πώποτε νὰ κάμωσι χάριν ἐλέους καὶ βοηθείας αὐτῶν, ὡς συνηθίζουσι σήμερον ὅλα τὰ ἱερὰ μοναστήρια, πτωχὰ τε καὶ βαθύπλουτα, ἀλλ' εὐχαριστοῦντο νὰ ἐργάζωνται τὴν γῆν καὶ νὰ τρέφωνται διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν. Ἀπεφάσισαν μάλιστα μὲ ἀρὰς καὶ ἀφορισμοὺς, ἵνα κατὰ τὴν διαδοχὴν διατηρηθῇ αὕτη ἡ συνήθεια, καθὼς καὶ μέχρι σήμερον διατηρεῖται ἀπαραπτῶτως.

Οἱ δὲ ἀείμνηστοι οὗτοι, ἀφοῦ ἔλαβον καὶ ὑποστατικὰ ἀπὸ τὸ ἴδιον χωρίον καὶ ἐκούρασαν τοῦτο, ἔκτισαν κελλιά, καὶ τοῦ χρόνου προϊόντος ἀπεκατέστη Μοναστήριον. Ἀλλ' ὡς ὁρᾶται σήμερον, ἐκτίσθη τότε τὸ Μοναστήριον καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἔνθεν τοῦ Μοναστηρίου ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Καλλινίκου, καθὼς καὶ ἡ ἀπέναντι τοῦ Μοναστηρίου ἐκκλησία τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Στεφάνου, οὔσα πρότερον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ὧν ἡ μνήμη εἶη αἰώνιος καὶ μακάριος, καὶ Κύριος κατατάξοι αὐτοὺς ἐν σκηναῖς δικαίων. Ἀμήν».

Τὸ Μοναστήρι τῆς Σαμαρίνας. Οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι.

Μίαν ὥραν πρὸς Νότον τῆς κώμης, μέσα εἰς τὸ δάσος, σὲ πραγματικῶς μαγευτικὴν τοποθεσίαν, κεῖται τὸ ἄλλοτε ἀκμάζον Μοναστήρι τῆς Σαμαρίνας. Ἐπιβλητικὰ εἰς ὄγκον ὑψώνει σήμερον τὰ ἔρημα πλέον κτίριά του, τὰ ὅποια ἡμέραν μὲ τὴν ἡμέραν καταρρέουν. Ἡ παράδοσις ἐδῶ τοποθετεῖ τὴν Σαμαρίναν. Τὴν εἶδαμεν εἰς

τὸ κτιτορικὸν. Τώρα λέγεται Παληοχώρι, γιατί ἡ Σαμαρίνα μετετοπίσθη βορειότερον. Αὐτό ἔγινε πρὸ 600 περίπου ἐτῶν.

Τὸ Μοναστήρι ἐκτίσθη περὶ τὸ 1700. Τοῦτο μαρτυρεῖ μία ἐπιγραφὴ, ἐντετοιχισμένη εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον, τὸν ἄνωθεν τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, πού λέγει: «Οὗτος ὁ ναὸς τῆς ἁγίας ἐν δόξῃ ὀσιοπαρθενομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Παρασκευῆς ἐκτίσθη ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ἔτει 1713».

Ὁ ναὸς τῆς Μονῆς ἔχει ρυθμὸν Βυζαντινὸν. Εἶναι μικρὸς, ἀλλὰ συμμετρικὸς. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν του παρουσιάζει ὠραίας καὶ καλλιτεχνικὰς ἀγιογραφίας - τοιχογραφίας. Τοῦ κυρίως ὄμως Ναοῦ αἱ εἰκόνες ἔχουν ἀποξεσθῆ. Καὶ ἔτσι ἐνῶ τὸ Ἱερόν μᾶς παρουσιάζει ὠραία μνημεῖα Βυζαντινῆς Τέχνης ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι ἐντελῶς γυμνός. Φαίνεται ὅτι οἱ ἅγιοι πατέρες τῆς Μονῆς ἐσκόπουν νὰ ἀνακαινίσουν τὸν ναὸν, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασαν.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦτον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἔξω ἀπὸ τὴν Μονὴν, ἐγείρετο ἄλλος ναὸς, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ

Οἱ Ἅγιοι Χριστόφορος καὶ Γεώργιος. Ἀγιογραφία τοῦ Σαμαρινίου ζωγράφου Δημ. Ἀδάμ Πιτένη, 1902 (Φιλιππᾶιοι, Ἐκκλησία Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης).

Σωτήρος Χριστοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς οὗτος προηγουμένως ἦτο ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ὁ δὲ τῆς Μονῆς ναὸς ἦτο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὅπως θέλει τὸ κτιτορικόν. Τὸν μετωνόμασαν τὸν μὲν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εἰς ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς οἱ δύο μοναχοί, οἱ ἐξ Ἁγίου Ὀρους ἐλθόντες καὶ τὴν Μονὴν συμπήξαντες, Νικηφόρος καὶ Διονύσιος. Ὁμοίως μετωνόμασαν καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τὸν ἔξω τῆς Μονῆς εἰς ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως. Αὐτὸ μᾶς τὸ λέγει μία ἐπιγραφή μέσα εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως, τὴν ὁποίαν διετήρησαν οἱ μοναχοί. « Ἱστορήθη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ἁγίας ἐνδόξου ὀσιοπαρθενομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Παρασκευῆς ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου ἁγίου Γρεβενῶν κυρίου κὺρ - Βαρθολομαίου δι' ἐπιστασίας καὶ συνδρομῆς τῶν εὐρισκομένων ἁγίων πατέρων ἐν τῇ ἁγίᾳ μονῇ ταύτῃ διὰ χειρὸς τῶν εὐτελῶν Δημητρίου καὶ Μιχαὴλ Ἀναγνώστου καὶ Ἀναγνώστου παπαῖ- Ἰωάννου ἐκ τῆς ἰδίας χώρας Σαμαρίνης, ἐν ἔτει σωτηρίῳ, αωιθ' (1819), ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἰστ' ἐτελειώθη δόξα τῷ ἁγίῳ Θεῷ».

Ὁ ναὸς οὗτος εἰς τὸ ἐσωτερικόν του φέρει πλήρη εἰκονογραφίαν, αἱ δὲ ἁγιογραφίαι του φέρουν κατάδηλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τῶν Σαμαριναίων ζωγράφων. Ἐν ᾧ αἱ ἁγιογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς εἶναι τῆς Βυζαντινῆς νοοτροπίας. Οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι εἶχον προφανῶς τὴν σχολὴν των εἰς τὸ Μοναστήρι αὐτὸ. Ἡ τεχνοτροπία των εἶναι αἰσθητὴ καὶ καταφανὴς, ἰδίως εἰς τὰς προσωπογραφίας. Παρουσιάζουν πρόσωπα εὐτραφῆ μὲ μάγουλα κόκκινα καὶ ἐνδύματα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρωματιστὰ καὶ κατὰ προτίμησιν γαλάζια. Προτιμοῦν τὴν φουστανέλλαν καὶ τὰ ἐγχώρια τῆς Πίνδου ἐνδύματα μὲ πτυχώσεις κλαδωτὲς καὶ μὲ φιγοῦρες εἰς τὰ μπράτσα. Κέντρο των εἶχον οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι τὸ Μοναστήρι τῆς Σαμαρίνας, καὶ πεδίον δράσεως τὴν περιφέρειαν τῆς Πίνδου. Διδάσκαλοί των ἴσως νὰ ἦσαν οἱ δύο ἰδρυταὶ τῆς Μονῆς Νικηφόρος καὶ Διονύσιος. Σαμαριναῖοι ὄντες καὶ αὐτοὶ κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀλλὰ ἐν Ἁγίῳ Ὀρει ἐκπαιδευθέντες. Ὅλες οἱ ἐκκλησίες τῆς Σαμαρίνας εἶναι πλούσιες εἰς τοιχογραφίας τῶν ζωγράφων τούτων. Γνωστὰ ὀνόματα τοιούτων εἶναι: Δημήτριος καὶ Μιχαὴλ Ἀναγνώστου, Ἀναγνώστης Παπαϊωάννου, Δημήτριος Ἀδάμου Κράγιας, καὶ Ἀδάμος Χρ. Κράγιας. Ὁ τελευταῖος φέρεται ζωγραφίσας τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ Μεσολοῦρι τὸ ἔτος 1867 χορηγούντων τῶν ὀπλαρχηγῶν Τότσκα καὶ Γώγου. «Διὰ χειρὸς Ἀδάμου Χρ. Κράγια Σαμαριναίου, μαθητῆς δὲ Ζήσης Ι. Ζόβας. Μεσολοῦρι 1867 Ὀκτωβρίου 17». Ὁ ναὸς φέρει ἔτος ἰδρύσεως τὸ 1778.⁽¹³²⁾

Χαρακτηριστική γυναικεία ένδυμασία Βλάχας από την Σαμαρίνα (Λάρισα, Λαογραφικό Ίστορικό Μουσείο).

Ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, λέγει ὁ Κ. Κρυστάλλης, ἡ Σαμαρίνα ἐξήγαγε τοὺς πλείστους ζωγράφους - ἀγιογράφους τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου. Πολλαὶ ἐκκλησίαι παλαιαὶ διασώζουσι τὴν τέχνην τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν. Καὶ σήμερον ἀκόμη (1890) οἱ ἐκ Σαμαρίνας ζωγράφοι - ἀγιογράφοι κατέρχονται μέχρι τῆς Πελοποννήσου πρὸ ἀγιογράφησιν ναῶν. Τοιαύτας ἀγιογραφίας Σαμαριναίων ζωγράφων εἶδα, λέγει εἰς πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου, ὅπως τοῦ Συρράκου κ.λπ.⁽¹³³⁾

Οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι ἐπιτηδεύονται εἰς τὰς συνθέσεις τῶν τῆν σύναψιν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Χριστιανικῆς παραδόσεως. Μέσα εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξῆς παράστασις. Παρὰ τὴν θύραν τοῦ νοτίου κλίτους ἱστορεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ ἀσκητοῦ Σισώη, ἀκμάσαντος εἰς τὸ "Ἁγιον" Ὄρος περὶ τὸ 1000 ἔτος. Παρίσταται ὁ ὄσιος οὗτος ὄρθιος ἐμπρὸς εἰς ἓνα τάφον, μέσα εἰς τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται ἡ μούμια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα. Ὁ συνθέτης ἀποθαυμάζων τὴν ματαιότητα τῶν ἐπιγείων λέγει: «Ὁρῶν ὁ μέγας ἐν ἀσκηταῖς Σισώης τὸ σῶμα τοῦ πάλαι ποτὲ λαμπροτάτου ἐν δόξῃ ἀτάφου βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Ἀλεξάνδρου φρίττει. Καὶ τὸ ἄστατον τῶν καιρῶν καὶ τῆς δόξης τούτων τῶν προσκαίρων λυπηθεὶς ἰδοὺ κλαίει... αἶ... αἶ... θάνατε, τίς δύναται φυγεῖν σε!»

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μοναστηριοῦ κρέμεται ἀκόμα ἡ καμπάνα του. Ἐκεῖ τὸ χεῖρ τοῦ στρατοκόπου σαίρνει τὸ γλωσσίδι τῆς. Δυὸ - τρεῖς ἤχοι διαχύνονται εἰς τὴν πένθιμη ἐρημίαν. Οἱ τοῖχοι τοῦ Μοναστηριοῦ τοὺς ἀρπάζουν καὶ ζωηροὺς τοὺς μεταδίδουν εἰς τὰ ὑψώματα. Τὸ αἰωνόβιο δένδρον τῆς αὐλῆς τινάζει τὰ φύλλα του, καὶ τὸ γάργαρον νερὸ τῆς Κρήνης πρὸς στιγμὴν διακόπτει τὸ κελάρισμά του. Καὶ ὅταν ἡ ἠχώ σβύσῃ μέσα εἰς τὰ πυκνόφυλλα χαμόκλαδα καὶ μέσα εἰς τὰ ἀδιαπέραστα πεῦκα, ποὺ ἀγέρωχα ὑψώνουν γύρω ἀπὸ τὸ Μοναστήρι τὸ ἴσιο κορμί τους, ἡ ἡσυχία καὶ πάλιν ἐπανέρχεται, καὶ μόνον ὁ βόγγος ἀκούεται πρὸ ἡψηλὰ εἰς τὴν κορυφὴν, ὁ βόγγος τοῦ δυνατοῦ ἀνέμου, ποὺ δέρνει τὴν κορυφὴν καὶ γέρνει τὰ κλωνιά τῶν δένδρων τοῦ δάσους, καὶ τίς ἐνώνει μὲ τὴν θλιμμένη φωνὴν τοῦ Σισώη «... αἶ αἶ θάνατε... τίς δύναται φυγεῖν σε!»

Οἱ κάτοικοι τῆς Σαμαρίνας ἐφημίζοντο παλαιότερον καὶ διὰ τὴν ἐπιτηδειότητά των εἰς τὴν κατασκευὴν μαχαιρῶν. Ἦσαν ἄριστοι μαχαιροποιοί. Περίφημα ἦσαν τὰ γυαταγάνια τῆς Σαμαρίνας.

Πολλοὶ - πάρα πολλοὶ Σαμαριναῖοι ἐπιδίδονται ἀκόμη εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀγωγιάτη, τοῦ κυρατζῆ, ὅπως λένε τὸν ἀγωγιάτην οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Παλαιότερον, ὅπου αἱ συγκοινωνίαι ἐγίνοντο ὅλαι σχεδὸν μὲ τὸν ἡμίονον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἰς τὴν Ἀφρι-

Χαρακτηριστική ανδρική ένδυμασία Βλάχου από την Σαμαρίνα (Λάρισσα, Λαογραφικό Ίστορικό Μουσείο).

κὴν καὶ τὴν Ἀσίαν μὲ τὴν καμήλαν, οἱ κυρατζῆδες τῆς Σαμαρίνας διέτρεχον μὲ τὰ μουλάρια των ὅλην τὴν Βαλκανικὴν Χερσόνησον, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Στερεᾶς μέχρι τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας.

Ἐπὶ τὴν ὕλην τὴν ἐπισημασμένην, ἡμεῖς ἐπισημασθήσομεν τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν ἀποστολικῶν καρβανάριδων. Καρβάνι (καρβάνι) ἐλέγετο κάθε τοιαύτη ὁμάς ζώων καὶ ἀνθρώπων. Διότι τὸ κάθε ζῶον, ἢ καὶ δύο τὸ πολὺ μαζί, εἶχε τὸν κυρατζῆ του - τὸν ἡμιονηγὸν του. Πρόσθεσε καὶ τοὺς ξένους ἢ ταξιδιώτας μὲ τὰ πράγματα των — τὰ σέα των. Οἱ ἡμιονηγοὶ ἢ ἀγωγιᾶτες ἐλέγοντο κοπέλια. Ἦτο δυνατόν πολλὰ καρβάνια νὰ ταξιδεύουν μαζί. Πολλές φορές ὁ καρβανάρης συνώδευε τὸ καρβάνι του. Ἄλλοτε ἔμενεν εἰς τὸ χωριό του. Τὸ ταξίδι εἰς ἄλλα μέρη γιὰ ἀγῶγι ἐλέγετο «ξενητεία». Διότι ἦτο δυνατόν νὰ διαρκῆ πολλὰς ἡμέρας, ἐνίοτε ὅλην τὴν Ἄνοιξιν καὶ τὸ Θέρος καὶ τὸ Φθινόπωρον. Ὁ Κ. Κρυστάλλης μᾶς διέσωσεν ὡραῖα δημοτικὰ βλάχικα τραγούδια διὰ τὴν ζωὴν τοῦ κυρατζῆ καὶ καρβανάρη, ὡς καὶ τῶν ὑπολοίπων μελῶν τῆς οἰκογενείας των. Ἀπὸ ὅλα συγκινητικὴ ἦτο ἡ στιγμή τῆς ἐκκινήσεως τοῦ καρβανίου ἀπὸ τὸ χωριό. Ἡ μητέρα, ἡ γυναῖκα, τὰ ἀδέλφια, οἱ φίλοι καὶ συγγενεῖς προέπεμπον τὸν κυρατζῆ καὶ τὸν καρβανάρη καὶ τὰ κοπέλια μὲ τραγούδια καὶ μὲ δάκρυα, καὶ ὡς ἐπωδὸν ὅλοι ηὔχοντο:

— Ὠάρα τσ' μπούνα. Ὠρα καλή.⁽¹³⁴⁾

Οἱ ναοὶ τῆς Σαμαρίνας. Ὁ νεομάρτυς Δημήτριος.

α') Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος. Εἶναι ὁ ἀρχαιότερος. Ἰδρύθη περὶ τὸ ἔτος 1700. Ἰδρυτῆς του εἶναι ἓνας γεωργὸς Σαμαριναῖος, ὅπως διηγεῖται τὸ κτιτορικὸν τῆς Σαμαρίνας. Ὁ ναὸς ἰδρύθη εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ, τοῦ εὑρισκομένου εἰς τὸ Παληοχώρι, ὕστερα ἀπὸ τὴν μετατόπισιν τῆς κώμης εἰς τὴν νέαν τῆς τοποθεσίαν. Εἶναι δὲ γνωστὴ ἡ ἰδιαιτέρα τιμὴ τῶν βλάχων πρὸς τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον, ὅπως βλέπομεν ἀκόμη μέχρι σήμερον. Καὶ μεταξύ αὐτῶν τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος-Νάσος, Νάσιος, Θάνος, Θανάσης — ἐπιπολάζει. Καὶ εἰς τὴν λατρείαν δὲ ὁ Ἅγιος οὗτος ἔχει ἰδιαιτέραν προτίμησιν ἐκ μέρους τούτων - Βλάχων, Κουτσοβλάχων, — τσοπάνων, - κτηνοτρόφων, ποιμένων.

Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τούτου, τὸ ὁποῖον σημειωθήτω εἶναι ξυλόγλυπτον, ὑπάρχει ἡ εἰκὼν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, καὶ ἀπὸ κάτω εἶναι σημειωμένα τὰ ἐξῆς: «1793. Ἰστορήθησαν αἱ εἰκόνες δι' ἐξόδων τῶν Χριστιανῶν τῆς πολιτείας ταύτης. Τὸν αὐτὸν καιρὸν ἔγιγεν ἀκρίβεια μεγάλη σὲ ὅλα τὰ μέρη, Μωρεᾶ, Ἀρβανιτιὰ, Λάρισα, Τρίκαλα. Τὸ φόρτωμα σιτᾶρι ἐπάησε γρόσια 40, στὰ Τρίκαλα γρόσια 50, Ἀνασελίτσα, Γρεβενὸ τὰ ὅμοια εἶχε. Πάρεξ ἡ Βουλγαρία τὸ μέρος τὸ λεγόμενον Στίπι, εἶχε περικέτι (ἀφθονία) καὶ Σκόπεια.

Κουβαλοῦσαν τὰ καρβάνια σὰν ἡ μέλισσα, καὶ ἐπροφτάστηκεν ὁ ντουνιαῖς. Γράφομεν τῶν μεταγενεστέρων διὰ ἐνθύμηση».(135)

β') Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου - Μεγάλη Παναγία. Ἰδρύθη περὶ τὸ ἔτος 1800. Μεγάλη ὑπέρθυρος ἐπιγραφή μᾶς λέγει ὅτι: «Ἰστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου κὺρ-Ἀνθίμου, ,αωκθ'». (1829). Εἰς εἰκόνα φορητὴν τῆς Παναγίας τοῦ Τέμπλου λέγεται, «Ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου Βαρθολομαίου 1820».

Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι τὸ πεῦκο, τὸ ὁποῖον ἔχει φυτρώσει εἰς τὴν στέγην τῆς Κόγχης - τοῦ Ἱεροῦ - τοῦ ναοῦ τούτου. Καὶ ἡ παράδοσις λέγει, ὅτι ἓνας παπᾶς ἠθέλησε νὰ τὸ κόψη κάποτε, διὰ νὰ προλάβῃ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ναοῦ. Ἐβαλε λοιπὸν ἓνα ἐργάτην νὰ τὸ ξεριζώσῃ. Καὶ τὸ ἐξερίζωσε. Ἀπάνω ὅμως στὶς σαράντα ἡμέρες ὁ παπᾶς πέθανε. Καὶ στὰ σαράντα τοῦ παπᾶ πέθανε καὶ ὁ ἐργάτης. Τὸ πεῦκο πάλιν ἐρρίζωσε καὶ ξανάγινε. Διὰ τοῦτο θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους ἱερὸν καὶ... ἀπαραβίαστον.

γ') Ὁ Προφήτης Ἡλίας. Εἶναι ἡ τρίτη ἐκκλησία τῆς Σαμαρίνας. Ὁ Προφήτης Ἡλίας εἶναι ὁ ἀγαπητὸς ἅγιος τῶν βουνῶν μας. Δὲν ὑπάρχει βουνὸ, δὲν ὑπάρχει κορυφογραμμούλα, πὺ νὰ μὴ στολίζεται μὲ τὸ κατάλευκο ἐκκλησάκι τοῦ προφήτου αὐτοῦ. Φαίνεται ὅτι ἰδρύθη γύρω εἰς τὸ ἔτος 1800, διότι ἰστορήθη ὁ ναὸς ἐπὶ μητροπολίτου Γρεβενῶν Ἀνθίμου, 1828, ὅπως λέγεται ἐκεῖ. Μέσα ὅμως ἔχει φορητὲς εἰκόνες ἀρχαιότερες. Μία τοῦ Τέμπλου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔχει χρονολογίαν 1772, τοῦ δὲ Προδρόμου φέρει τὸ σημεῖωμα. «Ἰστορήθη αὕτη ἡ θεία εἰκὼν τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἀρχιερατεύοντος κυρίου κὺρ - Γαβριήλ... 1789».

δ') Ἡ Μικρὴ Παναγία. Ἰδρύθη τὸ ἔτος 1869. Μέσα ὅμως ὑπάρχει ἐντετοιχισμένη καὶ παλαιότερα τις ἐπιγραφή, ἡ ὁποία λέγει: «Παναγία Θεοτόκε, βοήθησε τοὺς δούλους σου... ἀρχιερατεύοντος Γαβριήλ τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Γρεβενῶν... ἐν ἔτει 1791».

Ἡ Μικρὴ Παναγία πανηγυρίζει εἰς τὰς 8 Σεπτεμβρίου, τὸ Γενέσιον, δηλαδὴ τὴν γέννησιν τῆς Θεοτόκου. Ἡ Μεγάλη Παναγία ἑορτάζει εἰς τὰς 15 Αὐγούστου τὴν Κοίμησιν, δηλαδὴ τὸν θάνατον τῆς Παναγίας, καὶ ὁ Προφήτης Ἡλίας εἰς τὰς 20 Ἰουλίου. Ὁ δὲ Ἅγιος Ἀθανάσιος μίαν Κυριακὴν πρὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου 15 Αὐγούστου, δι' οὓς λόγους ἐκθέτει τὸ κτιτορικὸν τῆς Σαμαρίνας.

ε') Ὁ νεομάρτυς Δημήτριος. Ἐχει καὶ ἡ Σαμαρίνα τὸν νεοεθνικομάρτυρά της, τὸν ἅγιον Δημήτριον. Ἐζησεν εἰς τὰ χρόνια τοῦ

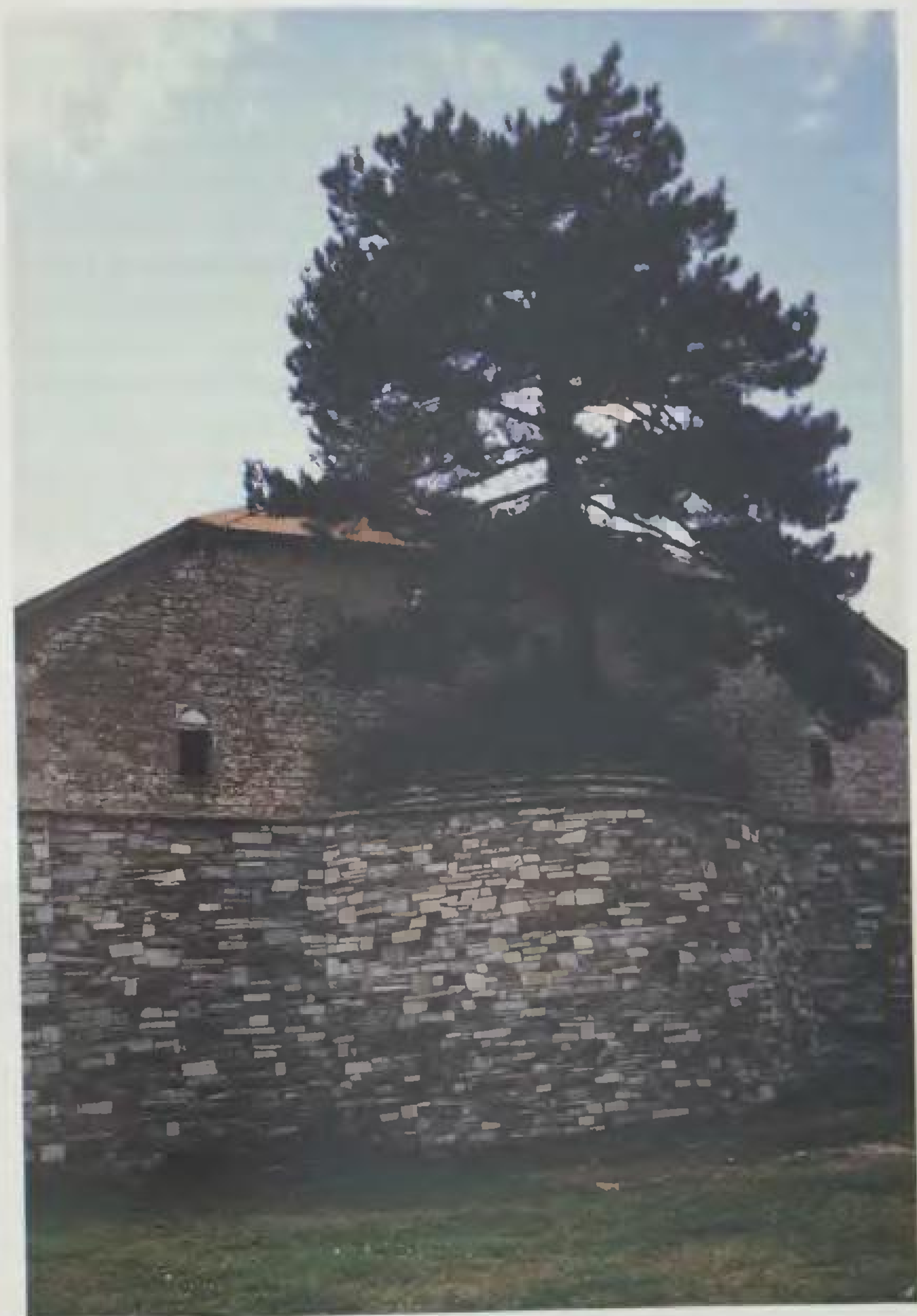
Ἐπιπέδου Ἰωαννίνων. Διετέλεσε μοναχός εἰς τὸ Μοναστήρι τῆς Σαμαρίνας. Νέος, γεμᾶτος ἔθνικό παλμὸ καὶ πίστιν ἠκολούθησε τὸν παπᾶ-Θύμιον Βλαχάβα εἰς τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα τῆς Θεσσαλίας, τὸ 1800. Τὸ ἔτος αὐτὸ συνεκάλεσεν ὁ Βλαχάβας συνέδριον τῶν ἀρματολῶν τῆς Πίνδου καὶ τῆς Θεσσαλίας πρὸς ὀργάνωσιν κινήματος κατὰ τοῦ Ἐπιπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον μετέσχε καὶ ὁ Δημήτριος. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐπροδόθη εἰς τὸν Ἐπιπέδον καὶ ὁ Δημήτριος συνελήφθη εἰς τὴν Μονὴν καὶ ὠδηγήθη εἰς τὰ Ἰωάννινα, ὅπου ἀπέθανε θάνατον μαρτυρικὸν μαζὶ μὲ τὸν παπᾶ - Θύμιον Βλαχάβαν.

Περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου ὁμιλεῖ ὁ Πούκεβιλ, ποῦ ἦτο τότε γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τυράννου Ἐπιπέδου. Αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος μάρτυς. « Ἡ παρὰ φύσιν ἐπὶ δεκαήμερον καρτερία αὐτοῦ, λέγει, εἰς τὰς σκληροτάτας βασάνους κατέπληξε τὴν Ἑπείρον ἅπασαν, καὶ παρευθὺς ὁ Δημήτριος ὡς ἅγιος ἐδοξάσθη. Τοῦρκος ἐκ Καστορίας, παρευρεθεὶς εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ, ἐζήτησε τὸ βάπτισμα, διὸ ἠξιώθη κατόπιν καὶ οὗτος τοῦ μαρτυρικοῦ στεφάνου. Ἐγένετο λόγος περὶ θαυμάτων, γενομένων διὰ μόνης τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ μάρτυρος τούτου τοῦ Κυρίου. Ἐνα δὲ εἶναι ἀναμφίβολον, ὅτι τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐκόρεσε τὴν λύσσαν τοῦ σατράπου, καὶ ὁ Δημήτριος ἔγινε τὸ ἐξιλαστήριον θῦμα τῆς Θεσσαλίας, ὅπου αἱ βασάνοι καὶ οἱ διωγμοὶ ἔπαυσαν τώρα». Ὁ Δημήτριος οὗτος ὁ ἐκ Σαμαρίνης τιμᾶται σήμερον εἰς ὅλην τὴν Ἑπείρον ὡς ἅγιος καὶ νεομάρτυς.⁽¹³⁶⁾

Ἀπὸ τὴν Σαμαρίναν κατήγοντο καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὁμοϊδεᾶται τοῦ παπᾶ-Θύμιου Βλαχάβα καὶ τοῦ Δημητρίου. Αὐτοὶ ὅμως ἐχρημάτισαν κλεφταρματολοὶ βγαλμένοι εἰς τὸ κλαρί. Τέτοιοι ἦσαν ὁ Μακροπούλιος, ἀρκετὰ εὐπαίδευτος καὶ μορφωμένος, ὁ γέρο - Φλῶρος, ὁ υἱὸς τοῦ Γιαννάκης, ὁ Γιάννης Πρίφτης ἢ Παπᾶς, ὁ Μίχος, ὁ Λεωνίδας Χατζῆ-Πύρρος καὶ ἄλλοι. Περὶ ὅλων τούτων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ Τρίτον Μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον τῶρα εἰσερχόμεθα. —Οἱ νεώτεροι χρόνοι.

Καὶ δυὸ λόγια ἀκόμη διὰ τὰ νερά τῆς Σαμαρίνας. Εἶναι ἄφθονα. Διὰ τοῦτο ἄφθονοι εἶναι καὶ οἱ κῆποι τῆς κώμης. Καὶ ἄφθονα εἶναι τὰ λουλούδια τῆς. Νερά τρεχούμενα καὶ νερά πηγαῖα. Προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀπὸ ἐπάνω τῆς Σαμαρίνας ἀντέρισμα τοῦ Σμόλυκα Μπογντάνι, ὕψ. 2238 μ. Κάθε βῆμα καὶ μία πηγὴ. Κάθε γωνία καὶ ἓνα αὐλάκι. Ἡ θερμοκρασία τους τὴν 4 Αὐγούστου ὑπὸ ἐξωτερικὴν θερμοκρασίαν 20 Κελσίου ἦτο:

α') Κρήνη Παναγίτσας	10 βαθμούς Κελσίου.
β') Κρήνη Χουζᾶ.	10 » »

*Στήν στέγη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Μεγάλης Παναγίας στήν
Σαμαρίνα ἔχει φυτρώσει ἓνα πεῦκο, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν παράδοσιν
θεωρεῖται ἱερό.*

γ') Κρήνη Παπαζήση.	8,5	βαθμούς	Κελσίου
δ') Κρήνη Παπακύργια.	7,9	»	»
ε') Πηγή Μαυρομμάτι.	7	»	»
στ ') Πηγή Μπούσια.	6,5	»	»

Ἡ τελευταία πηγή, πού ἔχει τὸ ψυχρότερο νερὸ τῆς Σαμαρίνας, εἶναι μέσα εἰς τὸ ὑπὲρ τὴν κώμην δάσος, εἰς ἀπόστασιν 10' λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τὴν Πλατεῖαν. Ἐκεῖ ἤμπορεῖ ὁ διψασμένος στρατοκόπος νὰ σβύσῃ τὴ δίψα του. Ἐκεῖ ἤμπορεῖ ὁ ἀποκαμωμένος βιοπαλαιστής νὰ ἀνεύρῃ τὴν ξεκούρασι. Ἐκεῖ ἤμπορεῖ ὁ κουρασμένος ἀπὸ τὴν πόλιν ἄνθρωπος νὰ εὔρῃ τὴν ἡσυχίαν, τὴν γαλήνην, τὴν μακαριότητα. Ἐκεῖ. Κάτω ἀπὸ τὶς ὑψηλὰς κορυφὰς τοῦ Σμόλυκα, μέσα στὸ ἀρωματισμένο ἀπὸ τὰ πανύψηλα πεῦκα δάσος, δίπλα στὴν κρῦα πηγὴ τοῦ Μπούσια, στὰ κρῦα νερά, τὰ καθάρια καὶ γευστικὰ τῆς Σαμαρίνας. Στὴ Σαμαρίνα. Τὸ σχετικὸ δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

*Στῆς Σαμαρίνας τὰ βουνὰ εἶναι μιὰ κρῦα βρύση,
πού ἔσκυπα νὰ πιῶ νερό, τὸ στόμα νὰ δροσίσω,
κι' ἔπεσε τὸ μαντήλι μου τὸ χρυσοκεντημένο,
ὅπου μοῦ τὸ κεντήσανε δυὸ μαυρομμάτες κόρες,
ἢ μιὰ ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ἢ ἄλλη ἀπ' τό Ζαγόρι.
Ἡ μιὰ μοῦ κέντησ' αἰτὸ, ἢ ἄλλη τὸν πετρίτη.
Ἄν τῶβρη, νιός, νὰ τὸ χαρῆ, ἄν νιά, νὰ τὸ κερδέσῃ.⁽¹³⁷⁾
Μ' ἄν τῶβρ' ὁ γυιὸς τ' Ἄλῆ - πασᾶ, τὰ μαῦρα νὰ φορέσῃ.*

ΗΘΗ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ

Ἔθνη θρησκευτικῶν ἑορτῶν.

α΄) Χριστούγεννα.— Τὰ Χριστούγεννα, τὰ παιδιὰ κυρίως, εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν τῶν Γρεβενῶν, τὴν νύκτα μετὰ τὴν 24ην ὥραν ἕως τὰ ξημερώματα τῆς 23ης πρὸς τὴν 24ην Δεκεμβρίου, παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων, γυρίζουν τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, καὶ ἰδίως τὰ συγγενικά, καὶ ψάλλουν τὰ κάλαντα, τὰ κόλλιντα, ὅπως τὰ λένε, μὲ φανάρια στὰ χέρια⁽¹³⁸⁾. Κάθε οἰκογένεια εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀγρυπνᾷ καὶ νὰ περιμένῃ τὰ παιδιὰ, μὲ ἀναμμένα τὰ φῶτα τοῦ σπιτιοῦ. Καὶ ἡ νοικοκυρὰ πρέπει ἀπὸ τὴν 23ην νὰ ἔχη ἑτοιμάσῃ τὰ φιλοδωρήματα, συνήθως κουλούρα, ποὺ τὴν λένε κλούρα καὶ κολλιντρίνα (Χριστόψωμο) καὶ ξηροὺς καρπούς, καρύδια, κάστανα, σταφίδες, στραγάλια καὶ μάλιστα χρήματα. Πρέπει εἰς τὰ πρῶτα κτυπήματα τῶν παιδιῶν νὰ σπεύσουν νὰ ἀνοίξουν, ἄλλως τὶς περιμένει ὑβρεολόγιον ἔμμετρον. Τὰ παιδιὰ κτυπᾶνε τὴν πόρτα μὲ μιὰ μεγάλη ράβδο, τσομπανίκα, ὅπως τὴν λένε (ἀγκλίτσα). Καὶ ἀρχίζουν:

*Χριστούγεννα, Χριστούγεννα, τώρα Χριστὸς γεννιέται.
Γεννιέται καὶ βαπτίζεται, στοὺς Οὐρανοὺς πηγαίνει.
Ὅλα τ' ἀγγέλια χαίρονται, καὶ τὰ δαιμόνια σκάζουν.
Σκάζουν καὶ πλαντάζουν, τὰ σίδερα ταραίζουν.*

Ἐάν ἡ νοικοκυρὰ ἀργῇ νὰ τοὺς ἀνοίξῃ, ἀρχίζουν νὰ ψάλλουν.

*Κόλλιντα, μπάμπω, κόλλιντα. Καὶ μένα, μπάμπω, κλούρα.
Σᾶν δὲν ἔχῃς κολλιντρίνα, δὸς μου ἓνα σουτζοῦκι.
Σᾶν δὲν ἔχῃς καὶ σουτζοῦκι δὸς μου τὴ θυγατέρα σου.*

Ἐάν ἡ σιωπὴ ἐξακολουθῇ ἐκ μέρους τῆς νοικοκυρᾶς, τότε τὰ παιδιὰ ἐκτρέπονται εἰς ὑβρεολόγιον. Καὶ λένε:

*Τοῦ κασιδιάρη τ' ἄλογο στὴ βατσηνιά δεμένο.
Γιὰ καλιακούδα τὸ τσιμποῦν καὶ κεῖνο καμαρώνει.
Γύρω-γύρω τὸ σπίτι σου γεμᾶτο καλιακούδια.
Τὰ μισὰ κλωσσοῦν, τὰ μισὰ γεννοῦν,
τὰ μισὰ σὲ βγάζουνε τὰ μάτια.*

“Όταν όμως ή νοικοκυρά τὰ καλοδέχτηκε, καὶ ὅταν αὐτὰ καταλάβουν, ὅτι θὰ βγῆ κάτι, ἀρχίζουν τοὺς ἐπαίνους. Καὶ ψάλλουν, ἄν ὑπάρχη ἐκεῖ κόρη τῆς πανδρειᾶς:

*Σὲ τοῦτ' τὸ σπίτι ποῦρθαμε τὸ μάρμαρο-στρωμμένο,
ἐδῶχουν κόρη παντρεῖᾶς, καὶ ἀρραβωνιασμένη.
Τὴν τᾶζουν γυιὸ τοῦ βασιλιᾶ, τὴν τᾶζουν γυιὸ τοῦ ρῆγα.
— Δὲν θέλω γυιὸ τοῦ βασιλιᾶ, δὲν θέλω γυιὸ τοῦ ρῆγα,
μόν' θέλω τ' ἀρχοντόπουλο, ποὺ περπατεῖ καβάλλα.
Καβάλλα πάει στὴν ἐκκλησιᾶ, καβάλλα προσκυνάει,
καβάλλα παίρν' ἀντίδωρο, ἀπ' τοῦ παπᾶ τὸ χέρι.*

“Αν τύχη εἰς τὸ σπίτι αὐτὸ νὰ ἔχουν μικρὸ παιδί, καὶ πάλιν τὰ παιδιά ἀρχίζουν νὰ ψάλλουν εἰς τὸν ἴδιον σκοπὸν:

*“Ἐνα μικρὸ-μικρούτσικο, μικρὸ καὶ χαϊδεμένο.
Μικρὸ τῶχει ἡ μάννα του, μικρὸ καὶ ὁ μπαμπᾶς του.
Τὸ ἔλουζαν, τὸ χτένιζαν, στὸ δάσκαλο τὸ στέλνουν.
Κι' ὁ δάσκαλος τὸ καρτερεῖ μὲ μιὰ χρυσῆ βεργούλα.
Παιδί μ', νὰ μάθης γράμματα, παιδί μ', νὰ μάθης γνώση.
Τὰ γράμματ' εἶναι στὸ χαρτί, κι' ἡ γνώση πέρα-πέρα.
Πέρα ἐκεῖ στὴ ξενιτειᾶ, πέρα στὶς μαυρομμάτες.
Πῶχουν τὸ μάτι σᾶν ἔληᾶ, τὸ φρύδι σᾶν γαιῖτάνι.*

β') Πρωτοχρονιά. - Τὴν Πρωτοχρονιά, τὰ ξημερώματα τῆς 31ης Δεκεμβρίου πρὸς τὴν 1ην Ἰανουαρίου, καὶ πάλιν τὰ παιδιά μὲ τὶς τσομπανίκες γυρίζουν τὰ σπίτια. Τώρα κρατοῦν στὰ χέρια τους πολλὰ μικρὰ καὶ μεγάλα κουδούνια, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ βάζουν εἰς τὰ πρόβατα καὶ τὰ γίδια οἱ κτηνοτρόφοι - τσοκάνια -, τὰ ὅποια ἤχοῦν καὶ κουδουνίζουν δαιμονιωδῶς, Κτυποῦν τὶς πόρτες καὶ ψάλλουν:

*“Ἄγιο - Βασίλης, ἔρχεται, Γιενάρης ξημερώνει.
— Βασίλη, μ , πόθιν ἔρχεσαι, καὶ πόθι κατεβαίνεις;
— Ἐγὼ ἀπ' τὰ ξένα ἔρχομαι, καὶ στὰ δικά μου πάνω.
— Ἄν ἔρχεσ' ἀπ' τὴν ξενιτειᾶ, πὲς μας ἓνα τραγούδι.
— Ἐγὼ τραγούδι ἤξερα, τραγούδι νά! σᾶς λέω.
Στὴ τσομπανίκα ἀκούμπησε νὰ πῆ ἓνα τραγούδι,
κι' ἡ τσομπανίκα ἔσπασε, κι' ἀπόλυκε κλωνάρι,
κλωνάρι χρυσοκλώναρο, χρυσό, μαλαματένιο.⁽¹³⁹⁾*

“Αν τυχὸν ἡ νοικοκυρά δὲν ἀνοίγη κ.λπ., πάλιν λένε τὰ παιδιά, ὅπως εἰς τὰ Χριστούγεννα. Ὅμοίως ἄν ἔχουν θυγατέρα τῆς πανδρειᾶς ἢ μικρὸ παιδί. Πρὸς τούτοις, ἄν ἔχουν κανένα ξενιτευμένο λένε:

Ζεύγος νεονύμφων Βλάχων τῆς Σαμαρίνας μὲ παραδοσιακὲς ἐνδυμασίες 1900-1910 (Λάρισα, Λαογραφικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

*Ξενητεμένο μου πουλί, καὶ παραπονεμένο,
ἢ ξενητεῖά σέ χαίρεται, κι' ἐγὼ ἔχω τὸν πόνο.
—Τὶ νὰ σοῦ στείλω, ξένε μου, αὐτοῦ στὰ ξένα πούσαι;
Νὰ στείλω μῆλο, σέπεται, κυδώνι, μαραγκιάζει,*

*νά στείλω καὶ τὸ δάκρυ μου, σ' ἓνα λευκὸ μαντήλι;
Τὸ δάκρυ μ' εἶναι καυτερὸ καὶ καίει τὸ μαντήλι.*

Γιατὶ φυσικὸ εἶναι εἰς τὶς μεγάλες αὐτὲς ἑορτὲς τῆς Χριστιανοσύνης, ἑορτὲς καθαρῶς οἰκογενειακές, ἢ γυναίκα, ἢ μάννα, ὅλη ἢ οἰκογένεια νὰ ἐνθυμεῖται τὸν ξενητευμένο, καὶ ὅλων τὸ λογικὸ νὰ γυρίζη γύρω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ ὡς ἄνω τραγούδι ἐκφράζει ὅλον τὸν πόνον ἐκείνων, ποὺ ἔχουν εἰς τὰ ξένα ξενητευμένον.

γ') *Τὰ Θεοφάνεια.* - Δὲν ἔχουν ἰδιαίτερα ἄσματα τὰ παιδιά.

δ') *Τοῦ Λαζάρου.* - Τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου, πάλιν, γυρίζουν τὰ παιδιά πρωτὶ - πρωτὶ ἰδίως τὰ μικρὰ, καὶ μαζεύουν αὐγά, λέγοντας τὸν Λάζαρο. Βαστοῦν ἓνα καλαθάκι, ποὺ τῶχουν στολισμένο μὲ λουλούδια τοῦ ἀγροῦ. Καὶ ψάλλουν:

*Καλὴ - μέρα σας, καλὴ χρονιά σας,
τώρα ποῦρθαμε στὴν ἀφεντιά σας.
Ἐύπνα Λάζαρε, καὶ μὴ κοιμᾶσαι.
Ἐύπνα κι' ἄκουσε, καὶ νὰ θυμᾶσαι.
Ἦρθ' ἢ μάννα σου ἀπ' τὸ παζάρι,
σοῦφερε χαρτὶ καὶ καλαμάρι.
Γράψε, Θόδωρε, γράψε, Δημήτρη.
Γράψε, λειμόνια καὶ κυπαρίσσι.⁽¹⁴⁰⁾*

Εἰς τὸ τέλος προσθέτουν, ὅσον νὰ βάλῃ ἢ νοικοκυρὰ τὸ φιλοδώρημα εἰς τὸ καλαθάκι:

Λαζαρίνα, κοκοτίνα, βάλ' αὐγὸ μέσ' στὴν κοφίνα.

Τραγούδια τοῦ γάμου.

Μὲ ἰδιαιτέραν συγκίνησιν τελεῖται ὁ γάμος εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Ἀπὸ τὴν Παρασκευὴν, ἐπειδὴ ὁ γάμος γίνεται πάντοτε τὴν Κυριακὴν, πιάνουν τὰ προζύμια γιὰ νὰ ζυμώσουν τὰ ψωμιὰ τοῦ γάμου εἰς τῆς νύμφης τὸ σπίτι. Τὸ βράδυ θὰ στείλουν τὰ πεθερικά τὸ κάλεσμα εἰς τὸ σπίτι τοῦ γαμβροῦ, ψωμί καὶ κρασί μὲ τὰ βιολιά. Τὴν Κυριακὴν θὰ γίνῃ ὁ γάμος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ νύμφη θὰ ἔχη τὰς παρανύμφους. Ὁ γαμβρὸς τοὺς παρανύμφους ποὺ εἶναι οἱ καλλίτεροί του φίλοι, ποὺ λέγονται *μπράτιμοι*. Αὐτοὶ πηγαινούν ἐμπρὸς μετὰ τὰ βιολιά. Φοροῦν εἰς τὴν μέσσην ποδιὰ λευκὴν, καὶ εἰς τὰ χέρια κρατοῦν κρασί. Αὐτοὶ θὰ περιποιηθοῦν τοὺς προσκεκλημένους εἰς τὸ τραπέζι. Ὄταν οἱ συμπέθεροι φέρουν τὴν νύμφη εἰς τὸ σπίτι τοῦ γαμβροῦ, τραγουδοῦν:

Ἔβγα, κυρὰ καὶ πεθερά, γιὰ νὰ δεχθῆς τὴ πέρδικα.

Γιὰ νὰ δεχθῆς τὴ πέρδικα, πὺ περπατεῖ λεβέντικα.

Γιὰ ιδέστε την, γιὰ ιδέστε την, ἥλιο, φεγγάρι πέστε την.
Γιὰ ιδέστε την, πῶς περπατεῖ, σὰν ἄγγελος μὲ τὸ σπαθί.

Αὐτοῦ πὺ ζύγωσες νὰ μπῆς, ἥλιος, φεγγάρι νὰ φανῆς.
Καὶ ἐκεῖ ὅπου ξυγώνεις, τιμημένους ἀνταμώνεις.

Ἔβγα, κυρὰ καὶ πεθερὰ, γιὰ νὰ δεχθῆς τὴ πέρδικα.
Γιὰ νὰ τὴν βάλῃς στὸ κλουβί, σὰν τὸ πουλί, νὰ κιλαϊδῆ.

Κάθονται ὅλοι τότε εἰς τὸ τραπέζι καὶ οἱ συμπέθεροι ἀρχίζουν
τὸ τραγούδι αὐτό, πρὶν ἀρχίσουν τὸ φαῖ.

ἽΟρίσετε κοπιάσετε σὲ τούτη τὴν ταβέρνα,
γιὰ νὰ σᾶς πῶ μιὰ τριλογία, κι' ἕνα καινούργιο λόγο,
πὺ γίνηκε μέσ' στὸ Μωριά, καὶ στὴ Παληὰ τὴ Πάτρα.
Χριστόδουλος ἀγάπησε μιᾶς ἽΟβριᾶς τὴν κόρη.⁽¹⁴¹⁾
Κι' ἡ ἽΟβριὰ τοῦ ἔλεγε, κι' ἡ ἽΟβριὰ τοῦ λέγει.
— Χριστόδουλε, σὰν μ' ἀγαπᾶς, σὲ θέλω καὶ μὲ θέλεις,
γιὰ κίνα κι' ἔλα μιὰ βραδυὰ, κι' ἕνα Σαββατοβράδυ,
πὺ πᾶν οἱ Τοῦρκοι στὰ τζαμιὰ κι' ὁ Μπέης στὰ σαράγια,
πὺ πᾶν' οἱ κόρες στὸ νερό, κι' οἱ βλάχισες στὸ πλῦμα...

ἽΑρχίζει τὸ φαῖ, καὶ τὸ γλέντι ἀνάβει. ἽΥστερα τραγουδᾶνε:
Σὲ τοῦτο τῶμορφο σοφρᾶ, γραμμένα μάτια παρδαλά.
Μωρὲ σὲ τούτη τὴν ταβέρνα, νύφη καὶ γαμπρὸς ἐκέρνα.
Τρεῖς φράγκες κόρες μᾶς κερνᾶν, κι' οἱ τρεῖς μαυρομματουῖ-
σες.
ἽΗ μιὰ κερνᾶ μὲ τὸ γυαλί, κι' ἄλλη μὲ τὸ ποτήρι,
κι' ἡ τρίτη ἡ μικρότερη κερνᾶ τοὺς ἀφεντάδες,
πὺ κάθονται καὶ τραγουδοῦν τριγύρω στὸ τραπέζι.

Τὸ γλέντι - φαγοπότι - παρετείνεται ἕως τὸ πρωῖ. Οἱ νεόνυμφοι
ὅμως ἀποσύρονται εἰς τὴν παστάδα. Τὸ πρωῖ, τὰ ξημερώματα, ἡ
παρέα θὰ τραγουδήσῃ ἀπαραίτητα τὸ γαμήλιο τοῦτο τραγούδι, τὸ
ὁποῖον φέρεται ὡς ἀναγόμενον εἰς τὰ χρόνια τῶν ἐν Μακεδονίᾳ
ἽΑκριτῶν.

Τῶρα τὰ πουλιὰ, τῶρα τὰ χιλιδόνια,
τῶρα τὴν αὐγὴ ξυπνοῦν καὶ τραγουδᾶνε.
Τῶρα οἱ πέρδικες συχνολαλοῦν καὶ λένε:
— Ξύπνα, ἀφέντη μου, ξύπνα γλυκειὰ μ' ἀγάπη,
ξύπν' ἀγκάλιασε κορμί κυπαρισσένιο
κι' ἄσπρονε λαιμὸ, βυζάκια δίχως γάλα.

— Ἄφσε με, λυγερή, λίγο ὕπνο νὰ πάρω,
γιατ' ἀφεντης μου στὴ βίγγλα μ' εἶχι' ἀπόψε.
Καὶ στὸ πόλεμο ὄλο μπροστὰ μὲ βάνει,
γιὰ νὰ σκοτωθῶ, καὶ σκλάβα νὰ σὲ πάρη.
Καὶ ξεσπάθωσαν εἴκοσι καὶ τριάντα.
Πέντε μῶφυγαν, καὶ δέκα λαβωμένοι...

Συνηθισμένο εἶναι καὶ τὸ τραγούδι τοῦτο εἰς τὰ τραπέζια τοῦ γάμου καὶ εἰς ἄλλες χαρὲς:

Μέσ' στὸν ἀπάνω πύργο ἡ Μάρω κάθεται,
καὶ στὸν ἄλλο παρακάτω ὁ Πλανόγιαννος,
ποὺ πλανεύει τὰ κορίτσια καὶ τὶς ὁμορφες,
ὁ Γιαννάκης ὁ Πλανόγιαννος.
Μόν' τὴ Μάρω δὲν πλανεύει, τ' εἶναι πονηρή.
— Ὁρμήνεψέ με, Κάλλιω κι' ἀδερφή.
— Δὲ σ' ὀρμηνεύω, Γιάννο, τί κριματίζουμε.
— Ὁρμήνεψέ με, Κάλλιω, κι' ἄς κριματισθῆς.
— Βάλε γυναίκια ροῦχα, κόρης πρόσωπο,
καὶ πάρε τὴ καρδάρια, σύρε γιὰ νερό.
Καὶ παίρνα 'πὸ τὴ Μάρω, καλημέρι' την.
— Καλὴ μέρα, Μάρω, κι' ἔλα γιὰ νερό,
— Καλὴ μέρα, σύρε, 'γὼ δὲν ἤμπορῶ.
Φοβᾶμαι 'γὼ τὸν Γιάννο, τὸν Πλανόγιαννο.
— Ὁ Γιάννος κάπου πάησε, δὲν εἶν' ἐδῶ.
Γελάστηκε ἡ Μάρω, πῆγε γιὰ νερό.
Κόρη, ἐγῶμ' ὁ Γιάννος, ὁ Πλανόγιαννος,
ποὺ πλανεύω τὰ κορίτσια, καὶ τὶς ὁμορφες...

Τὸ πανηγύρι τῆς Σαμαρίνας.

Εἰς τὴν Σαμαρίναν ἐγένετο — καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται — μεγάλη θρησκευτικὴ πανήγυρις κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τὴν 15ην Αὐγούστου. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ Σαμαρίνα εὐρίσκεται εἰς ὄργασμὸν. Ἀπὸ ὅλα τὰ γύρω μέρη, ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ἔχουν συρρεύσει χιλιάδες παραθερισταὶ καὶ προσκυνηταί. Οἱ περισσότεροι ποιμένες καὶ τσελιγκάδες καὶ τυροκόμοι. Καὶ οἱ κυρατζῆδες καὶ οἱ καρβανάριδες καὶ αὐτοὶ σπεύδουν, ἀπὸ ὅπου καὶ ἂν ταξιδεύουν, νὰ εὐρεθοῦν τὰς ἡμέρας αὐτὰς εἰς τὸ προαύλιο τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ. Ὁ χορὸς αὐτὸς χορεύεται εἰς τὴν Σαμαρίναν. Εἰς τὸ πανηγύρι τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς.

'Απὸ ἑνωρὶς ἔχει καταφθάσει εἰς τὴν Σαμαρίναν καὶ ὁ Δεσπό-

της Γρεβενῶν μὲ τὴν συνοδείαν του. Μεγαλόπρεπη καὶ πανηγυρική γίνεται ἡ Θεία Λειτουργία τὴν ἡμέρα αὐτήν. Καὶ ἀφοῦ τελειώσῃ ἡ ἐκκλησία, ἐπακολουθεῖ ὁ μέγας χορὸς εἰς τὸ προαύλιον τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ. Ὁ χορὸς αὐτὸς χορεύεται εἰς τρεῖς σειρὰς (τρίδιπλος) εἰς χωριστὰς σειρὰς τῶν νέων, τῶν γερόντων, τῶν γυναικῶν-κοριτσιῶν. Μεταξὺ των πιάνονται μὲ τὸ μαντήλι. Αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες φοροῦν τὴν τοπικὴν ἄσπρην φουστανέλλαν καὶ τὰ χρυσοῦφанта χρωματιστὰ συγκούνια. Μὲ τὴν συνοδείαν τῶν τοπικῶν μουσικῶν

21) Λαϊκὲς ἐνδυμασίες τῶν Γρεβενῶν.

ὄργάνων ἀρχίζει ὁ χορὸς μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι τοῦ ἀρματολοῦ Μίχου τοῦ Σαμαριναίου, ποὺ τὸν ἐσκότωσε μὲ ἐνέδραν ὁ συγχωριανὸς του ὁ Ἰτρίτζης ἀπὸ φθόνον.

*Ὁ Μίχος ἐκατέβαινε ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα
μὲ τὸ ντουφέκι στὸ πλευρὸ, μὲ τὸ σπαθὶ στὴ ζώση,
νὰ πάη κατὰ τὰ «χειμαδιά», στὴ Σκιά καὶ στὸ Πριτώρι.
Πουλάκι πῆγε κι' ἔκατσε στὴ δεξιά του πλάτη,
ποὺ δὲ λαλοῦσε σὰν πουλί, οὔτε σὰν χελιδόνι,
μόν' ἐλαλοῦσε κι' ἔλεγε ἀνθρωπινὴ κουβέντα.
— Πέρνα το, Μίχο, διάβα το αὐτὸ τὸ μονοπάτι,
κι' ἄλλη φορὰ δὲν τὸ περνᾷς, κι' ἄλλη δὲν τὸ διαβαίνεις.
Τὰ μάτια του χαμήλωσε, τὰ δάκρυα τὸν ἐπῆραν.
— Πουλάκι μου, ποῦ τῶμαθες, ποῦ τάκουσες, πουλί μου;
— Ἐψὲς ἤμουν στοὺς Οὐρανοὺς μαζί μὲ τοὺς ἀγγέλους,
καὶ ἄκουσα πῶς ἤσουνα μὲ τοὺς ἀποθαμένους...*

Τὸ λόγο δὲν ἀπόσωσε, τὸ λόγο δὲν ἀπόειπε,
κι' ἀκούστηκε μιὰ μπαταριά μέσ' ἀπὸ τὸ λαγκάδι.
Ἰτριτζης τὸν καρτέραγε ἕψηλὰ μέσ' τὸ μπουγάζι.
Στὸ χῶμα ἔπεσε ἄλαλος ὁ Μίχος ὁ λεβέντης,
πού ἦταν στὴ Φούρκα ἀρματολὸς, στὴ Σαμαρίνα κλέφτης⁽¹⁴²⁾.

Οἱ ἀρματολοὶ καὶ οἱ κλέφτες αὐτοὶ τῆς Πίνδου ἔτρεφαν ἰδιαιτέ-
ραν ἐκτίμησιν εἰς τὴν Θρησκείαν. Ἔτσι ὁ καπετὰν Νάκας, τὸ πρω-
τοπαλλήκαρο τοῦ Τότσκα, ἀρματολοῦ τῶν Γρεβενῶν, εἰς μίαν δύ-
σκολον περίστασιν τῆς ζωῆς του φωνάζει:

Βοήθα "Αἰ-Λιά ἀπ' τὸ Βιτσκὸ, κι' "Αἰ-Λιά ἀπ' τὴ Σαμαρίνα
Βοήθα κυρὰ καὶ Παναγιὰ ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλιο.
Θά φτιάσω στὶς εἰκόνες σας καντηῆλες ἀσημένιες...⁽¹⁴³⁾

Ἄλλὰ περὶ τούτων ὅλων κατωτέρω.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Η ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Ἑποταγή τῶν Γρεβενῶν εἰς τοὺς Τούρκους. Οἱ Βαλαάδες.

Οἱ Τοῦρκοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν περὶ τὸ ἔτος 1331. Ἐπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐπεχείρησαν νὰ καταλάβουν τὴν πόλιν. Ἐπέτυχον ὅμως. Δευτέρα ἀπόπειρα ἔκαμαν τὸ ἔτος 1343.

Ἡ ἐμφάνισις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μακεδονίαν ἐπέφερε μεγάλην ἀναστάτῳσιν. Ἡ Θεσσαλονίκη ἔπρεπε νὰ ἀμυνθῆ μόνη, διότι τὸ Βυζαντινὸν Κράτος εὐρίσκετο εἰς μεγίστην ἀδυναμίαν. Ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ τῆς προσφέρῃ καμμίαν βοήθειαν.

Ἄλλὰ τότε ἀπὸ τὴν ἀναστάτῳσιν αὐτὴν εὖρον καιρὸν οἱ Σέρβοι διὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὰ σχέδιά των. Τὸ ἔτος λοιπὸν 1346 ὁ κράλης τῶν Σέρβων, δηλαδή ὁ βασιλεὺς των, Στέφανος Δουσάν καταλαμβάνει τὴν Μακεδονίαν, ἐκτὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στέφεται «Ἀυτοκράτωρ τῶν Σέρβων, Ἑλλήνων, Βουλγάρων καὶ Ἀλβανῶν». Ἐναντίον αὐτῶν στρέφονται οἱ Τοῦρκοι. Τοὺς νικοῦν τὸ ἔτος 1352 καὶ γίνονται κύριοι τῆς Μακεδονίας. Ἐπακολουθοῦν μακροὶ πόλεμοι καὶ τέλος εἰς τὴν μεγάλην μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου οἱ Τοῦρκοι νικοῦν ὀριστικῶς τοὺς Σλαύους καὶ ἰδρύουν τὸ «Σουλτανᾶτον τῆς Μακεδονίας».

Ἡ Θεσσαλονίκη ἔμεινεν ἐλευθέρα μέχρι τοῦ ἔτους 1430. Τὴν κατέλαβον ὅμως τελικὰ ἐπὶ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Β΄, ἐν ᾧ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν κατέλαβον τὸ ἔτος 1453, ὡς γνωστόν, 31 Μαΐου, ἡμέραν Τρίτην τῆς Ἑβδομάδος. Τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων διεκτραγωδεῖ τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι, πού τὸ τραγουδοῦν ἀκόμη οἱ Βλάχοι καὶ οἱ Κοπατσαραῖοι τῶν Γρεβενῶν καὶ τῆς Πίνδου.

*Νὰ-ἤμουν πουλί νὰ πέταγα, νὰ-ἤμουν χιλιδόνι,
ν' ἀνέβαινα, ν' ἀγνάντευα τῆς Βουλγαριᾶς τοὺς κάμπους,*

*πῶς ἀρμενίζουσι τὰρ μενα, καὶ τρέχουσι τὰ καράβια.
 Δέκα καράβια Τούρκικα, καὶ εἴκοσι-δυὸ Ρωμαίικα,
 καὶ νίκησαν τὰ Τούρκικα, καὶ πῆραν τὰ Ρωμαίικα.
 Καλογρηὰ ἀγνάντευε ἀπὸ ὕψηλὸν σαράγι.
 —Γιὰ ἔβγα ἀφέντη-Βασιλιά, ἔβγα στὸ παραθύρι.
 Πῆρε τὴν Πόλη ἢ Τουρκιά, πῆρε τὴ Σαλονίκη.
 Πῆρε καὶ τὴν Ἀγία Σοφία, τὸ μέγα μοναστήρι,
 μὲ τετρακόσια σήμαντρα, καὶ ἑξήντα-δυὸ καμπάνες.*

Τότε ἔπεσεν εἰς τὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ ἡ Δυτικὴ Μακεδονία μαζί μὲ τὰ Γρεβενά. Ἐπηκολούθησεν ἡ νέα διοικητικὴ διαίρεσις τοῦ ἀπεράντου Τουρκικοῦ Κράτους εἰς τέσσερας σατραπείας. Ἐκάστης σατραπείας σατράπης διορίσθηκεν ἀπὸ ἑνασ Ὀθωμανὸς Μπεηλέρμπεης (δηλ. Μπέης τῶν μπέηδων). Αἱ σατραπεῖαι ἦσαν: α') Τῆς Ρούμελης. Ἔτσι ὠνομάσθηκεν ὅλη ἡ Βαλκανικὴ Χερσόνησος. β') Τῆς Ἀνατολῆς, δηλ. Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Ἀσίας. γ') Τῆς Αἰγύπτου. Καὶ δ') Τῆς Βαγδάτης εἰς τὴν παλαιὰν Συρίαν.

Ἡ σατραπεῖα τῆς Ρούμελης περιέλαβεν ὅλας τὰς Εὐρωπαϊκὰς κτήσεις. Ὁ σατράπης τῆς ἐλέγετο Ρούμελη-Βαλεσῆ. Δηλαδὴ Κυβερνήτης (Ἀντιβασιλεύς) τῆς Ρούμελης. Εἶχεν ἔδρα τὰ Βιτώλια (Μοναστήρι). Τὰ Γρεβενὰ ὑπήχθησαν τότε ὑπὸ τὸν Ρούμελη Βαλεσῆ. Περιελάμβανε δὲ ὅλη ἡ ἐπαρχία 70 χωριὰ μικρὰ καὶ μεγάλα. Δευτέραν σατραπεῖαν εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἠθέλησε νὰ συστήσῃ ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια (περὶ τὸ 1780-1800) ὁ Ἀλῆ-πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων, μὲ περιφέρειαν τὴν Ἠπειρον καὶ μὲ ἔδραν τὰ Γιάννενα. Καὶ περιέλαβεν εἰς τὸ Πασαλίκι του καὶ τὴν ἐπαρχίαν Γρεβενῶν. Ἐμειναν δὲ τὰ Γρεβενὰ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πασᾶ τῆς Ἠπείρου μέχρι τοῦ 1881.

Τὸ ἔτος αὐτὸ, 1881, ἔγινεν ἡ προσάρτησις εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς Θεσσαλίας. Τότε καὶ ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἔκαμε νέαν διαρρύθμισιν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ρούμελης. Ὄρισε δὲ ἔδραν τοῦ Βαλῆ, δηλ. τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ τῆς Ρούμελης, τὰ Βιτώλια καὶ πάλιν, τὰ δὲ Γρεβενὰ τὰ ἔκαμεν ἔδραν καημακάμη, δηλαδὴ ἐπάρχου, καὶ τὰ ὑπήγαγεν ὑπὸ τὸν Μουτασερίφη, δηλ. τὸν νομάρχη, Σερβίων-Κοζάνης. Αὐτὴ ἡ διοίκησις ἔμεινε μέχρι τοῦ 1912, ὅτε τὰ Γρεβενὰ, μαζί μὲ ὅλην τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλονίκη, ἀνέκτησαν τὴν ἐλευθερίαν των.⁽¹⁴⁴⁾

Πολὺ βάνουσα ἐφέρθησαν οἱ Τούρκοι πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Γρεβενῶν. Διότι ἐπηκολούθησαν παντοῖαι πιέσεις τῶν κατακτητῶν. Οἱ κάτοικοι περιορίσθησαν εἰς τὸ Βαρόσι. Εἰς τὴν πόλιν ἔμενον ὁ καημακάμης, ὁ κατῆς, ὁ χότζας, ἡ φρου-

ρά. Καὶ ἱεροδιδασκαλεῖον ἴδρυσαν τότε εἰς τὰ Γρεβενὰ οἱ Τοῦρκοι. Τοὺς δὲ χριστιανικοὺς ναοὺς τοὺς μετέτρεψαν εἰς τεμένη Ὀθωμανικά, εἰς τζαμιὰ. Εἰς τὰ Γρεβενὰ ἀκόμη τραγουδιέται ἓνα σχετικὸ τραγούδι. Τὸ ἐτραγουδοῦσαν οἱ Τοῦρκοι.

*Ἦρθεν ὁ καιρὸς - ποὺ διώρισ' ὁ Θεός,
νὰ γενοῦν τζαμιὰ - ὄλα τὰ βακούφικα.(¹⁴⁵)*

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου ἔγιναν τότε τζαμιὰ. Διὰ τοὺς Γρεβενεῖς ἄφησαν οἱ κατακτηταὶ μόνον τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸ Βαρόσι.(¹⁴⁶) Τοῦτο ἴσως νὰ ἔγινε τὸ ἔτος 1520, ὅτε ὁ σκληρὸς καὶ φανατικὸς Σουλτᾶνος Σελῆμ ὁ Α' διέταξε τὴν διὰ τῆς βίας μετατροπὴν τῶν χριστιανικῶν ναῶν εἰς τζαμιὰ, καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἀκόμη τότε οἱ κατακτηταὶ προέβησαν καὶ εἰς τὸν ἐξισλαμισμὸν τῶν Χριστιανῶν. Οἱ Βαλαάδες τόσον τῶν Γρεβενῶν ὅσον καὶ τῆς ὑπαίθρου ἦσαν τοιοῦτοι Χριστιανοὶ ἐξισλαμισθέντες. Διότι εἰς τὰ Γρεβενὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὁμιλοῦν ὄχι τὴν Τουρκικὴν, ἀλλὰ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς μητρικὴν των, διετήρουν δὲ πολλὰ ἔθιμα Ἑλληνικά-Χριστιανικά.(¹⁴⁷)

Ὁ ἐξισλαμισμὸς οὗτος τῶν Χριστιανῶν ἔγινε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ κατ' ἐπανάληψιν. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου τοῦ χωρίου Καλαμίτσι-Γρεβενῶν, μέσα εἰς ἓνα παλαιὸν Εὐαγγέλιον εἶναι γραμμένη αὐτὴ ἡ σημείωσις. «Ἐτοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι ἀπὸ τὸν Ἅγιον Νικόλαον Κουμπλάρι 1816 Ἀπριλίου 5». Πράγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει τὰ ἐξῆς. Τὸ Κουμπλάρι εἶναι ἓνα χωριὸ ἐξω ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ δύο περίπου ὥρας πρὸς Β.Α. Εἰς τὸ χωριὸ αὐτὸ μέχρις ἐσχάτων ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ κάτοικοί του ἦσαν Βαλαάδες. Τώρα ἔχουν φύγει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν, τὸ ἔτος 1924. Καὶ κατοικοῦν πρόσφυγες ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ Πόντου. Τὸ μετωνόμασαν Μερσίαν. Τὸ ὡς ἄνω σημείωμα λοιπὸν μᾶς λέγει, ὅτι εἰς τὸ Κουμπλάρι ὑπῆρχε ναὸς ἕως τὸ 1816, ναὸς χριστιανικὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Σήμερον δὲν ὑπάρχει. Ἰχνη ὁμῶς ναοῦ καὶ συνοικισμοῦ ὑπάρχουν ὀλίγον πρὸ πέρα, εἰς τὴν θέσιν «Ἀμπέλια». Ἐπομένως οἱ Χριστιανοὶ τοῦ Κουμπλαρίου ἐξισλαμίσθησαν μεταγενεστέρως. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ βίος τοῦ νεομάρτυρος Γεωργίου Κωνσταντίνου, ἀπὸ τὸ χωρίον Τσοῦρχλι - Γρεβενῶν καὶ ὁ Ζῶτος Μολοττός. (Ἴδε κατωτέρω τὰ περὶ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ).

Ἡ Πίνδος ὁμῶς κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν φαίνεται, ὅτι λόγῳ τοῦ ἐδάφους της καὶ τῶν παρθένων δασῶν της δὲν ἐδοκίμασε τὰ βασανιστήρια τῶν κατοίκων τῶν πόλεων. Αὐτὴ παρέμεινεν ἐλευθέρα.(¹⁴⁸) Ἐχρησίμευσε τὸ καταφύγιον τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν κλεπτῶν, καὶ

τὸ ὄρμητήριον τῶν ὁμάδων τῆς ἀντιστάσεως. Ἐκὼς μέχρι σήμερον εἰς τὰ μέρη αὐτὰ τραγουδιέται τὸ ὠραῖο, τὸ τόσον συμβολικὸν τραγούδι τῆς Λαφίνας, ἀγαπημένο τραγούδι τῆς Σαμαρίνας. Ἐναφέρεται εἰς τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς. Ἡ Λαφίνα εἶναι ἡ ὑποδουλωμένη Ἑλλάδα. Τραγουδιέται εἰς τὸ τραπέζι.

Ρίχνω τὸ μαντηλάκι μου τριόδιπλο στὸν ὦμο
καὶ παίρνω δίπλα τὰ βουνά, δίπλα τὰ κορφοβούνια.
Βρίσκω τὰ λόφια νὰ βόσκουν, κι' ὅλες τὶς ἐλαφίνες.
Καὶ μιὰ Λαφίνα ταπεινή, πολὺ ταπεινωμένη,
δὲν ἔτρωγε, δὲν ἔπινε, οὐδὲ δροσολογιῶταν.
"Ὅλο τ' ἀπόσκια περπατεῖ, στὸ πάγο καὶ στὸ χιόνι,
κι' ὅπ' εὖρη γάργαρο νερό, θολώνει καὶ τὸ πίνει.
—Γιατί, Λαφίνα, ταπεινή, δὲν πᾶς κοντὰ μὲ τᾶλλα,
κι' ὅπ' εὖρης γάργαρο νερό, θολώνεις καὶ τὸ πίνεις;
—Δώδεκα χρόνια ἔκανα στεῖρα, χωρὶς ἐλάφι,
κι' ἀπὸ τοὺς δώδεκα κι' ἐμπρὸς ἐγέννησα λαφάκι.
Καὶ τῶμαθα νὰ κρύβεται στὰ ἔλατ' ἀποκάτω.
Καὶ τῶμαθα νὰ περπατῆ στουὺς λόγγους καὶ στὰ δάση.
Κι' ἐβγῆκ' ὁ γυιὸς τοῦ βασιλιᾶ νὰ λαφοκυνηγῆση.
Βρίσκει τ' ἀλάφια πᾶβοςκαν, ρίχνει καὶ τὸ σκοτώνει.
Ἐνάθεμά σε ντουφεξῆ, ποῦφτιανες τὰ ντουφέκια.
Ἐνάθεμά σε μολυβξῆ πὺ φτιάνεις τὰ μολύβια.

Δημοσιεύομεν καὶ τὴν παραλλαγὴν τοῦ δημοτικοῦ αὐτοῦ ποιήματος.

Κλάψε με, μάννα κλάψε με, τὴν νύχτα μὲ φεγγάρι,
καὶ τὴν αὐγούλα μὲ δροσιά, φόντας βαραίν' ὁ ἥλιος,
ποῦναι τὰ λάφια στὴ βοσκή, καὶ τὰ πουλιὰ στὶς μάννες.
Μὰ μιὰ Λαφίνα ταπεινή, πολὺ ταπεινωμένη,
ὅλα τ' ἀπόσκια περπατεῖ, στὸ πάγο καὶ στὰ χιόνια,
πὺ ναύρη γάργαρο νερό, θολώνει καὶ τὸ πίνει.
Κανένας δὲν τὴ λόγιασε, κανένας δὲν τὴν εἶδε,
κι' ὁ ἥλιος τὴν ἀγνάντεψε, στέκεται καὶ τῆς λέει:
—Λαφίνα μ', τ' εἶσαι ταπεινή, τόσο ταπεινωμένη;
—Ἡλιε μ', ἀφοῦ μὲ ρώτησες, θὰ σοῦ τὸ μολογήσω.
Δώδεκα χρόνους ἔκανα στεῖρα, χωρὶς μοσχάρι,
καὶ τώρα στὰ γεράματα μοῦ βρέθηκε λαφάκι.
Τὸ ἔμαθα νὰ περπατῆ, τὸ ἔμαθα νὰ βόσκη,
τὸ ἔμαθα νὰ κρύβεται στὰ ἔλατ' ἀποκάτω.
Κι' ἔλαχε μέρα Κυριακή, πὺ βγαίνουν στὸ κυνηγι.

*Κι' ἔλαχ' ὁ γυιὸς τοῦ βασιλιά, ρίχνει καὶ τὸ σκοτώνει.
Ἄνάθεμα τὸν ντουφεξῆ, ποὺ φτιάνει τὰ ντουφέκια.
Ἄνάθεμα τὸν μολυβξῆ, ποὺ φτιάνει τὰ μολύβια.*

Ἦ κάμπος ὅμως ἔμεινεν εἰς τοὺς Τούρκους. Τὰ Γρεβενὰ καὶ τὰ χωριὰ των. Ὅλα αὐτὰ ὕστερα, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἄλῆ-πασᾶ, ἀπετέλεσαν νομόν, τὸ Βιλαέτι τῶν Γρεβενῶν. Ἦσαν χωριὰ πλουσιώτατα. Μᾶς τὸ λέγουν τὰ «Κατάστιχα τοῦ Ἄλῆ». Τὸ ἔτος 1817 ὁ Ἄλῆ-πασᾶς ἠθέλησε νὰ πανδρεύσῃ τὸν 17ετῆ τότε τριτότοκον υἱὸν του, τὸν Σαλήχ-ἑφέντη, ποὺ τὸν εἶχε διορίσει διοικητὴν τῆς Ναυπάκτου. Καὶ ἐκάλεσε τοὺς ραγιάδες νὰ... προικίσουν αὐτοὶ τὴν νύφη. Ἔστειλε λοιπὸν τότε τὸ Βιλαέτιον τῶν Γρεβενῶν 420 κτήνη μικρὰ καὶ μεγάλα, δηλαδὴ ἄλογα, ἀγελάδες, μουλάρια, βώδια, πρόβατα, γίδια κ.λπ. Καὶ ἂν ἔχη κανεὶς τὴν περιέργειαν νὰ μάθῃ τὸ γενικὸν ἄθροισμα, δὲν ἔχει παρὰ νὰ διαβάσῃ τὸ «Κατάστιχον» αὐτὸ καὶ θὰ ἰκανοποιηθῆ. Τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Γ. Σωτηριάδης. Ἄκούσατε τὴν σούμα. «1816. Σεπτεμβρίου 20. Τὰ ὄσα κριάρια ἔρχονται πεσχεσλίκια (δῶρα) εἰς τὴν χαρὰν τοῦ πολυχρονεμένου Σαλή-πασᾶ-ἑφέντη μου. Ἦ Μαχμούτ-ἄγᾶς ἀπὸ τὸ Δέλβινο 2076 ὀκάδες μέλι. Ἦ ἄθροισμα τῶν κριαριῶν 24.423. Μουλάρια 759, Ἦ ἄτια 31. Ἦ ἄλογα 117. Ἦ καπετὰν-Στουρνάρας 20 κριάρια καὶ ἓνα λάφη. Ἦ γραμματικὸς Νίκος Θεός»⁽¹⁴⁹⁾.

Ἄρματολοί καὶ Κλέφτες τῆς Πίνδου.

Οἱ Τοῦρκοι δὲν ὑπέταξαν μὲ εὐκολίαν τὴν ὑπαιθρον Μακεδονίαν. Κατέλαβον βέβαια τὰς πόλεις της. Ἄλλὰ κατέβαλον μεγάλας προσπάθειας καὶ διεξήγαγον σκληροὺς ἀγῶνας, ἰδίως εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, πρὸς ὑποταγὴν τῆς ὑπαίθρου. Τὸ ἔδαφος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας δὲν εἶναι πεδινόν. Τὰ μεγάλα ὄρη της, τὰ κατάρρυτα καὶ κατάφυτα ἀπὸ τῶν ποδῶν καὶ τῶν προπόδων μέχρι τῆς κορυφῆς, καὶ αἱ ποικιλόμορφοι κολπώσεις τοῦ ἐδάφους της ἔφεραν πολλὰ ἐμπόδια εἰς τὰ σχέδια τῶν κατακτητῶν. Αὐτὸ ἔδωσε θάρρος εἰς τοὺς κατακτηθέντας καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀντιστάσεως.

Τὴν δουλείαν φεύγοντες οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονίας κατέφευγον εἰς τὰ ὄρη τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Σέρβοι. Οἱ Ἕλληνες ὡς Κλέφτες. Οἱ Σέρβοι ὡς Χαϊντοῦκοι. Κατέφευγαν ἐκεῖ, διὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τοὺς εἰς τὰς πόλεις καταδυναστευομένους ὁμοεθνεῖς καὶ ὁμοθρήσκους των, καὶ διὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ αἷμα τῶν νέων ἔθνομαρτύρων ἢ διὰ νὰ προλάβουν τὰς καταπιέσεις, τὰς ἐξωμώσεις, τὰ κακουργήματα. Πόσοι Ἕλληνες-Μακεδόνες δὲν ἔμαρτύρησαν τότε! Μᾶς εἶναι γνωστοὶ ὁ ἐκ Σαμαρίνης

Δημήτριος καὶ ὁ ἐκ Τσουρχλίου Γεώργιος.

Δὲν ἔφθαναν ὅμως τὰ δεινοπαθήματα αὐτὰ τοῦ Γένους ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Ἦλθον νὰ τὰ ἐπιδεινώσουν καὶ αἱ δηώσεις τῶν Ἀλβανῶν πλιατσικολόγων. Οἱ Ἀλβανοὶ ἦσαν βέβαια μέχρι τοῦ Σεντέρ-μπεη Χριστιανοὶ καὶ συμπαθοῦσαν τοὺς Ἕλληνας Χριστιανούς. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου ἀλλαξοπίστησαν. Τὰ 2/3 ἔγιναν Ὀθωμανοί. Καὶ αὐτοὶ προστίθενται τώρα εἰς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Γένους, περὶ τὸ 1500⁽¹⁵⁰⁾.

Δι' ὅλα αὐτά, καὶ διότι Ἕλληνας, Σλαῦοι καὶ Ἀλβανοὶ δὲν ἐσέβοντο καὶ αὐτοὺς τοὺς εἰς τὰς πόλεις Τούρκους, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τούτους διέτρεχον κίνδυνον, οἱ Τούρκοι πρὸς ἀσφάλειάν των καὶ πρὸς τελείαν ὑποταγὴν τῆς Μακεδονίας καὶ δὴ τῆς Πίνδου συνέλαβον τὸ σχέδιον νὰ πολεμήσουν τούτους διὰ τῶν ἰδίων, διὰ τῶν ὁμοεθνῶν των. Πρῶτος ὁ Σουλτᾶνος Σελήμ ὁ Α' (1512-1520) διήρρεσεν ὅλην τὴν πεδινὴν Ἑλλάδα εἰς 17 καπετανᾶτα, σκοπὸς τῶν ὁποίων ἦτο ἡ καταπολέμησις τῶν ὄρεσιβίων κλεφτῶν καὶ ἐπαναστατῶν. Ἐπειτα ὁ μέγας Σουλτᾶνος Σουλεϊμᾶν ὁ Β' (1520-1566) διεξήγαγε μακροὺς πολέμους, καὶ παρὰ τὰς πολεμικὰς του δάφνας δὲν κατόρθωσε νὰ ὑποτάξῃ τελείως τούτους, ἰδίως τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἦναγκάσθη μάλιστα τότε νὰ παραιτηθῇ τοῦ κατὰ τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ Ἀλβανῶν πολέμου, καὶ νὰ παραχωρήσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου, τὸ ἔτος 1525, ἓνα εἶδος στρατιωτικῆς αὐτονομίας.

Ἡ αὐτονομία αὕτη παρεχωρήθη κατόπιν συμφωνίας. Οἱ Ἕλληνας ἀνέλαβον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑπερασπίζουσιν τὰ σύνορα κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀλβανῶν ληστῶν, καὶ νὰ μὴ πειράζουσιν τοὺς Τούρκους τῶν πόλεων. Ἐξεδόθη μάλιστα τὸ 1535 φερμάνι βασιλικόν, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Βέροια, τὰ Σέρβια, ἡ Ἐλασσῶνα, ἡ Μηλιὰ (Μετσόβου) καὶ τὰ Γρεβενὰ ὠρίζοντο ἔδραι καπετανάτων, ἕκαστον ἐκ τῶν ὁποίων εἶχε καὶ ἀπὸ ἓνα ὄπλαρχηγόν ἢ καπετάνιον. Αὐτὸς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ προσλαμβάνῃ ἀπὸ τὴν περιφέρειάν του μέχρις ἑκατὸν ἕκαστος ὀπλισμένους - ἄρματολοὺς - ἄνδρας, οἱ ὁποῖοι ὠνομάζοντο ἄρματολοὶ καὶ παλληκάρια. Ἐπειτα καὶ χωρὶα ὀλόκληρα ἔλαβαν τὸ δικαίωμα νὰ ὄπλοφοροῦν, τὰ ὀνομασθέντα Ἐλευθεροχώρια. Αὐτὰ ἔκειντο εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα διαβάσεων, κλεισσωρειῶν, ντερβενίων, ποταμῶν κ.λπ. ἐνῶ, ἄλλα κείμενα εἰς ἀπρόσιτα καὶ ἀπόκρυφα τοπεῖα ὠρίσθησαν ὡς Καταφύγια — ἰδίως τῶν γυναικοπαίδων — ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης.

Μὲ τὴν ὀργάνωσιν αὐτὴν τὰ Γρεβενὰ ὑπήχθησαν ἀπὸ τοῦ 1600 περίπου εἰς τὸ ἔξαρχᾶτον τῆς Ἐλασσῶνος, ὑπὸ τὴν περίφημον ἄρματολικὴν οἰκογένειαν τῶν Ζηδραίων. Ἡ οἰκογένεια αὕτη εἶχε

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλῆ Τεπελενλῆ, πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, τὰ Γρεβενὰ καὶ τὰ χωριὰ τους ὑπήχθησαν στίς διαταγές του καὶ ἀπετέλεσαν νομό, τὸ Βιλαέτι τῶν Γρεβενῶν. Στὴν εἰκόνα ὁ Ἀλῆ Πασᾶς. Σύνθεση τοῦ L. Dupré (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

πάρει μὲ σουλτανικὸν φερμάνι τὴν ἐξαρχίαν. Καὶ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διορίζη ἄρματολους εἰς τὴν περιοχὴν τῆς καὶ νὰ συντηρῇ στρατὸν — παλληκάρια. Διότι κάθε ἐξαρχία διηρεῖτο εἰς ἄρματολίκια — πρωτᾶτα — καὶ ὁ ἐξάρχος διώριζεν εἰς αὐτὰ ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης του ἢ συγγενεῖς του ὡς πρώτους — ἄρματολους. Τὰ χωριὰ καὶ αἱ πόλεις — ἰδίως οἱ Χριστιανοὶ — προσέφερον ὡς χαράτσι-φόρον τὰ ἐξοδα τῆς συντηρήσεώς των. Ὁ ἐξάρχος ἀκόμη εἶχεν ἀπὸ τὸν Πατριάρχην ἢ ἀπὸ τὸν κατὰ τόπον Μητροπολίτην τὴν γενικὴν ἐποπτεῖαν τῶν μοναστηρίων καὶ τοῦ Κλήρου. Καὶ αὐτὰ συνεισέφερον εἰς τοὺς κοινούς σκοποὺς τῶν πρωτάτων καὶ τῆς ἐξαρχίας. Τοιοῦτος διὰ τὸ πρωτᾶτον τῶν Γρεβενῶν θρυλικὸς ἀπέβη ὁ γέρω-Ζῆδρος, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ λαϊκὴ μούσα ψάλλει:

*Ζῆδρο μου σ' ἦσουν φρόνιμος ἦσουνα παλληκάρι
εἰς τὴν κλεφτιὰ κι' ἄρματολιά, καὶ σ' ὄλα τὰ πρωτᾶτα,
ἦσουν καὶ πρῶτος ἔξαρχος σ' ὄλα τὰ μοναστήρια.(151)*

Τὴν ὀργάνωσιν αὐτὴν τῆς Πίνδου διέλυσεν ὁ Ἄλῃ-πασᾶς, ὁ ὁποῖος αὐταρχικῶς κατέλυσε τὰς ἀρχὰς καὶ ἐπεξέτεινε τὰ ὄρια τοῦ πασαληκίου του καὶ πέραν τῆς Πίνδου, εἰς ὄλον τὸ βιλαέτιον Γρεβενῶν, περὶ τὸ 1800. Ὡς σύνορον τοῦ πασαληκίου του ἔβαλε τὸν ροῦν τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ. Τότε δὲ ἐκίνησε πόλεμον ἐξοντωτικὸν ἐναντίον τῶν καπεταναίων, τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν κλεφτῶν τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν. Διότι εἶχε πληροφορηθῆ ὅτι οὗτοι ἐτοίμαζαν γενικὴν ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ πρὸς τοῦτο πολὺ εἶχον συμβάλει ὁ παπᾶ-Θύμιος Βλαχάβας ὁ Θεσσαλός, καὶ ὁ Ρήγας ὁ Φεραῖος, τὸν ὁποῖον ἡ παράδοσις θέλει Περιβολιώτην.(152)

Ἔτσι ἐτίθετο περιορισμὸς εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ἀρματολῶν, τῶν ὁποίων κατηργεῖτο ἡ ἐπίσημος ὑπὸ τῶν Σουλτάνων ἀγνωρισμένη ἀρχὴ νὰ διοικοῦν ὡς ἐξουσία τὴν περιφέρειάν των, ἡ ὁποία ἐλέγετο ἀρματολίκι. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἐδέχθησαν οἱ κλεφταρματολοί. Διὰ τοῦτο διεξήγαγον σφοδροὺς ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ Ἄλῃ πρὸς διατήρησιν τῆς ἐξουσίας των καὶ τῆς ἐλευθερίας των. Καὶ ἐξηγέρθησαν τότε ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Δυτικὴ Μακεδονία.

Ἐπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι εἰς τὰ Γρεβενὰ τότε ἀντετάχθησαν περὶ τὰς 15 χιλιάδας κλέφτες καὶ ἀρματολοί, ὁ καπετὰν Τότσκας ἀπὸ τὴν Τίσταν - Γρεβενῶν, καθὼς καὶ οἱ Ζιακαῖοι, οἱ Σκυλλοδημαῖοι, οἱ Μακραῖοι, οἱ τρεῖς Κουτσομαναῖοι, οἱ πέντε Μπλαχαβαῖοι, οἱ Μπουκουβαλαῖοι, τὰ Τσατόπουλα Δημήτρης καὶ Γιωργάκης, ὁ Καταραχιᾶς, ὁ καπετὰν Γῶγος, ὁ Σωτήρης ἀπὸ τὰ Ἄγραφα, ὁ Γιωργάκης, ὁ Ξηρόμερος, ὁ Μαμαλιγκίδης, ὁ μοναχὸς Δημήτριος τῆς Σαμαρίνας, ὁ Γιάννης τοῦ Παπᾶ, οἱ Χαταῖοι Μῆτσος καὶ Κρίζος, ὁ Γούσιος Ταρέκος ἀπὸ τὴν Ἀβδέλα, ὁ Μίσσιος ἀπὸ τὸ Περιβόλι καὶ ἄλλοι πολλοί. Αὐτοὶ ἐπολέμησαν τὸν τύραννον τῶν Ἰωαννίνων καὶ διετήρησαν ἄσβεστον τὴν δᾶδα τῆς Ἐλευθερίας. Δι' ὅλους αὐτοὺς ὁμιλοῦν τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια ἀπὸ τὸ 1750 ἕως τὸ ἔτος 1850. Διότι ὕστερα ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ καὶ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ 1912 ἔχομεν ἄλλα ὀνόματα ἐνδόξων καπεταναίων-ἡρώων τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος εἰς τὴν Πίνδον, ὅπως τοῦ Θόδωρου Ζιάκα, τοῦ καπετὰν Στέργιου Κανὸν-ἄλῃ, τοῦ Γιώργη Σαμανίκου, τοῦ Λούκα ἀπὸ τὸ Σπήλαιον, τοῦ Διαμάντη Μάνου καὶ ἄλλων.

Παρ' ὄλα ταῦτα ὅμως πολλὰ ἦσαν τὰ δεινοπαθήματα τῶν ὑπο-

δούλων, τακτικὰ δὲ — κρυφὰ καὶ φανερὰ — ὠδηγοῦντο οὗτοι εἰς τὴν σκλαβιὰν ἢ εἰς τὸ μαρτύριον. Τὸ κάτωθι τραγούδι, ποῦ τραγουδιέται ἀκόμη εἰς τὴν Πίνδον, εἰς τὸ τραπέζι (μοαμπέτι), μαρτυρεῖ τὰ δεινοπαθήματα αὐτά.

*Ἐρχόμαστ' ἀπ' Ἀνατολῆ με μιὰ γοργὴ γαλιότα.
Πέντε πασάδες εἶχαμε, κι ὁμορφα τραγουδοῦσαν.
Κι εἶχαμε σκλάβους ἄμοιρους στὰ σίδερα δεμένους,
στὰ σίδερα, στὶς ἄλυσες καὶ στὶς χονδρὲς καντένες.
Κι ὁ σκλάβος ἀναστενάξεν ἀπ' τῆς καρδιᾶς τὰ φύλλα.
Δίνει τὸν ἀναστεναγμὸ καὶ σειέται ἡ γαλιότα.
Δίνει καὶ ἄλλον ἔνανε καὶ στέκει, δὲν κινάει.
Κι ὁ Μπέης τὸ κατάλαβε κι' ἐφώναξ' ἀπ' τὴ πρύμνη.
— Ἄν εἶν' ἀπὸ τοὺς ναῦτες μου, ἀνάθεμά τους ὄλους.
Κι' ἄν εἶν' ἀπὸ τοὺς σκλάβους μου, νὰ τοὺς ἐλευθερώσω.
— Σκλάβε, πεινᾶς, σκλάβε, διψᾶς, σκλάβε μου, ροῦχα θέλεις;
— Μήτε πεινᾶ, μήτε διψᾶ, μήτα τὰ ροῦχα θέλω.
Θυμήθηκα τὴ μάννα μου, τὴ δόλια μου γυναῖκα,
ποῦμουν δυὸ ἡμερῶν γαμπρός, δώδεκα χρόνους σκλάβος.
— Τραγούδησέ μας, σκλάβε μου, καὶ θὰ σ' ἐλευθερώσω.
— Πόσες φορές τραγούδησα, κι' ἐλευτεριά δὲν εἶδα;
Μὰ ἄν εἶναι γιὰ τὴ λευτεριά, νὰ ματατραγουδήσω.
Φέρτε μου τὸ λαοῦτο μου με τ' ἀσημένια τέλια,
νὰ τραγουδήσω καὶ νὰ πῶ γιὰ τῆς σκλαβιᾶς τὰ πάθη.
Δώδεκα χρόνους ἔκανα στῆς Μπαρμπαριᾶς τὴν ἄμμο,
κι ἔννια καρυὲς ἐφύτεψα στῆς φυλακῆς τὴν πόρτα,
κι ἀπ' τίς ἔννια καρπώφαγα, καὶ λευτεριά δὲν εἶδα.
Ἄν ἔχης μάννα καὶ παιδιὰ, πασαῖ, λευτέρωσέ με.....*

ΤΟ ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΙ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Οἱ ἀρματολοὶ Ζῆδρος, Ντελῆ-Δῆμος, Τότσκας, Γιάννης Πρίφτης ἢ Παπᾶς.

“Υστερα ἀπὸ τὴν ὄλοσχερῆ ὑποταγὴν τῆς Μακεδονίας εἰς τοὺς Τούρκους τὸν σπουδαιότερον ρόλον εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ἀπὸ αὐτούς, ὑπὸ ἔποψιν ἀγῶνων καὶ πολιτισμοῦ, διεδραμάτισε τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Αἱ δύο ἄλλαι κυριώτεραι ἐθνότητες τῆς Μακεδονίας, οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βούλγαροι, ἠγωνίσθησαν βέβαια καὶ αὐτοὶ κατὰ τοῦ ξένου κατακτητοῦ, ἀλλὰ δὲν ἔδειξαν οὔτε τὴν φιλοπατρίαν οὔτε τὴν ἀντοχὴν τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Βούλγαροι μάλιστα ἠγωνίσθησαν κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ δὲ ἀγῶνες των ἔχουν χαρακτῆρα μᾶλλον ληστρικὸν παρὰ ἀπελευθερωτικόν.⁽¹⁵³⁾

Τὸ ἔτος 1495 ἔχομεν τὴν πρώτην ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας. Τότε διεδόθη, ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Κάρολος ὁ Η΄, ὁ καταλαβὼν τὴν Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας, εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ βαδίσῃ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ. Διὸ οἱ Μακεδόνες ἀναθαρρήσαντες ἐπαναστάτησαν καὶ κατέλαβον τὰ διαβάσεις τῆς Πίνδου. Οἱ Τούρκοι φοβηθέντες ἐγκατέλειψαν τὰ παράλια, ὁ δὲ Σουλτᾶνος Βαγιαζήτ ἠτοιμάζετο νὰ ἐγκατελείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλὰ ὁ Πάπας καὶ διάφοροι Ἰταλοὶ ἡγεμόνες ἠνάγκασαν τὸν Κάρολον νὰ ἀναστείλῃ τὴν νικηφόρον προέλασίν του, ὁ δὲ Βαγιαζήτ ἐτιμώρησε σκληρὰ τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες εἶχον στηρίξει τὰς ἐλπίδας των εἰς τὰ Γαλλικὰ ὄπλα.

Ἄλλη ἐξέγερσις τῆς Μακεδονίας σημειώνεται τὸ ἔτος 1571. Τότε οἱ στόλοι τῶν Δυνάμεων (τοῦ Πάπα, τῆς Ἑνετίας καὶ τῆς Ἰσπανίας) κατεναυμάχησαν τὴν Τουρκικὴν ἀρμάδα εἰς τὴν Ναύπακτον, οἱ δὲ Ἕλληνες ἀναθαρρήσαντες καὶ πάλιν ἐξηγέρθησαν. Μαζί καὶ οἱ Μακεδόνες. Ἄλλὰ καὶ πάλιν ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχε καὶ νέαι τιμωρίαι ἐπηκολούθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν. 30 χιλιάδες Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Καρπάθου καὶ τοῦ Ἄθω, κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ἐσφάγησαν ἢ ἐστάλησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν σκλάβοι, ὅπου οἱ γέροντες ἐσφάγησαν, οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι ἐκλείσθησαν εἰς τὰ χαρέμια καὶ οἱ ἄνδρες ἐχρησίμευσαν ὡς πληρώματα τῶν πλοίων καὶ ἐστάλησαν εἰς τὴν Ἀφρικὴν (Μπαρμπαριάν). Εἰς αὐτὸ τὸ γεγονός ἀναφέρεται καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου.

Ὀλίγον χρόνον ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτησιν — ἴσως ἀπὸ τοῦ 1600 — ἀρχίζει ἡ δρᾶσις τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν κλεφτῶν εἰς τὴν

Μακεδονίαν. Ὁρμητήριον τῶν ἦτο ὁ Ὀλύμπος, τὸ Πήλιον, ἡ Ὀσσα (Κίσσαβος) καὶ ἡ Πίνδος. Ἐπί τρεῖς καὶ πλέον αἰῶνας οἱ ἄρματολοι καὶ οἱ κλέφτες ἐστάθησαν οἱ ἄγρυπνοι φρουροὶ τῆς ἐθνικῆς ιδέας καὶ οἱ προστάται τῶν πληθυσμῶν ἔναντι τῆς Τουρκικῆς θηριωδίας. Ἡ δράσις ἦτο τόσον ἀποτελεσματικὴ, ὥστε ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις, τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ποιῶσα, ἀνεγνώρισε τὴν αὐτονομίαν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ἐλασσῶνος, τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν. Τὰ μέρη αὐτὰ ἔμειναν ἀπάτητα — ἰδίως τὰ ὄρεινὰ — ἀπὸ τὸ πόδι τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν μέχρι τοῦ 1770. Ὅλαι αἱ διαβάσεις, τὰ στενά, αἱ κλεισώρειαι, τὰ ντερβένια ἢ δερβένια, ὅπως τὰς ἔλεγον Τουρκιστί, καὶ ὅλοι οἱ δρόμοι καὶ αἱ συγκοινωνιακαὶ ἀρτηρίαι ἔμειναν εἰς τὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων τῆς Πίνδου. Ἀπὸ ἐκεῖ οἱ ἄρματολοι ἤλεγχον πᾶσαν ἔναντίαν καὶ ἀσύμφορον εἰς τὸ ἔθνος κίνησιν.

Πρῶτος ἄρματολὸς δερβεναγᾶς τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν μέχρι τοῦ Ὀλύμπου ἐχρημάτισεν ὁ Ζῆδρος ἢ Ζῆτρος ἢ Ζῆντρος. Τὸ ὄνομα του εἶναι Πᾶνος, Παναγιώτης. Ἦκμασε γύρω ἀπὸ τὸ 1630-1750. Ἐζησε περὶ τὰ 120 χρόνια, καὶ διορίσθη διὰ φερμανίου Ἐξάρχος Θεσσαλίας καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἐδρα του εἶχε τὸ Βλαχολεῖβαδο τῆς Ἐλασσῶνος. Ἡ οἰκογένειά του εἶχεν ἄλλοτε πολεμήσει τοὺς Τούρκους τιμαριούχους τῆς Μέσης Μακεδονίας, καὶ εἶχε γίνει πανίσχυρος καὶ ἐπικίνδυνος εἰς τοὺς Τούρκους. Διὰ τοῦτο ὁ μέγας Βεζύρης Ἀχμέτ Κιοπρουλή ἔδωκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτὴν τῶν «Μπρουτζόβλαχων», ὅπως ἐλέγετο, τὸ ἐξαρχᾶτον τῆς Πίνδου περὶ τὸ 1660, διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν ὀχλήσεων. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ Τουρκία εἶχε περιπλεχθῆ τότε εἰς πόλεμον μὲ τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Ἑνετίαν, ὁ δὲ Ἀχμέτ αὐτοπροσώπως εἶχεν ἐκστρατεύσει καὶ πολιορκήσει τὸ Ἡράκλειον τῆς Κρήτης, κατεχόμενον ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν.⁽¹⁵⁴⁾ Ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν αὐτὴν ὁ δραστηριώτερος καὶ διασημότερος ἄρματολὸς εἶναι ὁ Πᾶνος Ζῆδρος. Ἀπὸ τὴν Ἐλασσῶνα διοικοῦσε τὸ «ἐξαρχᾶτο» του. Εἰς τὸ ἄρματολίκι δὲ Γρεβενῶν (πρωτᾶτο ἢ καπετανᾶτο) εἶχε διορίσει τὸν Τότσκα, τὸ πρωτοπαλλήκαρό του.

Ὁ Ζῆδρος ἔγινε δημοτικώτατος καὶ πανίσχυρος. Ἐζησε περὶ τὰ 130 χρόνια. Μετὰ τὸν θάνατόν του τὸ ἄρματολίκι του ὑπήχθη ὑπὸ τὸν γαμβρὸν τοῦ Πᾶνου Ζῆδρου, τὸν Πᾶνον Τσάραν καὶ κατόπιν ὑπὸ τὸν υἱὸν τούτου περίφημον Νίκον Τσάραν. Ἀλλὰ τότε τὸ ἄρματολίκι τοῦ γέρω-Ζῆδρου περιορίσθη εἰς τὴν Ἐλασσῶνα. Διότι ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν ἀπεχωρίσθη, ἡ δὲ ἐξαρχία τῶν Ζηδραίων κατηργήθη. Πρῶτος Καπετάνιος Γρεβενῶν ἔγινεν ὁ πρῶτος τοῦ γέρω-Ζῆδρου Τότσκας ἀπὸ τὴν Τίσταν Γρεβενῶν. Ἄλλη παράδο-

σις λέγει, ὅτι ἔγινε τότε καπετάνιος καὶ ὁ Ντελῆ Δῆμος, δερβεν-
γᾶς τῆς Πίνδου, ὁ μὲν Δῆμος εἰς τὸ Μέτσοβον, ὁ δὲ Τότσκας εἰς τὴν
Σαμαρίναν. Εἰς τὰ Γρεβενὰ ἐδεικνύετο ὁ Κουλὲς τοῦ γέρω-Ζήδρου
μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ὁ γέρω - Ζῆδρος εἶχεν ἓνα παιδί ἀποκτήσει εἰς ἡλικίαν πολὺ
μεγάλην, τὸν Φῶτον.⁽¹⁵⁵⁾ Τοῦτον ὁ γέρω-Ζῆδρος ἀρραβώνιασε μὲ
μίαν νέαν, τὴν ὁποίαν ἠγάπα τὸ πρωτοπαλλήκαρό του Λάπας. Ἐν-
τεῦθεν καὶ ἡ μῆνις τῶν δύο οἰκογενειῶν. Ἐνα δημοτικὸ τραγούδι
λέγει:

*Ὁ Ζῆδρος κάνει τὴ χαρὰ, παντρεύει τὸν υἱοῦ του,
κι' ὄλο τὸν κόσμον τὸν καλεῖ, καὶ τὰ καπετανᾶτα.
Τὸ Λάπα μόνο δὲν καλεῖ, γιὰτ' εἶν' ἀμαχομένοι...*

Ὁ Λάπας ὅμως πηγαίνει ἀκάλεστος. Τὸν ὑποδέχεται ἡ Ζήδραι-
να μὲ τὸ καλὸ διὰ νὰ τὸν καθυσηχάσῃ, ἀλλὰ ἐκεῖνος λέγει. Ἐγὼ
δὲν ἦλθα γιὰ φαῖ. ἦλθα νὰ πάρω τὴν νύφη. Τὴν θέλω διὰ τὸν
ἑαυτὸν μου καὶ διὰ τὸν ἀδελφόν μου. Καὶ προσθέτει:

*Ἐγὼμ' ὁ Λάπας ὁ ξακουστός, ὁ Λάπας ὁ ἠπαινεμένος.
Μένα μὲ ξέρ' ὁ Ἑλυμπός, μὲ ξέρ' ἡ Κατερίνη,
μὲ ξέρει καὶ ἡ Λιάκουρα, ποῦ τῶχ' ἀρματολίκι...*

Διὰ τὸν θάνατον τοῦ γέρω-Ζήδρου ὁμιλεῖ ἄλλο δημοτικὸ τρα-
γούδι, ποῦ λέγει:

*Ἐνα πουλάκι κάθησε στοῦ Ζήδρου τὸ κεφάλι.
Δὲν ἐλάλοῦσε σᾶν πουλί, σᾶν ὄλα τὰ πουλάκια.....*

— Ζῆδρο μου, σ' ἦσουν φρόνιμος, ἦσουν παλληκάρι
εἰς τὴν κλεφτιὰ κι' ἀρματολιὰ καὶ σ' ὄλο τὰ πρωτᾶτα,
ἦσουν καὶ πρῶτος ἔξαρχος σ' ὄλα τὰ μοναστήρια...

— Τί λὲς πουλί, κακὸ πουλί, γιὰτὶ μὲ καταργιέσαι;
Σαράντα χρόνια ἔζησα ἀρματολὸς καὶ κλέφτης.
Τὸ Χάρο δὲ φοβήθηκα, τὸ Χάρο δὲν φοβᾶμαι.
Κι' ἄλλα σαράντα νᾶζουνα, πάλε θὲ ν' ἀποθάνω.
Δὲν κλαίω πῶς θὲ νὰ χαθῶ, καὶ ὅτι θὰ ἴποθάνω.
Τὸ Φώτῃ μ' κλαίω, ποῦν' μικρός, κι' ἀπὸ κλεφτιὰ δὲν ξέρει.
Γέροντες θέλουν φίλεμμα, κι' ἀγάδες θέλουν ἄσπρα,
καὶ τὰ πρωτοπαλλήκαρα λουφὲ νὰ τ' ἀρτηρήσῃ.
Παρακαλῶ τὴ συντροφιά, κι' ὄλα τὰ παλληκάρια,
νὰ μοῦ ἴγνοιαστοῦν τὸ σπίτι μου, τὴ δόλια μου γυναίκα,
νὰ μοῦ ἴγνοιαστοῦν καὶ τὸ παιδί, καὶ τὸ μικρὸ Δημήτρη,
ποῦναι μικρό κι' ἀνήλικο, κι' ἀπὸ κλεφτιὰ δὲν ξέρει.

Ἐκ τῶν ὅλων αὐτῶν φαίνεται ὅτι ὁ γέρω-Ζῆδρος εἶχε τέκνον φυσικὸν τὸν Φῶτην. Φαίνεται δὲ ὅτι εἶχε καὶ υἱοθετημένον ψυχογιὸν τὸν Δημήτηρ, ποὺ κατόπιν ἔγινε καπετάνιος. Εἰς ἓνα δημοτικὸν τραγούδι λέγει ὁ γέρω-Ζῆδρος:

*Παρακαλῶ σε Λάζο μου καὶ καπετὰν Δημήτηρ,
καλὰ νὰ μοῦ τηράξετε τὸ Φῶτο τὸ παιδί μου,
τ' εἶναι μικρὸς..... κ.λπ.*

Ἐκ τῆς Φῶτης ὁ γιὸς τοῦ Ζήδρου ἔγινε κατόπιν καπετάνιος εἰς τὴν Ἐλασσῶνα, ὅπως ἀναφέρει ἄλλο δημοτικὸν τραγούδι τοῦ 1800, λεγόμενος Φῶτος Ζηδρούλης⁽¹⁵⁶⁾.

Μετὰ τὸν γέρω-Ζῆδρον αἱ πληροφορίες φέρουν ἀρματολὸν εἰς τὰ Γρεβενὰ τὰ δύο πρωτοπαλλήκαρα αὐτοῦ Ντελῆ-Δῆμον καὶ Τότσκα. Ὁ Ντελῆ-Δῆμος προφανῶς εἶναι ὁ Δημήτρης τοῦ προηγουμένου ἄσματος. Αὐτοὶ οἱ δύο ἀρματολοὶ ἤκμασαν περὶ τὸ ἔτος 1730-1780. Ἦσαν δερβεναγάδες τῆς Πίνδου. Πρωτοπαλλήκαρό τους ἦτο ὁ Ζιάκας ἀπὸ τὸ χωρίον Τίστα ἢ Μαυρονόρος Γρεβενῶν. Ὁ Ντελῆ-Δῆμος ὅμως γρήγορα ἐξέλιπε καὶ τὴν θέσιν του εἰς τὸ ἀρματολίκι τὴν ἐπῆρεν ὁ Ζιάκας. Αὐτὸ ἔγινε περὶ τὰ ἔτη 1760-1780. Τότε ὁ Κούρτ-πασᾶς τοῦ Βερατίου τῆς Ἀλβανίας ὠνομάσθη ὑπὸ τῆς Πύλης «ντερβὲν ναζίρ», δηλαδὴ γενικὸς ἐπόπτης ἢ ἐπιθεωρητὴς τῶν διαβάσεων τῆς Πίνδου, καὶ ὡς τοιοῦτος ἤρχισε νὰ καταδιώκῃ μετὰ τοὺς Ἀρβανίτες τοὺς Ἑλληνας κλεφταρματολοὺς, οἱ ὅποιοι εἶχον καταστήσει ἐπικίνδυνον διὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Οἱ Ἕλληνες διεξεδίκησαν φυσικὰ τὰ δικαιώματά των ἐπὶ τῶν διαβάσεων καὶ εἰς μίαν σύγκρουσιν ἀπέθανεν ὁ Ντελῆ-Δῆμος.

Τὸ σχετικὸν δημοτικὸν τραγούδι ψάλλει σὰν μυρολόγι.

*Ἐνας πλάτανος μὲ δέκα-ὄχτώ κλωνάρια,
καὶ στὴ ρίζα του κοιμᾶτ' ὁ Ντελῆ-Δῆμος.
Τρία πουλιὰ τὸν ἐκλαιγαν, καὶ δύο μοιρολογοῦσαν.
—Σήκου, Δῆμο μου, καὶ μὴ βαρειοκοιμᾶσαι,
μᾶσε παγανιά, ὄλο Γρεβενοπούλια,
καὶ ἔβγα στὸ βουνό, ψηλὰ στὴ Βασιλίτσα,
τί ἔχεις πόλεμο μαζί μὲ τὸ Βελιάγα⁽¹⁵⁷⁾.*

Εἰς ἄλλο δημοτικὸν τραγούδι, ποὺ ἀκόμη τραγουδιέται εἰς τὴν Θεσσαλίαν, λέγεται ὅτι τότε ὁ Δῆμος συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ὅτι ἀπέθανεν εἰς τὰ Γιάννενα.

*Σήμερα, Δῆμο μ', Πασχαλιά, σήμερα πανηγύρι,
Τὰ παλληκάρια χαίρονται καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι,*

*καὶ σὺ, Δῆμο μ', στὰ Γιάννενα στὸν ἄλυσσο δεμένος,
στὸν ἄλυσσο, στὸ κούτσουρο, στό ἔρμο τὸ τουμπροῦκι⁽¹⁵⁸⁾.*

Ἐν τέλει τὰ «ντερβένια τῆς Πίνδου τούρκεψαν», δηλ. περιῆλθον ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν Τουρκαλβανῶν τοῦ Κούρτ-πασᾶ, καὶ ὕστερα τοῦ Ἄλῆ-πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἓνα δημοτικὸ τραγούδι τῆς Θεσσαλίας, ποὺ λέγει:

*Τὶ συλλογιέσαι, Γιώτη μου, τί βάνεις μὲ τὸ νοῦ σου;
Καιρὸς δὲν εἶν' ἄρματολὸς ἢ κλέφτης φέτος νᾶβγης,
τι τὰ ντερβένια τούρκεψαν, τὰ πῆραν Ἀρβανίτες.*

Καὶ ἀπαντᾷ ἄλλος ἄρματολὸς εἰς ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι:

*Κι' ἂν τὰ ντερβένια τούρκεψαν, τὰ πῆραν Ἀρβανίτες,
ὁ Στέργιος εἶναι ζωντανὸς, πασάδες δὲν ψηφάει⁽¹⁵⁹⁾.*

Διότι τότε συγχρόνως σχεδὸν πυκνώνονται αἱ τάξεις τῶν κλεφταρματολῶν εἰς τὴν Πίνδον. Ὁ Γιώτης, ὁ γέρω-Μπουκουβάλας μὲ τὰ τρία τοῦ παιδιὰ Στέργιον, Γιάννην καὶ Κώσταν, ὁ Χρῆστος Μηλιώνης, ὁ Τότσκας, ὁ γέρω-Ζιάκας, ὁ Γῶγος, ὁ Γιάννης τοῦ Παπᾶ, ὁ Μάνταλος, ὁ Μπαρδέκης, ὁ γέρω-Βλαχάβας καὶ τόσοι ἄλλοι ἀναφαίνονται ὑπερασπισταὶ τῶν διαβάσεων τῆς Πίνδου⁽¹⁶⁰⁾.

Περὶ τῆς δράσεως τοῦ Τότσκα ὡς ἄρματολοῦ τῆς Πίνδου δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίες. Ἦκμασε περὶ τὸ 1750. Ἦτο πρῶτος τοῦ γέρω-Ζήδρου. Κατήγετο ἀπὸ τὴν Τίστα ἢ Ντίστα Γρεβενῶν. Πρωτοπαλλήκαρό του ἦτο ὁ Νάκας. Ὁ φερόμενος Τότσκας, ὁ συμπράττων μὲ τὸν Γῶγον, εἶναι ἄλλος νεώτερος. Τοῦτο μᾶς λέγει μιὰ ἐπιγραφή μέσα εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ παρά τὴν Σαμαρίναν χωρίον Μεσολούρι, ὅπου οὔτοι ὀνομάζονται «ὄρεσίβιοι ὄπλαρχηγοὶ» τὸ ἔτος 1867. Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς τόσον μόνον λέγει περὶ τοῦ γέρω-Τότσκα. «Ὁ καπετὰν Τότσκας δὲν κατεδάμασε τοὺς ἐχθροὺς εἰς τὰ Γρεβενὰ μὲ τρομεροὺς πολέμους;»⁽¹⁶¹⁾

Ἡ λαϊκὴ ὁμῶς μοῦσα μᾶς διέσωσε τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι διὰ τὸν Τότσκα. Φαίνεται ὅτι ὁ Ντυβιτάρης, βαλῆς τῶν Γρεβενῶν καὶ δερβεναγᾶς τῶν Χασίων, μὲ πολὺν στρατὸν ἀπὸ Τουρκαλβανοὺς κάπου, ἴσως εἰς τὸ Σπήλαιον, τὸν εἶχεν ἀποκλείσει. Καὶ φαίνεται ἀκόμη, ὅτι τὰ παλληκάρια του καὶ μάλιστα τὰ πρωτοπαλλήκαρά του Νάκας καὶ Τσολάκис ἔδειξαν προθέσεις παραδόσεως. Ὁ Τότσκας τοὺς συγκρατεῖ καὶ λέγει:

*Ἐψὲς - προψὲς ἐδιάβαιν' ἀπὸ κλέφτικα λημέρια,
κι' ἄκουσα πῶς ὀρμήνευε τὰ παλληκάρια ὁ Τότσκας.*

—Παιδιά, ἄν θέτε λεβεντιὰ κι' ἐλεύθερα νὰ ζητε,
 βάλτε τσαλίκι στὴ καρδιά, καὶ σίδερα στὰ πόδια.
 Κρασί ποτὲ μὴ πίνετε, ὕπνο μὴν ἀγαπᾶτε.
 Ὁ ὕπνος εἶναι θάνατος καὶ τὸ κρασί εἶναι πλάνος.
 Γυρίζ' ὁ Νάκας ὁ τρανὸς καὶ λέει τὸν Καπετάνιο.
 —Μπεζέρισαν, βαρέθηκαν, Τότσκα, τὰ παλληκάρια
 τῆς νύχτας τὸ περπάτημα, τσ' αὐγῆς τὸ караούλι.
 Θέλουν νὰ προσκυνήσουνε σ' αὐτὸν τὸν Ντυβιτάρη,
 ποῦναι βαλῆς στὰ Γρεβενά, ντερβέναγας στά Χάσια.
 —Παιδιά, κι' ἄν θέτε κόψιμο, καὶ θέτε νὰ χαθῆτε,
 ἐλᾶτε νὰ σᾶς κόψω ἄγώ, καὶ νὰ σᾶς παραχώσω,
 νὰ δώσω καὶ μνημόσυνα εἰς ὄλους τοὺς παπάδες.
 Ν' ἀκούσουν χῶρες καὶ χωριά, χωριά καὶ βιλαέτια,
 νὰ ποῦν ὁ Τότσκας λύσσαξε, τρώει τὰ παλληκάρια.
 Τὸ λόγο δὲν ἀπόσωσε, καὶ ἡ μιλιὰ βαστοῦσε.
 Τὸ караούλι φώναξε, τὸ караούλι κράζει.
 —Πολλὴ Τουρκιὰ μᾶς ἔρχεται, μπέηδες καὶ ἀγάδες.
 —Ἀφῆστε τους κι' ἄς ἔρχονται, κι' ἐμεῖς τοὺς καρτεροῦμε.
 Πιάστε, παιδιά, τὸ στένωμα, βάλτε τους μέσ' στὴ μέση,
 κι' ἀπέ γιουροῦσι κάνετε, σφάζετε τοὺς ἀγάδες,
 νὰ ἰδοῦν τοῦ Τότσκα τὸ σπαθί, τοῦ Νάκα τὸ ντουφέκι.
 Βοήθ' Ἄϊ-Λιὰ τοῦ Μπουρμπουτσοῦ, κι' ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα,
 Τοὺς Τούρκους νὰ χαλάσουμε, πὺ σφάζουν τὰ παιδιά μας.⁽¹⁶²⁾

Σὲ μιὰ στιγμὴ ὁ Νάκας δειλιάζει καὶ φωνάζει:

Βόηθ' Ἄϊ-Λιὰ ἀπ' τὸ Βιτσκό, κι' Ἄϊ Λιὰ ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα,
 Βόηθα Κυρὰ καὶ Παναγιὰ ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλιο.
 Θὰ φτιάξω στὶς εἰκόνες σας καντηῆλες ἀσημένιες.

Νὰ καὶ μιὰ ἄλλη σκηνὴ ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Τότσκα, χαραγμένη εἰς
 ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι, πὺ τραγουδιέται εἰς τὰ Γρεβενά.

Μέσ' στοῦ Γιαννούλη τὸ μπαχτσέ, μπαίνουν οἱ Γιανιτσάροι.
 Εἶναι κι' ὁ Τότσκας τὸ σκυλλί, μὲ δυὸ, μὲ τρεῖς χιλιάδες.
 Ἔχουν ἄρνια καὶ ψένουνε, κριάρια σουβλισμένα,
 ἔχουνε καὶ γλυκὸ κρασί στὴ π' γάδα νὰ κρυώνη,
 ἔχουν κι' ἓνα Τουρκόπουλο, πὺ τοὺς κερνᾷ καὶ πίνουν.⁽¹⁶³⁾

Σύγχρονος τοῦ Τότσκα εἰς τὴν Πίνδον ἄρματολὸς εἶναι ὁ Γιάν-
 νης Πρίφτης ἢ τοῦ Παπᾶ, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Σαμαρίναν. Ἔ-
 δρασε περὶ τὰ ἔτη 1750-1800. Ἐπολέμησε τοὺς Τουρκαλβανούς

τοῦ Κουρτ-πασᾶ. Διεξεδίκει τὰ ντερβένια τῆς Σαμαρίνας. Εἶχεν ἀποβῆ ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν ἐχθρῶν. Συνέπραξε μὲ τὸν Γιάννη Μπουκουβάλα κατὰ τῶν Τουρκαλβανῶν, οἱ ὅποιοι ἐξεχύνοντο εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα διὰ τῶν στενῶν τῆς Σαμαρίνας, ἀπὸ τὰ ὅποια περνᾷ ἡ μόνη φυσικὴ ὁδὸς πρὸς τὰ ἐκεῖ. Εἰς τὴν Ἀρβανιτιὰ εἶχεν ἐπιφέρει τὸσας καταστροφάς, ὥστε οἱ Ἀρβανίτισες, ὅταν ἤθελαν νὰ φοβερίσουν τὰ παιδιά των, ἔλεγαν: « Ἔρδε Γιάννη Πρίφτη πρὸς τὸ κόκα — Ἦρθε ὁ Γιάννης Πρίφτης κόβει τὸ κεφάλι».

Ὁ Γιάννης τοῦ Παπᾶ ἔπεσεν εἰς ἐνέδραν Τουρκαλβανῶν τῆς περιφερείας Κολωνίας τῆς Βορείου Ἠπείρου, περιλαμβανούσης περὶ τὰ 45 χωριὰ μὲ κέντρον τὴν Ἐρσέκαν μεταξὺ Κορυτσᾶς καὶ Κονίτσης, καὶ ἐδολοφονήθη πολεμῶν τὸν Χασὰν Κουπάτση ἢ Τοπάτση. Ἔτσι λέγει ἓνα δημοτικὸ τραγούδι.

—Κύττα μπαϊράκια ποῦρχονται ἀπ' τοῦ Ρωμηοῦ τὴ ράχη!

Κι' ὁ Γιάννης χαμογέλασε' κουνάει τὸ κεφάλι.

Παίρνει καὶ ζώνει τὸ σπαθί κι' ἀδράζει τὸ ντουφέκι.

Κι' ἡ μάννα του ἀπὸ κοντὰ τὸν σκούζει καὶ βελάζει.

—Ποῦ πᾶς, Γιαννάκη, μ', μοναχός, δίχως πολλοὺς κοντά σου;

—Καὶ τί τοὺς θέλω τοὺς πολλοὺς; Φτάνω καὶ μοναχός μου.

Σᾶν πῆγε καὶ τοὺς ἔφτασε μέσ' στοῦ Χασὰν Κουπάτση,

Ψιλὴ φωνίτσα ἔβγαλε, βαρειὰ τοὺς φοβερίζει.

—Ποῦ πᾶτε μπρὲ Ἀρβανιτιὰ, καὶ σεῖς Κολωνιᾶτες;

Ἐδῶ εἶναι ὁ Γιάννης τοῦ Παπᾶ ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα.

Τὸ λόγο δὲν ἀπόσωσε καὶ βαρειαναστενάζει.

Ἀπὸ τὴν πλάτη τοῦρχεται φαρμακερὸ μολύβι.

Μέ προδοσιὰ τὸν σκότωσαν τὸν κατεπὰν-Γιαννάκη.⁽¹⁶⁴⁾

Διάδοχος τοῦ Γιάννη Παπᾶ εἰς τὸ ἄρματολίκι Σαμαρίνας ἔγινε τότε τὸ πρωτοπαλλήκαρό του Μίχος. Καὶ αὐτὸς κατήγετο ἀπὸ τὴν Σαμαρίναν καὶ ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ συντοπίτου του Ἰτρίτζη. Τὸ δημοτικὸ του τραγούδι ἴδε εἰς τὴν σελίδα 110 τοῦ παρόντος (Τὸ πανηγύρι τῆς Σαμαρίνας). Τότε περίπου ἔδρασεν εἰς τὴν Πίνδον καὶ ὁ γέρω-Φλῶρος ἀπὸ τὴν Σαμαρίναν, καθὼς καὶ ὁ υἱὸς του Γιαννάκης Φλῶρος, ποὺ ἐσκοτώθηκεν εἰς τὴν Πελοπόννησον⁽¹⁶⁵⁾.

Ὁ γέρω-Ζιάκας. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1770. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός.

Ὀνομαστὸς εἰς τὸ ἄρματολίκι τῶν Γρεβενῶν εἶναι ὁ γέρω-Ζιάκας, ἀρχηγὸς ἀρματολικῆς δυναστείας τῆς Πίνδου. Τὸ μικρὸ του ὄνομα δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸν. Κατὰ τὸν Κ. Κρυστάλλην αὐτὸ τὸ

ὄνομα Ζιάκας εἶναι τὸ μικρὸν τοῦ ὄνομα, ὅποτε ἀγνοοῦμεν τὸ ἐπίθετον του. Τὸ πλήρες ὄνομά του, λέγει, εἶναι Γεώργιος, Γεωργάκας-Γάκας καὶ Γιάκας-Ζιάκας. Πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν μᾶς φαίνεται πιθανόν, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔπρεπε τοῦτο νὰ λέγεται καὶ ἐπὶ ἄλλων ἀνθρώπων, φερόντων τὸ ὄνομα Γεώργιος. Ἴσως νὰ ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ Νικόλαος, διότι ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννης τὸ πρῶτον τοῦ παιδὶ τὸ ὠνόμασε Νικόλαον. Αὐτὸ μᾶς λέγει, ὡς γνωστόν, ὁ νόμος τῆς διαδοχῆς τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν Ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν⁽¹⁶⁶⁾.

Καὶ διὰ τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς του πάλιν αἱ πληροφορίες δὲν συμφωνοῦν. Τοιοῦτοι φέρονται τὰ χωρία τῶν Γρεβενῶν Τίστα ἢ Ντίστα καὶ Μαυρονόρος. Τὸ Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν τοῦ Ἐλευθερουδάκη καὶ τὰ ἄλλα τὸ ἔκαναν Μακρυνόρος. Ἄλλὰ Μακρυνόρος χωρίον δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν περιφέρειαν Γρεβενῶν. Τὸ Μαυρονόρος εἶχε κατὰ τὸ 1800 σπίτια 32, ἢ Ντίστα ἢ Τίστα 76. Εἶναι χωρία γειτονικά. Εἰς τὸ Μαυρονόρος κατὰ τὰς πληροφορίες τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ ἐγένετο «ἀξιόλογος ἐμπορικὴ πανήγυρις, ἣτις ἐκράτει μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ»⁽¹⁶⁷⁾. Ἴσως ὁ γέρω-Ζιάκας νὰ εἶχε συγγενικὴν σχέσιν μὲ τὰ δύο αὐτὰ χωριά ἐξ ἀγχιστείας. Πάντως ἢ παράδοσις τὸν θέλει καταγόμενον ἀπὸ τὴν Τίσταν καὶ συγγενῆ - πρῶτον ἐξάδελφον - τοῦ καπετὰν Τότσκα. Διὰ τοῦτο τὸ χωρίον Τίστα σήμερον λέγεται Ζιάκας⁽¹⁶⁸⁾. Ἔδρασε γύρω ἀπὸ τὰ ἔτη 1730-1810.

Εἰς τὸ ἀρματολίκι διεδέχθη τὸν Ντελῆ-Δῆμον, κατόπιν δὲ καὶ τὸν γέρω - Τότσκαν. Καὶ ἔτσι ὁ γέρω-Ζιάκας ἔγινεν ἀρματολὸς καὶ ἀρχηγὸς καὶ καπετάνιος καὶ πρῶτος τεσσάρων ἐπαρχιῶν, δηλ. τῶν Γρεβενῶν, τῶν Βεντζίων, τῆς Ἀνασελίτσης καὶ τῆς Κονίτσης, ἐκτάσεως 600 χωρίων, ἀποτελούντων «μικρὰν ἡγεμονίαν». Ἔτσι μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐγγονὸς του Γούλας Ζιάκας, ὁ υἱὸς τοῦ Γιαννούλα ἢ Γιαννάκη Ζιάκα, υἱοῦ τοῦ γέρω-Ζιάκα. Καὶ συμπληρῶνει ὁ θεῖος του, ἀδελφὸς τοῦ πατέρα του, Θόδωρος Ζιάκας, ὅτι καὶ πέμπτης ἐπαρχίας, τῆς Χρουπίστης, ἔγινεν καπετάνιος ὁ γέρω-Ζιάκας, ἐπὶ Κούρτ-πασᾶ. Ἀπὸ τὰ 600 δὲ αὐτὰ χωριά εἰσέπραττεν ὁ γέρω-Ζιάκας ἑτησίως περὶ τὰς 700 χιλιάδας γρόσια, καὶ εἶχε καὶ ἄλλας ἀπολαυὰς, πρὸς συντήρησιν τοῦ στρατοῦ καὶ μισθοδοσίαν τῶν στρατιωτῶν του - παλληκαριῶν - ἀνερχομένων ἐν καιρῷ εἰρήνης εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 1700.

Εἰς τὰς ἐπαρχίας αὐτὰς εἶχε τοποθετήσῃ ὁ γέρω-Ζιάκας πρῶτους - καπετάνιους - συγγενεῖς του, ἀπὸ τὸ σόϊ του. Ἐκ τῶν πέντε δὲ αὐτῶν ἐπαρχιῶν - πρωτάτων ὡς σπουδαιότεραν εἶχε κρατήσῃ διὰ τὸν ἑαυτὸν του τὴν ἐπαρχίαν Γρεβενῶν⁽¹⁶⁹⁾. «Ἡ ὑπαρξίς τῶν

καπετανέων αὐτῶν, γράφει ὁ Γούλας - Γεωργούλας, Γεώργιος - Ἰωάννου Ζιάκας, εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἐκδουλεύσεων, διετήρησεν εἶδος τι ἐλευθερίας εἰς τοὺς ὑπὸ τὸν ζυγὸν διατελοῦντας Ἕλληνας, εἶδος ἐθνισμοῦ, συχνὴν κατὰ τῆς Τουρκικῆς δεσποτείας διαμαρτύρησιν, καὶ ὅταν ἐπέστη ἡ στιγμή τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν καπετανάτων, ἔδωσαν τοὺς πρώτους στρατιώτας τῆς Παλιγγενεσίας». Καὶ συνεχίζει. «Τὸ καπετανᾶτον τῶν Γρεβενῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Τότσκα, πρώτου ἑξαδέλφου τοῦ πάππου μου Ζιάκα»⁽¹⁷⁰⁾.

Ὁ Ζιάκας οὗτος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν ἔτει 1770 ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων, ὑποκινουμένων ὑπὸ τῆς Ρωσίας διὰ τοῦ Ὁρλώφ. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ μικρὸν στόλον ἦλθον τότε οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Γρηγορίου Ὁρλώφ (Γρηγορίεβιτς) Ἀλέξιος καὶ Θεόδωρος μαζί μὲ τὸν ἐκ Μακεδονίας, γεννηθέντα εἰς Σιάτισταν ἐν ἔτει 1725 καὶ ἐν Ρωσία διαμένοντα πρῶτον ἔμπορον καὶ εἶτα στρατιωτικὸν Γεώργιον Παπαζώλην ἢ Παπάζογλου, ὅστις ἀνέλαβε νὰ διοργανώσῃ τὸ κίνημα⁽¹⁷¹⁾. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον λοιπόν, πού ἦλθεν ὁ Παπαζώλης, ἐκίνησεν εἰς ἐπανάστασιν καὶ τὴν Μακεδονίαν, καὶ ἰδίως τοὺς ἄρματολοὺς τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν, τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κισσάβου⁽¹⁷²⁾. Καὶ ὁ γέρω-Ζιάκας τὸν ἠκολούθησε μὲ τὰ 1700 παλληκάρια του. Κατέλαβε τὰς διαβάσεις τῆς Πίνδου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπεχείρησε νὰ διαδώσῃ τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὴν ὑπόλοιπον Μακεδονίαν.

Ἡ ἐπανάστασις ὅμως ἐκείνη τοῦ 1770 ἀπέτυχεν, ὡς γνωστὸν, οἱ δὲ Τουρκαλβανοὶ τότε ἔθυσαν καὶ ἀπώλεσαν εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ὑπὸ τὸν Κούρτ-πασᾶν τοῦ Βερατίου εἰσέβαλον εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, παντοῦ ἐνσπείροντες τὴν σφαγὴν καὶ τὴν φωτιάν. Ἐκ τῶν πρώτων κατέστρεψαν τὴν Μοσχόπολιν ἢ Βοσκόπολιν ἀπὸ ἀντιζηλίαν τῶν Τουρκαλβανῶν τῆς Ἠπείρου πρὸς τὴν τότε ἀκμάζουσαν ἐμπορικῶς καὶ πνευματικῶς περίφημον ταύτην κώμην τῆς Πίνδου⁽¹⁷³⁾. Μὲ μαῦρα χρώματα περιγράφει τὴν καταστροφὴν τοῦ καπετανάτου Γρεβενῶν ὁ Γούλας Ζιάκας, ἀποδίδων τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κινήματος εἰς προδοσίαν.

Ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν τότε ἐπλήρωσε βαρύτερον τὸν φόρον, ὡς ἐπαρχία τοῦ γέρω-Ζιάκα, τοῦ ἀρχιεπαναστάτου. Ὁμοίως βαρὺν φόρον ἐπλήρωσαν καὶ τὰ χωριά Τίστα καὶ Μαυρονόρος, καθὼς καὶ ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Ζιακαίων. «Τὸ συνωμοτικὸν πῦρ, λέγει ὁ Γούλας Ἰ. Ζιάκας εἰς τὴν ἀναφορὰν του, ζωογονηθὲν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Γρεβενῶν, ὅπως ἐπροδόθη ἀπὸ τινος Γιαντζαπασίδας, γεννηθέντας ἑξωμότας, ἔφερε τὴν καταστροφὴν τῆς οἰκογενείας μου καὶ τῶν πέντε ἀδελφῶν Ζιακαίων, μόνος δ' ἐσώθη ὁ πάππος μου Ζιά-

Ὁ ἔθναπόστολος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1770, ἦλθε στὴν ἐπαρχία τῶν Γρεβενῶν καὶ προσπάθησε νὰ ἐμψυχώσει τὸ ὑπόδουλον Γένος. Στὴν εἰκόνα ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (Ἀθήνα, ναῖδριο Αἰξωνῆς Γλυφάδας).

κας, ἀφοῦ τὸ πῦρ εἶχεν ἐξακολουθήσει καὶ φθάσει καὶ εἰς τὴν Νιάουσαν, ἧς ἡ σπαραξικάρδιος σφαγὴ εἶναι νωπὴ, καὶ ἰκανὴ καὶ τὰς σκληροτέρας καρδίας νὰ θλίψη».⁽¹⁷⁴⁾

Ὁ γέρω - Ζιάκας ἐπέζησε τῆς καταστροφῆς. Μᾶς τὸ λέγει ὁ ἴδιος ὁ ἐγγονὸς του, ὡς καὶ ὁ υἱὸς του Θεόδωρος Ζιάκας. Ἴσως νὰ ἐξωντώθη τότε ἡ οἰκογένεια τοῦ γέρω-Ζιάκα. Καὶ διὰ τοῦτο εἰς μεγάλην ἡλικίαν ἔχει μικρὰ παιδιά. Διότι ὁ Γούλας Ζιάκας μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὅταν τὸ ἔτος 1810 ὁ γέρω - Ζιάκας ἀπεσύρθη —ἀπέθανε; — ἀπὸ τὸ ἀρματολίκι, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν πρωτότοκος υἱὸς του Ἰωάννης ἢ Γιαννούλας ἦτο μόλις 16 ἐτῶν. Ἀπέθανε δὲ ὁ γέρω-Ζιάκας εἰς βαθύ γῆρας θάνατον φυσικόν. Τὰ Ἐγκυκλοπαιδικὰ μας ὅμως Λεξικὰ ὅλως ἀβασανίστως παρέχουν τὴν πληροφορίαν, ὅτι τότε ὁ γέρω-Ζιάκας ἔπεσε μαχόμενος, καὶ ὅτι τὸν διαδέχεται εἰς τὸ ἀρματολίκι κάποιος ἀπὸ τὴν οἰκογένειάν του, γέρω - Ζιάκας (ὁ Β΄) καὶ αὐτὸς προσονομαζόμενος. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές. Ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς ὡς ἄνω ἀναφορὰς τῶν Γ. καὶ Θ. Ζιάκα, ἓνας εἶναι ὁ γέρω-Ζιάκας. Παιδιά του εἶναι πρῶτος ὁ Ἰωάννης ἢ Γιαννούλας ἢ Γιαννάκης Ζιάκας καὶ ὁ Θεόδωρος Ζιάκας. Ὁ Θεόδωρος Ζιάκας, φαίνεται, δὲν εἶχε τέκνα. Ὁ Ἰωάννης δὲ εἶχε πρωτότοκον τὸν Νικολάκην, δευτερότοκον τὸν Θεόδωρον καὶ τριτότοκον τὸν Γεωργούλαν - Γούλαν Ἰ Ζιάκαν. Ὁ τελευταῖος λέγει εἰς τὴν γνωστὴν ἀναφορὰν του τὰ ἐξῆς ἐπὶ λέξει: «Τὸ καπετανᾶτον τοῦτο — τῶν Γρεβενῶν — χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Τότσκα, πρώτου ἐξαδέλφου τοῦ πάππου μου Ζιάκα». Ὅπερ ἔδει δεῖξαι.

Μετὰ τὴν καταστροφήν, τὰ δάκρυα καὶ τοὺς πόνους τοῦ ὑποδούλου Γένους τῆς Πίνδου ἀνέλαβε νὰ ἀνακουφίσῃ καὶ πάλιν ἡ Ἐκκλησία. Καὶ διέταξε τὸν ἐξ Ἡπείρου καταγόμενον καὶ περὶ τὴν Πίνδον τότε διατρίβοντα ἐθναπόστολον Κοσμᾶν τὸν Αἰτωλὸν νὰ σπεύσῃ πρὸς τὰ μέρη αὐτά. Ὁ ἐνθουσιώδης καὶ ἅγιος οὗτος ἱεροκῆρυξ ἔρχεται τότε εἰς τὴν κατεστραμμένην ἀπὸ τὴν λύσσαν τῆς ἐκδικήσεως τῶν Τουρκαλβανῶν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ προσπαθεῖ παντοῦ νὰ χύσῃ τὸν βάλαμον τῆς ἐξ ὕψους παρηγορίας καὶ νὰ τονώσῃ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπελευθερώσεως. Κηρύττων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ μεταδίδει εἰς ὄλους τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα. Συκόφαντηθεὶς ὅμως ἢ μᾶλλον προδοθεὶς, συλλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Κουρτ-πασᾶ καὶ ὑποβάλλεται εἰς τὸ μαρτύριον, τὴν 24 Αὐγούστου 1779.⁽¹⁷⁵⁾

Ὁ Ζῶτος Μολοττός, ὁ συγγράψας τὴν βιογραφίαν καὶ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ ἅγιος οὗτος πατὴρ ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Ἡπειρον, ἵνα καθησυχάσῃ τοὺς ἐξαγριωθέντας ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀρλώφ πληθυσμούς, καὶ ἡμερώσῃ αὐτοὺς μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ μὲ τὴν ἴδρυσιν σχολείων. Καὶ πρὸς τοῦτο ἦτο ἐφωδιασμένος καὶ διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου, ἵνα ἐνεργῇ ἐλευθέρως. Πράγματι δὲ ἵνα σὺν τούτοις

παρηγορήση τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον καὶ ἵνα ἀντενεργήσῃ εἰς τὸν διαταχθέντα τότε ὑπὸ τῆς Ἑψηλῆς Πύλης ἐξισλαμισμὸν τῶν Χριστιανῶν. «Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλώφ, λέγει, μυστικὴ διαταγὴ τῆς Πύλης πρὸς τοὺς σατράπας τῆς Ρούμελης ἦτο νὰ βιάζωσι τοὺς Χριστιανοὺς νὰ τουρκεύσωσι, καὶ ἡ διαταγὴ αὕτη ἐξεπληροῦτο δυστυχῶς ἀπὸ τοῦ 1770-1820. Ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην κατεβίβρωσκε τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἡ κακοήθης αὕτη γάγραινα. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς χρονολογεῖται καὶ ἡ ἐξώμοσις τῶν Βαλαάδων τῆς Μακεδονίας. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν Ἄνω Σελίτσης (Ἄνασελίτσης), Σιατίστης, Καστοριᾶς, καὶ Χρουπίσης ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ περιετμήθησαν...» Αἱ ἐνέργειαι ὅμως τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ συνεκράτησαν πολλοὺς εἰς τὴν Πίστιν καὶ τὴν Πατρίδα. (176) Τότε πολλοὶ καὶ ἐμαρτύρησαν διὰ τοῦτο, ἐν οἷς καὶ ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐκ Τσουρχλίου Γρεβενῶν, ὁ Ἰωαννίνων.

Τὸ μαρτύριον δὲν ἀπέφυγε καὶ ὁ ἅγιος ἐνθερμος τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος πατήρ. Ἐπνίγη εἰς τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ τῆς Ἀλβανίας Ἄψου. Ἡ Ἐκκλησία τῶν κατέταξε μεταξὺ τῶν μαρτύρων καὶ τὸν ὠνόμασεν ἰσαπόστολον. Καὶ λέγει:

*Κοσμᾶς ὁ κόσμου κόσμος, ἡδ' ὠραιότης,
κόσμον λιπὼν πρόσκαιρον, ἀγήρω ἔχει
θάνεν διὰ βρόγχου ἐν Ἄψῳ, εἰκάδι τετάρτη.(177)*

Ἀλῆ - πασᾶς. Θύμιος Βλαχάβας. Τὸ 1821 καὶ οἱ Γ. Ζιάκας καὶ Γ. Μίσιος.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ γέρω-Ζιάκα καὶ τοῦ Κούρτ-πασᾶ τοῦ Βερατίου ἤρχισε νὰ ἀναφαίνεται εἰς τὸ προσκήνιον τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Ἠπείρου - Μακεδονίας ὁ αἰμοβόρος Ἀλῆς. Ἐγεννήθη εἰς τὸ Τεπελένι τῆς Βορείου Ἠπείρου τὸ ἔτος 1744 καὶ ἦτο υἱὸς τοῦ Βελῆ καὶ τῆς Χάμκως. Ἐφηβος γενόμενος ὁ Ἀλῆς ἐγένεν ἀρχηγὸς ληστρικῆς συμμορίας ἐξ Ἀλβανῶν καὶ κατεδυνάστευσε τὴν Ἠπειρον, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ἐρχόμενος εἰς σύγκρουσιν μὲ τοὺς Ἑλληνας ἀρματολούς καὶ κλέφτας. Εἰς μίαν σύγκρουσιν μὲ τὸν Κούρτ-πασᾶν τοῦ Βερατίου ἐνίκηθη, ἡ συμμορία του διεσκορπίσθη καὶ ὁ Ἀλῆς συνελήφθη αἰχμάλωτος.

Εἰς τὸ σαραΐ τοῦ Κούρτ-πασᾶ, ὅπου διέμενεν ὁ Ἀλῆς, ἐρωτεύθη τὴν θυγατέραν τοῦ Κούρτ. Ἐλαβεν ὅμως ὡς σύζυγον τὴν Ἐμινὲ, θυγατέρα τοῦ πασᾶ τοῦ Δελβίνου Καπλάν, καὶ κατόπιν τὴν ὠραιότατην Ἑλληνίδα Βασιλικὴν Κ. Κονταξῆ, φονεύσας τὴν Ἐμινὲ. Ἐξυπηρετήσας δὲ διαφοροτρόπως τὴν Ἑψηλὴν Πύλην

διωρίσθη τὸ ἔτος 1785 βοηθὸς ἐπόπτης τῶν διαβάσεων τῆς Ρούμελης, καὶ ὡς τοιοῦτος ἦλθεν εἰς συνεννόησιν μὲ τοὺς ἄρματολοὺς Θεσσαλίας καὶ Γρεβενῶν. Τὸ 1786 διωρίσθη πασᾶς τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸ 1788 καὶ πασᾶς Ἰωαννίνων, ἐνώσας τὴν Ἠπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Ἀργότερα τὴν Θεσσαλίαν τὴν ἔδωσεν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Μουχτάρ-πασᾶν. Τὸ 1789 διωρίσθη γενικὸς ἐπιθεωρητὴς (ναζίρ ντερβὲν ἀγᾶς) τῶν ὁδῶν καὶ διαβάσεων τῆς Ρούμελης, προσήρτησε δὲ εἰς τὴν σατραπείαν τοῦ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἕως τὸν ροῦν τοῦ Ἀλιάκμονος. Τὸ καπετανᾶτον τῆς Πίνδου τότε μὲ τὰς ἐπαρχίας τοῦ Γρεβενῶν, Βεντζίων, Ἀνασελίτσης (Ἄνω Σελίτσης) καὶ Κονίτσης ὑπήχθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἀλῆ Τεπελενλῆ, πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ναζίρ τῶν διαβάσεων.

Τὰ πράγματα τότε ἐπῆραν ἄλλην τροπὴν καὶ σοβαρότητα. Διὸ οἱ ἄρματολοί καὶ κλέφτες τῆς Πίνδου, τῆς Θεσσαλίας, τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Πηλίου συνεργάζονται. Ἐξαιρετικὴν θέσιν μεταξὺ αὐτῶν κατέλαβε τότε ὁ ἄρματολὸς παπᾶ-Θύμιος. Δηλαδή ὁ ἱερεὺς Εὐθύμιος Βλαχάβας ἢ Μπλαχάβας, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνδρείου καὶ ἀδαμάστου ὀπλαρχηγοῦ Χασίων γέρω - Μπλαχάβα. Δὲν ἄργησεν ὅμως ὁ Ἀλῆ-πασᾶς νὰ τὸν ἐξοντώσῃ, καὶ ὁ παπᾶς -Θύμιος συνελήφθη καὶ ἐμαρτύρησεν εἰς τὰ Γιάννενα τὸ ἔτος 1810. Εἰς τὰ Γιάννενα καὶ τὴν Θεσσαλίαν τραγουδιέται ἀκόμη τό τραγούδι του:

*Ἐσεῖς πουλιὰ τοῦ Γρεβενοῦ κι' ἀηδόνια τοῦ Μετσόβου.
ἔσεῖς καλὰ τὸν ξέρετε, τὸ γέρω-παπᾶ-Θύμιο,
ποὺ τώρα στὰ γεράματα ἐβγῆκε πρωτοκλέφτης⁽¹⁷⁸⁾.*

Μὲ τὸν Θύμιο Βλαχάβα συνέπραξαν τότε καὶ οἱ ἄρματολοί τῶν Γρεβενῶν. Εἰς τὴν πρώτην ἐξέγερσιν τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Πίνδου ὑπὸ τὸν Βλαχάβαν ἔλαβε μέρος καὶ ὁ γέρω - Ζιάκας. Ἡ ἐξέγερσις ὅμως ἐκείνη ἀπέτυχεν, ὁ δὲ Βλαχάβας κατέφυγεν εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον, ὅπου ὠργάνωσε πειρατικὸν στολίσκον. Καὶ ὁ γέρω-Ζιάκας τότε ἀπεσύρθη εἰς τὸ ἄρματολίκι του. Εἰς τὴν δευτέραν ἐξέγερσιν τοῦ Βλαχάβα ἐν ἔτει 1808 πάλιν μετέσχεν ὁ γέρω - Ζιάκας κατ' ἀρχάς. Ὑστερα ὅμως ἀπεσύρθη, διότι τὸ κίνημα ἐκεῖνο ἐπροδόθη εἰς τὸν Ἀλῆ. Εἰς μίαν μάχην παρὰ τὸ Καστράκι τῶν Μετεώρων τὸ 1809 ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλῆ Μουχτάρ - πασᾶς τῆς Θεσσαλίας ἐνίκησε τοὺς Ἑλληνας, καὶ ὁ Βλαχάβας πάλιν κατέφυγεν εἰς τὴν Σκόπελον. Ἐκεῖθεν δὲ μετὰ πολλὰς περιπετείας παρεδόθη εἰς τὸν ἀρχιναύαρχον τοῦ Τουρκικοῦ στόλου, ὁ ὁποῖος ἀθετήσας τὰς περὶ ἀμνηστίας ὑποσχέσεις του τὸν παρέδωσεν εἰς τὸν Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων.⁽¹⁷⁹⁾ Ἐκεῖ ἐν ἔτει 1810 εὗρε θάνατον μαρτυρικόν, ὅπως μᾶς λέγει τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι:

Ἐηδόνια μου περίφανα, πεῦκα καμαρωμένα,
 φέτο νὰ μὴ λαλήσετε, φέτο νὰ μαραθῆτε.
 Τὸν παπᾶ-Θύμιο πιάσανε, τὸν καπετὰν Βλαχάβα.
 Στὴ μέση ὁ Μουχτάρ-πασᾶς, πίσω Τσοχανταραῖοι,
 κι' ἀπὸ κοντὰ οἱ Μπέηδες κι' οἱ Τουρκοπουλημένοι.
 Κι' Ἐλη-πασᾶς σᾶν τῶμαθε δὲν πίστευε τὸ θάμα.
 Ἐτός του τὸν προβόδισε, ἄτός του τοῦ μιλάει.
 —Παπᾶ, βρὲ κερατόπαπα, πὺ χάλασες τὸν τόπο,
 δὲν σᾶρεσ' ὁ Ἐλη-πασᾶς, δὲν σ' ἄρεσ' ὁ Σουλτᾶνος,
 καὶ μπαῖράκι σήκωσες νὰ γένης βασιλέας;
 —Μὴ βλαστημᾶς, Ἐλη-πασᾶ, μὴ βλαστημᾶς, Βεζύρη.
 Σῶφτεξα, σὲ πολέμησα, καὶ σοῦπεσα στὰ χέρια.
 —Γίνεσαι Τοῦρκος, ρὲ παπᾶ, κι' οὔλα στὰ συμπαθάω!
 —Ρωμηὸς ἐγὼ γεννήθηκα, Ρωμηὸς θενὰ ἔποθάνω.⁽¹⁸⁰⁾

Μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Βλαχάβα, ὁ γέρω - Ζιάκας
 λόγῳ γήρατος παραιτεῖται — περὶ τὸ 1810. «Εὐρισκόμενος ὁ πάπ-

Ἐπὸ τοὺς σημαντικότερους ἄρματολοὺς τῆς Πίνδου ἦταν ὁ Εὐθύμιος
 Βλαχάβας ἢ Μπλαχάβας. Στὴν εἰκόνα ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Βλαχάβα
 τὸ 1810 (Ἐθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

πος μου, λέγει ὁ Γούλας Ἰ. Ζιάκας, εἰς ἀκατάπαυστον διαμάχην μετὰ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ, ὅτε μὲν ἐπανερχόμενος εἰς τὸ βιλαἒτι, ὅτε δὲ καταδιωκόμενος, αἱ πληγαὶ καὶ αἱ προσπάθειαι τοῦ πολέμου, ἀφοῦ τὸν ἐγήρασαν, τὸν ἠνάγκασαν νὰ φέρῃ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ καπετανάτου τὸν δεκαεξαετῆ τότε πατέρα μου Γιαννούλαν Ζιάκαν». Ὁ Ἰωάννης Ζιάκας ἦτο πρωτότοκος υἱὸς τοῦ γέρω - Ζιάκα, γεννηθεὶς περὶ τὸ ἔτος 1795. Ὀλίγον νεώτερος αὐτοῦ ἦτο ὁ αὐτάδελφός του Θεόδωρος Ζιάκας. Τὰ Ζιακόπουλα αὐτὰ προσέφεραν πλείστας ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἀγωνιζόμενον διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἔθνους. Διὰ τοῦτο ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ὠνόμασε κατόπιν τὸν μὲν Ἰωάννην Ζιάκαν συνταγματάρχην - χιλίαρχον, τὸν δὲ ἀδελφὸν του Θεόδωρον ταγματάρχην. Εἰς τὸν καιρὸν τῶν διωγμῶν λημέρι τῶν εἶχαν τὴν Βάλια-κάρδα.

Ὁ Γιαννούλας Ζιάκας ἦτο εὐπαίδευτος. Κατεῖχε καλῶς καὶ τὴν Ἰταλικὴν γλῶσσαν. Ἡ διοικητικὴ του ἰκανότης ἀνεγνωρίσθη ἀμέσως ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν, καὶ ὁ Γιαννούλας ἀνέλαβε τὸ καπετανᾶτον Γρεβενῶν. Ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀνεγνωρίσθη καὶ δερβεναγᾶς τῆς Πίνδου (1810). Διότι εἰς τὰς μετὰ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ σχέσεις του εἶχε δεῖξει πνεῦμα συνδιαλλαγῆς, διὸ εἶχε κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνην του. Ἄν εἶχε μνηθῆ εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν, δὲν μᾶς εἶναι ἀναμφιβόλως γνωστὸν. Φαίνεται ὅτι δὲν ἦτο ξένος πρὸς τὴν ἐθνικὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν. Εἰργάσθη ὅμως μεμονωμένως πρὸς ἐξέγερσιν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Διὸ ἐπροδόθη καὶ μόλις κατῴρθωσε νὰ διαφύγῃ τὴν δίωξιν τῶν ὀργάνων τοῦ Μπεχλιβάν - πασᾶ, ὅστις ἐληϊζετο τότε τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν.

Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία δὲν ἐδίστασε τότε, ἵνα ἐπιτύχῃ μίαν γενικὴν ἐξέγερσιν κατὰ τῆς Ὑψ. Πύλης, νὰ προσεταιρισθῆ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀλῆ - πασᾶν τῶν Ἰωαννίνων καὶ νὰ τοῦ προτείνῃ τὴν ἡγεσίαν. Ὅλοι οἱ περὶ αὐτὸν Ἕλληνες εἶχον μνηθῆ, οἱ δὲ ἐμπιστοὶ του Ἀλέξιος Νούτσιος καὶ Ὀδυσ. Ἀνδροῦτσος ἀνέλαβον νὰ τοῦ προτείνουν νὰ γίνῃ Χριστιανός, «ἵνα τὸν ἐγκολπωθῆ θερμότερον τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον».⁽¹⁸¹⁾ Πρὸς τοῦτο εἶχε ἔλθει εἰς συνεννόησιν ὁ Ἀλῆς καὶ μετὰ τοῦ Ἰωαν. Καποδιστρίου. Ἐν τέλει ὅμως δὲν ἐδέχθη. Ἐντεῦθεν δὲ ἐξηγεῖται ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἀλῆ πρὸς τὸν Γιαννούλαν Ζιάκαν. Ζητῶν ὁ Ἀλῆς νὰ ἐξιχνιάσῃ τὰ σχέδια τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας καὶ μὴ κατορθώσας τοῦτο, ἐλθὼν δὲ εἰς ρῆξιν πρὸς ἄλλα πρόσωπα καὶ ἰδίως τὸν Πασόμπεην, ἐπρόδωσε τὴν ὑπαρξιν ἐπαναστατικῆς Ἑταιρίας εἰς τὸν Σουλτᾶνον, ἀλλὰ δὲν ἔγινε πιστευτός. Μετὰ τοῦτο ὁ Ἀλῆς περιέπεσαν εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς Πύλης καὶ ὁ Σουλτᾶνος διέταξε τὸν Χουρσίτ-πασᾶν νὰ ἔλθῃ ἐναντίον του, ἀρχομένου τοῦ ἔτους 1821, καὶ πρὶν ἀκόμη

ἐκκραγῆ ἡ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις.

Ὁ Μπεχλιβὰν Χασὰν-πασᾶς τότε ἀνέλαβε νὰ τιμωρήσῃ τοὺς μεμυημένους εἰς τὸ κίνημα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν δὲ Γρεβενῶν πολλὰς τὰς καταστροφὰς ἐπέφερεν. Ἰδίως κατεδιώχθη τότε ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν Ζιακαίων καὶ εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ εἰς τὴν Ἀνασελίτσαν, καὶ πολλὰ μέλη τῆς εὔρον τὸν θάνατον. Μόλις διεσώθη ὁ Γιαννούλας καὶ ὁ Θεόδωρος Ζιάκας, οἱ ὅποιοι ἠναγκάσθησαν νὰ στραφοῦν πρὸς τὸν Χουρσίτ-πασᾶν. Καὶ τὸν ἐβοήθησαν εἰς τὸν κατὰ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ ἀγῶνα του. Διὸ ἔλαβον πάλιν τὸ καπετανᾶτον τῶν Γρεβενῶν. Ἐπεδίωξαν δὲ τότε νὰ λάβουν καὶ τὸ ἀρματολίκι τοῦ Μετσόβου καὶ τῶν Ζαγοροχωρίων, ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ, ἐπισυμβάντος, ὡς γνωστὸν, τὴν 17 Ἰανουαρίου 1822. Ἰδίως ὁ Γιαννούλας Ζιάκας. Διότι οὗτος, ἐνῶ ἐκράτησε διὰ τὸν ἑαυτὸν του τὰς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ Βεντζίων καὶ ἔδωσεν εἰς τοὺς συγγενεῖς του, ἴσως εἰς τὸν ἀδελφὸν του Θεόδωρον Ζιάκαν, τὰς ἐπαρχίας Κονίτσης καὶ Ἀνασελίτσης, διεκδικεῖ διὰ τὸν ἑαυτὸν του τὰς ἐπαρχίας Μετσόβου καὶ Ζαγορίου, ἰδίως μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ. Ἐνα δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

*Μ' ἐγέλασεν ἡ χαραυγὴ, τῆς νύχτας τό φεγγάρι,
κι' ἐβγῆκα νύχτα στὸ βουνό, ψηλὰ στὰ κορφοβούνια.
Κι' ἀκουῶ τὸν ἄνεμο νὰ ἤχῃ, τὰ πεῦκα νὰ βογγίζουν.
— Ἐσεῖς βουνὰ τοῦ Γρεβενοῦ καὶ πεῦκα τοῦ Μετσόβου,
τ' ἔχετε καὶ μαλλώνετε τ' ἔχετε καὶ βογγᾶτε;
Μῆνα τὰ χιόνια σᾶς βαροῦν, μῆνα τὰ κρυονέρια;
— Μηδὲ τὰ χιόνια μᾶς βαροῦν, μηδὲ τὰ κρυονέρια,
μόν' βγῆκαν κλέφτες στὸ κλαρί, κι' ὁ κατεπὰν-Γιαννούλας,
καὶ μᾶς ἐπῆραν τὰ παιδιὰ, καὶ μᾶς τὰ κάναν σκλάβους.
Χαλεύουνε τὴν ξαγορὰ πέντε χιλιάδες γρόσια.
Καὶ θέλουνε τὸ Μέτσοβο, θέλουνε τὸ Ζαγόρι
καὶ θέλουνε στὸ Γρεβενὸ νὰ μένη καπετάνιος.
— Τρεῖς μέρες μόν' σᾶς καρτερῶ, καὶ τρία μερονύχτια,
καὶ θέλω τὸν μουρασαλὲ νὰ γένω καπετάνιος,
νὰ περπατῶ στὸ Μέτσοβο, νὰ πάγω στὸ Ζαγόρι,
Ζαγόρι ποῦναι ξακουστὸ, στὴ Πόλη ξακουσμένο.
Βάνω φωτιὰ μέσ' στὰ χωριὰ, καίω τὰ μοναστήρια.
Τὰ βιλαέτια τᾶκουσαν καὶ ἀχαμνὰ τοὺς ἤρθε.
Τρέχανε μεσ' στὰ Γιάννινα, πηγαίνουν στὸ Βεζύρι.
— Τ' εἶν' τὸ κακὸ ποὺ πάθαμε ἀπ' τὸν καπτὰν-Γιαννούλα,
ποὺ μᾶς ἐπῆρε τὰ παιδιὰ, καὶ ἔκανε τα σκλάβους;(182)*

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἶχεν ἀναφανῆ εἰς τὴν Πίνδον ὡς ἀρματολὸς καὶ ὁ Γεώργιος Μίσιος ἢ Μίσος καὶ ὁ Θεόδωρος Μίσιος καταγόμενοι ἀπὸ τὸ Περιβόλι-Γρεβενῶν. Εἰς μικρὰν ἡλικίαν ὁ Γιώργος Μίσιος ἔμεινε ὀρφανός. Καὶ ἔφυγε τότε εἰς τὴν Σμύρνην, ὅπου ἐσχημάτισε περιουσίαν τινά. Κατόπιν ἐγύρισεν εἰς τὸ Περιβόλι καὶ ἠγόρασε τὸ τσιφλίκι τῆς Λαβανίτσας, τὸ ὁποῖον μετεχειρίσθη ὡς «κρυψώνα» τῶν κλεφταρματολῶν τῆς Πίνδου, ὅπου ἔκρυβαν τὰ πυρομαχικά. Κάποτε ἀπεκλείσθη ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς εἰς τὸ Περιβόλι καὶ ἐπολέμησε γενναίως. Διὰ προδοσίας ὅμως τοῦ ἀγροφύλακος τῆς Λαβανίτσας συνελήφθη καὶ ὠδηγήθη εἰς τὰ Γιάννενα, ὅπου μαζὶ μὲ τρεῖς ἀνεψιούς του ἐδηλητηριάσθη. Τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι τραγουδιέται ἀκόμη εἰς τὸ Περιβόλι καὶ λέγει:

- Βασιλικὸς μοῦ μύρισε. Γιὰ ιδέστε ποιὸς περνάει;*
Ὁ Γιώργης Μίσιος πέρασε καὶ στὸν πασᾶ πηγαίνει.
Πηγαίνει στὸν Ἄλῃ - πασᾶ. Πάει νὰ προσκυνήσῃ.
—Καλὴ-μέρα σου, Ἄλῃ - πασᾶ, καὶ σὺ κι' ἡ ἀφεντιὰ σου.
—Καλῶς τὸ Γιώργη ποῦρχειται, καλῶς τὸ Γιώργη - Μίσιο.
Τὸν ψυχογιὸ τοῦ φώναξε καὶ τότε διατάζει.
—Φτιάσε τοῦ Γιώργου ἓνα καφέ, κι' ἄναψε τὸ τσιμπούκι.
Καὶ τὸν Τζελάτη φώναξε, κρυφὰ τοῦ κουβεντιάζει.
—Τζελάτη, τρόχα τὸ σπαθί, καὶ πάρτου τὸ κεφάλι.
Κι' ὁ Γιώργης τὸ κατάλαβε, φίλος καλὸς τοῦ τῶπε,
κάποιος ριτζιάρης τοῦ πασᾶ καὶ πρῶτος τοῦ Βεζύρη,
καὶ στὸ νταβάνι ρίχτηκε, στὴν ἀγορὰ περνάει,
κι' ἀπόπου κι' ἂν ἐπέρασε ἓνα τραγούδι λέει.
—Χέζω τὰ γένεια τοῦ πασᾶ, καὶ τοῦ Βεζύρ' ἀντάμα.
Κι' Ἄλῃ - πασᾶς σ'ἂν τᾶκουσε βαρειὰ τοῦ κακοφάνη,
Τὸν μουλιαζήμη φώναξε, τοῦ μουλιαζήμη λέει:
—Ἀκοῦστε, σεῖς Ἀρβανιτιὰ, καὶ σεῖς οἱ Ἀρβανίτες,
Ὁ Ἄλῃ - πασᾶς εἶναι κακὸς κι' ὅλους θὰ σᾶς χαλάσῃ.⁽¹⁸³⁾

Ὅταν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1821 ἐξερράγη εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἡ Ἐπανάστασις, τὰ Γρεβενὰ ἐχρησίμευσαν τὸ προπύργιον τῶν ἡρωικῶν μαχητῶν τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου. Διότι ὑπὸ τοὺς Ζιακαίους, διαρκῶς εὐρισκομένους εἰς τὰς διαβάσεις τῆς Πίνδου, τὰ Γρεβενὰ ἦσαν πρόσκομμα εἰς τὰς κινήσεις τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ὄγκων κατὰ τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος. Μᾶς τὸ λέγει ὁ Γούλας Ἰ. Ζιάκας εἰς τὴν ἀναφορὰν του. «Ὁ πατέρας μου, λέγει, ἵνα εὐρύτερον ἀπασχολῇ τὰ Ἀλβανικὰ στίφη, ἵνα μὴ πλημμυροῦν τὴν τότε πολεμῶσαν Ἑλλάδα, ὄντα ἐπέκεινα τῶν 40 χιλιάδων Ἀλβανῶν, ἰστάμενος κολοσσὸς ἀπέναντι αὐτῶν, διέθεσε τὰς

ἐπαρχίας Ἐνασσελίτσης καὶ Κονίτσης εἰς συγγενεῖς του, καὶ ἐκράτησεν ἐκεῖνας τῶν Γρεβενῶν καὶ Βενζτίων, ὅπως συντελεστικώτερον ἀνταποκρίνεται κατὰ τοῦ χειμάρρου τῶν Ἀλβανῶν, οἵτινες ἐὰν ὅλοι ἀθρόοι ἐκινουῖντο κατὰ τῶν ἐνταῦθα ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων, ὁ ἀγὼν αὐτῶν ἴσως ἤθελε ματαιωθῆ, ἤθελον ἴσως τοὺς καταβάλει».

Τὰς ὑπηρεσίας αὐτὰς τοῦ Γιαννούλα Ζιάκα ἐκτιμῶντες οἱ Μεσολογγῖται ἐκάλεσαν αὐτὸν νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς θρυλικῆς πόλεως. Ὁ Γιαννούλας ἐδέχθη καὶ κατέβη εἰς τὸ Μεσολόγγι μὲ ἐπίλεκτον σῶμα, τὸ ὁποῖον ἔθεσεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἀποστόλη Κυρίμη.⁽¹⁸⁴⁾ Δὲν ἔμεινεν ἐκεῖ πολὺν χρόνον, διότι αἱ περιστάσεις τὸν ἤθελον εἰς τὰ Γρεβενά. Ἡ Κυβέρνησις Κουντουριώτη τὸν καλεῖ καὶ πάλιν, τὸ 1825, εἰς τὸ Μεσολόγγι. Διὰ νὰ τὸν προσελκύσῃ μάλιστα, τοῦ ἀπέμεινε δίπλωμα χιλιαρχίας. Τὸν ὠνόμασε δηλαδή **συνταγματάρχην**. Ἀλλὰ ὁ Γιαννούλας δὲν ἐδέχθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ Γρεβενά. Ἴσως διότι ἐπέτυχεν ἐν τῷ μεταξὺ νὰ πάρῃ τὰ ἀρματολίκια Μετσόβου καὶ Ζαγορίου. Ἴσως διότι ἔκρινε καιριωτέραν τὴν παραμονὴν του ἐκεῖ. Ἐδωσεν ὁμῶς εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ Μεσολογγίου τέσσερα ἑξαδέλφια του, πεσόντα εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἔξοδον, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γούλας Ζιάκας.

Εἰς τὰ Γρεβενά εὐρισκόμενος ὁ Γιαννούλας δὲν ἔπαυσε νὰ συνεννοεῖται μὲ τὸ ἀγωνιζόμενον Ἔθνος. Εἰς τὸ τέλος ὁμῶς ἔπεσε θῦμα προδοσίας. Ἡ προδοσία ἔγινεν ἀπὸ τοὺς περὶ αὐτὸν ἀνθρώπους, ἀπὸ τὰ πρωτοπαλλήκαρά του, ἰδίως τοὺς Μακραίους, τοὺς ὁποίους εἶχεν ἀποστείλει ὁ Γιαννούλας εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς συνεννόησιν. Αὐτοὶ ὁμῶς συνώμοσαν μὲ τὸν Κιουταχῆν ἐναντίον του. Ὁ Γιούλας Ζιάκας γράφει: «Ἀλλὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐπρόδωσαν τὸν ἀρχηγὸν των, ἀγορασθέντα ἐκ τῶν δελεασμάτων τοῦ στρατάρχη τῶν Τούρκων Κιουταχῆ, ἐπανακάμψαντος ἐξ Ἀθηνῶν καὶ διαστρίβοντος ἐν Λαμίᾳ».

Ὁ Μεχμέτ Ρεσίτ-πασᾶς, ὁ ἐπονομαζόμενος ἀπὸ τὴν γενέτειράν του Κιουταχῆς, εἶχε διορισθῆ ἀπὸ τὸ ἔτος 1825 σερασκέρης, δηλ. στρατάρχης, τῆς Ρούμελης. Αὐτὸς ἐπολιόρκησε καὶ ἐξεπόρθησε τὸ Μεσολόγγιον τὴν 10ην Ἀπριλίου 1825. Κατόπιν ἐπολιόρκησε καὶ ἐξεπόρθησε τὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηνῶν τὴν 24ην Μαΐου 1827 καὶ εἶχεν ἀποσυρθῆ εἰς τὴν Λαμίαν. Τὸ ἔτος 1826 εἶχε διατάξει τὸν υἱὸν του Ἰμὴν-πασᾶν τῶν Ἰωαννίνων νὰ ἐξοντώσῃ τοὺς κλέφτες τῆς Πίνδου. Διὸ οἱ Ζιακαῖοι διαμένοντες εἰς τὰ Γρεβενά διωργάνωσαν τὸ λημέρι των εἰς τὴν Βάλια-κάρδα, κατέλαβον δὲ καὶ ὠχύρωσαν τὸ Σπήλαιον. Ἐνα δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ μᾶς τὸ διέσωσεν ὁ Κ. Κρυστάλλης, λέγει:

Πουλί, πού πᾶς στὰ Γρεβενά, στὸ βλογημένο τόπο,
 χαιρέτα μου τὴν κλεφτουριά, τὸν καπετὰν-Γιαννούλα,
 καὶ πὲς του προσκυνήματα πολλὰ ἀπὸ τὰ μένα,
 νᾶχη τὰ μάτια τ' ἀνοιχτὰ σ' ὄλο τὸ σύνορό του.
 Δὲν εἶν' ὁ περσινὸς καιρὸς, ποῦταν ὁ Μουσελίμης
 κι' ἦταν ὁ Μπαϊραχτὰρ-ἀγᾶς ἀπάνω στὰ ντερβένια.
 Φέτο ἦρθ' ἓνα πασόπουλο, ἓνα βεζυροπαίδι,
 κι' εἶναι ὁ σιλιχτὰρ-ἀγᾶς εἰς ὅλα τὰ ντερβένια.
 Κράζει τοὺς κλεφταρματολοὺς στὰ Γιάννενα νὰ πᾶνε.
 Γυρεύει τὰ Τσαπόπουλα καὶ τὸ χρυσὸ ζευγάρι.
 Τὰ μαῦρα τὰ Ζιακόπουλα στέκουν συλλογισμένα,
 γιατί φοβοῦνται τὴν ἀπιστιὰ, σκιάζονται τὴ ζωὴ τους.⁽¹⁸⁵⁾

Κατὰ τὸν Κ. Κρυστάλλην τὴν συνωμοσίαν ἐξύφαναν οἱ Μα-
 κραῖοι καὶ ὁ Ζῶτος Κυπριώτης. Ἐκ τούτων ὁ Ἀλέξης Μακρῆς ἢ
 Μακραλέξης ἦτο σωματάρχης τοῦ Γιαννούλα φυλάσσων τὴν περι-
 οχὴν τοῦ Σπηλαίου. Ἐναντίον του εἶχεν ἀποστείλει ὁ Ἰμὴν πασᾶς
 τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη ὀνομαζόμενον Ἀρήφ-μπέην μὲ 300
 Λαλιώτας. Αὐτὸς προσέβαλε τὸν Ἀλέξην εἰς τὸ Σπήλαιον ἔχοντα
 30 μόνον παλληκάρια. Ὅλη τὴν ἡμέραν ἠμύνετο ἀναμένων βοή-
 θειαν. Τὸ σχετικὸ τραγούδι λέγει:

Γιὰ σκούζτε, βάζτε (βοήσατε), ρὲ παιδιά, ρίξτε πολλὰ
 ντουφέκια,
 μπέλταμ' κι' ἀκουσ' ἢ συντροφιά καὶ μᾶς ἐρθῆ μεντάτι
 (βοήθεια).

Τὴν νύκτα ἔκαμεν ἔξοδον καὶ κατέφυγεν εἰς τὰ Γρεβενά ὅπου
 διέμενεν ὁ καπετάνιος. Ὁ Γιαννούλας ὁμως τότε πιεζόμενος ἀπὸ
 τὸν Ἰμὴν-πασᾶν ἠναγκάσθη νὰ θυσιάσῃ τὸν Μακραλέξην. Τὸν πα-
 ρέδωσεν εἰς τὰ Γιάννενα, ὅπου οὗτος εὔρε θάνατον μαρτυρικόν.
 Τοῦτο οἱ Μακραῖοι τὸ ἐθεώρησαν προδοσίαν καὶ ἀνταπέδωσεν τὴν
 πράξιν. Καὶ συνεχίζει ὁ Γούλας Ζιάκας εἰς τὴν ἀναφορὰν του. «Ὅ-
 ταν ἐπέστρεψαν οἱ συνωμόται εἰς τὰ Γρεβενά ἐλάλησαν μὲ τὰ ἐλ-
 ληνικὰ παραγγέλματα (συνθήματα) εἰς τὸν πατέρα μου, ἀλλὰ ἀνα-
 χωροῦντες καὶ πάλιν διὰ τὴν Ἑλλάδα συνώμοσαν μετὰ τοῦ Βελῆ
 -ἀγᾶ τῶν Γρεβενῶν καὶ τὸν ἐδολοφόνησαν, πρὶν οὗτος ἀφήσῃ τὰ
 ὅρια τῆς ἐκτεταμένης ἐπαρχίας, ὅπως σφετερισθῶσιν α') τὰ πλούτη
 τῆς ἐξ 700 χιλιάδων γροσίων καὶ β') ἀπολαύσωσι τὰ ὑποσχεθέντα
 θέλγητρα καὶ τὴν ἀναγνώρισιν εἰς Καπεταναίους Γρεβενῶν. Τοῦτο
 ἄς μαρτυρήσῃ ὁ ἀντισυνταγματάρχης Νικόλαος Ζουρμπᾶς, τὸν ὁ-
 ποῖον ὁ πατὴρ μου εἶχε τότε στρατιώτην καὶ ὑπὸ τὴν εὐνοϊάν του».

Ὁ Γιαννούλας Ζιάκας ἐδολοφονήθη μέσα εἰς τὰ Γρεβενά. Τὸ κεφάλι του οἱ συνωμόται τὸ ἔφεραν εἰς τὸν ἐν Λαμία Κιουταχῆν, ὅστις τὸ ἐξέθεσεν ὡς λάφυρον ἐπὶ τριήμερον εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως. Οἱ δὲ Τουρκαλβανοὶ τοῦ σιλιχτάρ-ἀγᾶ Γρεβενῶν Μεχμέτ-ἀγᾶ ἐπετέθησαν ἐναντίον τῶν κλεφταρματολῶν τοῦ Ζιάκα. Ἔτσι ἡ οἰκογένεια τῶν Ζιακαίων ἔδωκεν ἓνα ἀκόμη μέλος-θύμα εἰς τὴν Πατρίδα. Ὁ Γούλας ἀπαριθμῶν τὰ θύματα αὐτὰ τῆς οἰκογενείας του λέγει: «Ἡ εὐζωΐα ἐκείνη, αἱ ἔνδοξοι ἐποχαὶ τῆς οἰκογενείας μου, ἔχουσα τὸ ἐπαναστατικὸν σύνθημα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1770 μέχρι τοῦ 1821, ὑπέστη διαφόρους καταδιωγμοὺς, διαφόρους καταστροφάς, ἀριθμοῦσα θύματα οἰκογενείας σφαγέντα, δηλητηριασθέντα καὶ δολοφονηθέντα ἐπέκεινα τῶν 30». Καὶ τελειώνει μαζί μὲ τὸν θεῖον του Θεόδωρον Ζιάκαν. «Δὲν φέρομεν ἀποδεικτικὰ τῶν ἀγῶνων καὶ θυσιῶν μας. Ἐστάθημεν ἀρχηγοὶ. Ἡ φήμη, ὁ τρόμος τῶν Τούρκων, διατηρούμενα ἀκόμη, εἶναι τὰ μόνα πιστοποιητικὰ μας. Τὰ μόνα ἀποδεικτικὰ μας, ἡ φήμη, ὁ τρόμος τὸ μεγαλεῖον. Αἱ μητέρες, ὅπως καθησυχάσωσι τὰ βρέφη των, ἔλεγον: Ἔρχεται ὁ Ζιάκας».

Καὶ πράγματι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γιαννούλα Ζιάκα οἱ κλεφταρματολοὶ τῆς Πίνδου ἀνεθάρρησαν. Τὰ διαδραματιζόμενα τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα μεγάλα γεγονότα τοῦ 1821-1827, αἱ συνεχεῖς δηλ. νίκαι καὶ οἱ θρίαμβοι τῶν Ἐπαναστατῶν καὶ ἡ φήμη αὐτῶν ἔφθαναν εἰς τὴν Πίνδον ὡς θρῦλος καὶ ὡς ὄνειρον. Καὶ ἠλέκτριζαν τοὺς κλέφτες. Εἶχεν ἀνάψει τότε ἡ Πίνδος ὅπως μᾶς λέγει ἓνα σχετικὸ δημοτικὸ τραγούδι.

*Δὲν εἶν' ὁ περσινὸς καιρὸς, δὲν εἶν' ὁ Τάφη-Μπούζης.
Φέτο τὸ λέν' Καταραχιᾶ, τὸ λένε Μαραμῆτζο,
τὸν λέν' παιδιὰ Τσαπόπουλα, Δημήτρη καὶ Γιωργάκη,
τὸ λένε καὶ Ζιακόπουλα, τὸ λέν' Μαμαλιγκίδη.⁽¹⁸⁶⁾*

Τότε ἐμαρτύρησεν εἰς τὰ Γιάννενα καὶ ὁ γερω-Τσάπος ἢ Ντελῆ-Γιάννης ἀπὸ τὸ Μέτσοβον. Ἔτσι λέγει τὸ σχετικὸ δημοτικὸ τραγούδι.

*Ἐσεῖς βουνὰ τοῦ Γρεβενοῦ καὶ πεῦκα τοῦ Μετσόβου
λίγο νὰ χαμηλώσετε καὶ νὰ ταπεινωθῆτε,
γιὰ νὰ περάσ' ἡ κλεφτουργιὰ, τὰ δύο παιδιὰ τοῦ Τσάπου,
νὰ πᾶνε κατὰ τὸ Σταυρὸ, πέρα στὰ Καραούλια
νὰ μάθουν ἀπ' τὰ Γιάννενα κᾶνα καλὸ χαμπέρι.
Ἐκεῖ χαμπέρι πήρανε πικρὸ, φαρμακεμένο.
Τὸ Ντελῆ-Γιάννη σκότωσαν στὴ μέση στὸ παζάρι.*

*Και πήραν δίπλα τὰ βουνά, δίπλα τὰ κορφοβούνια
κι ἄρπάζουν, καΐνε τὰ χωριά, διαβάτες ξεγυμνώνουν...⁽¹⁸⁷⁾*

Νικολάκης καὶ Θεόδωρος Ζιάκας.

Ἐποθνήσκων ὁ Γιαννούλας Ζιάκας (1827) ἄφησε τρία παιδιά, τὸν Νικόλαον ἢ Νικολάκην, τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν Γεώργιον ἢ Γεωργούλαν-Γούλαν. Ἐφησε δὲ προστάτην αὐτῶν τὸν ἀδελφὸν τοῦ Θεόδωρον Ζιάκαν. «Πεσόnton τοῦ πατρὸς μου, λέγει ὁ Γούλας Ζιάκας εἰς τὴν ἀναφορὰν του, ὁ εξαπατηθεὶς στρατὸς ἀνέδειξεν ἀρχηγὸν τὸν πρεσβύτερον αὐτοῦ υἱὸν νεανίαν Νικολάκην, ὑπὸ τὴν προσωρινὴν κηδεμονίαν τοῦ θείου μου Θεοδώρου Ζιάκα». Τοῦ Νικολάκη Ζιάκα εὐρίσκεται ἀναφορὰ τοῦ 1865, ὑποβαλλομένη πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐκδουλεύσεων ἐκ Λαμίας, ὑπ' ἀριθ. 28731, ὅπου ὁ ἴδιος λέγει. «Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ πατρὸς μου ἐγὼ εὐρέθηκα ἀρχηγὸς Γρεβενῶν...». Ὁμοίως ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 28725 ἐπ' ὀνόματι τοῦ Θεοδώρου Ἰ. Ζιάκα, ποιμένος (βραχοποιημένος-σκηνίτου), κατοικοῦ Ράχεων Κρεμαστῆς Λαρίσης Φθιώτιδος, ἀγραμμάτου, ὅπου ὁ ἴδιος λέγει, ὅτι ἠγωνίσθη ὑπὸ τὸν Γ. Καραϊσκάκην ἀπὸ τοῦ 1821-1827. Ὑπάρχει τέλος καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 28730 καὶ ἀπὸ 15/2/1865 ἀναφορὰ τοῦ Θεοδώρου Ζιάκα, θείου τῶν ἀνωτέρω καὶ ἀδελφοῦ, ὡς ἐλέχθη, τοῦ Ἰωάννου Ζιάκα, ὅπου ὁ ἴδιος λέγει. «Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ ἀυταδέλφου μου, ἐγὼ εὐρέθη ἀρχηγὸς Γρεβενῶν καὶ λοιπῶν». Περὶ ὅλων τέλος τούτων ὁμιλεῖ λεπτομερῶς ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γούλα Ἰ. Ζιάκα, ὑπ' ἀριθ. 28732, συνταχθεῖσα τὸ 1865. Καὶ τὰ τέσσαρα αὐτὰ πρόσωπα ἔζων ἐν Λαμῖα ἀπὸ τὸ ἔτος 1835.

Ἀναλαβὼν ὁ Θεόδωρος Ζιάκας τὸ καπετανᾶτον Γρεβενῶν, πρῶτον του καθῆκον ἐθεώρησε τὴν σκληρὰν τιμωρίαν τῶν συνωμοτῶν. «Ἐνεκα τῶν ἐκτάκτων αὐτοῦ στρατιωτικῶν ἀρετῶν, λέγει ὁ Γούλας, ὁ Θεόδωρος Ζιάκας κατέσφαξε τοὺς δολοφόνους τοῦ πατρὸς μου, ἐπυρπόλησεν, ἐρήμωσε, διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τῆς σφαγῆς, 10 χωρία, συνωμοτικὰ κατὰ τοῦ πατρὸς μου ὑπάρξαντα, ἐλεηλάτησεν, ἐκαθάρισε τὴν ἐπαρχίαν ἀπὸ τοὺς οἰκογενειακοὺς ἐχθρούς, καὶ ἀνεδείχθη διὰ τῆς λόγχης ὁ τρομοκράτωρ κατὰ τῶν Τούρκων». Τοῦτο ἔγινε κατὰ τὸ 1828. Κατέφυγε δὲ εἰς τὰ κρησφύγετα τῆς Πίνδου. Ἡ Βάλια-κάρδα γίνεται πλέον τὸ κέντρον τῆς δράσεώς του⁽¹⁸⁸⁾. Δευτέραν ἐπιδρομὴν ἐπεχείρησε τὸ ἔτος 1831 κατὰ τῶν Γρεβενῶν. Καὶ λέγει ὁ Π. Ἀραβαντινός, «Ὁ Ζιάκας, φονευθέντος τοῦ Γιαννούλα, κατέστη ἡ μᾶστιξ τῶν ἐν Γρεβενοῖς Ὀθωμανῶν. Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1831 μετὰ 1000 ὀπαδῶν καὶ διὰ μέσης ἡμέ-

ρας εἰσήλασεν εἰς τὴν πολίχνην τῶν Γρεβενῶν καὶ ἐλαφυραγώγησε Τούρκους καὶ Χριστιανούς ἀνεξαιρέτως, πυρπολήσας τὰ 2/3 τῶν οἰκιῶν, καὶ διέμενεν ἀκαταπάλευτος καταπιεστής καὶ καταστροφεὺς τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν καὶ τῶν γειτνιαζόντων χωρίων τοῦ Ζαγορίου μέχρι τοῦ 1835, ὅτε εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀσφαλῆς(189).

Ἔοικε αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δὲν παρέλειψε νὰ ἀπαθανάτιση ἢ λαϊκὴ μούσα εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Νὰ ἔνα δημοτικὸ τραγούδι σχετικὸ πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ποὺ τραγουδιέται ἀκόμη εἰς τὰ Γρεβενά.

*Ἔσεῖς πουλιὰ πετούμενα, πού πᾶτε στὸν ἀέρα,
μὴν εἶδατε τὸ Θεόδωρο, τὸ Θεόδωρο τὸ Ζιάκα;
Ἔμεῖς, παιδιὰ, τὸν εἶδαμε μέσ' στ' Ἄσπρα τὰ Γεφύρια.
Παλληκαράκια διάλεγε, παιδιὰ τοῦ εἰκοσιένα.
Τριῶν μερῶν περπάτημα τὸ πῆρε γιὰ μιὰ νύχτα.
Στὰ Γρεβενὰ ξημέρωσε, μέσ' τῆ μεγάλη χώρα.
Ἦτανε μέρα τοῦ Βαγιοῦ, τὸ βράδυ τοῦ Λαζάρου,
πού πᾶν' οἱ ἀρχόντοι στὴν ἐκκλησιά,
πού πᾶν' νὰ μεταλάβουν.*

Καὶ δεύτερον.

*Οἱ κλέφτες ἀπὸ τὰ βουνά,
πᾶν' νὰ πατήσουνε τὰ Γρεβενά,
τὴν ἔρημη Μητρόπολι.
Στὸν παπᾶ-Γιώργη πήγανε.
— Ἄνοιξέ μας παπαδιά!
— Δὲν ἀνοίγω, ρὲ παιδιὰ,
εἶν' ὁ παπᾶς στὴν ἐκκλησιά.
— Γιὰ μάστε ξύλα, ρὲ παιδιὰ,
νὰ κάψουμε τὴν παπαδιά,
τοῦ ντελῆ-παπᾶ.*

Ὁ Θεόδωρος Ζιάκας ὁμοίως ἐτιμώρησε τοὺς Μακραιῖους, δολοφόνους τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἐνα δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

*Στὴ Κρανιά μεσ' στὸ Μπουγάζι βγῆκαν οἱ σκυλλο-Μακραιῖοι,
Πάτησαν πολλὰ καρβάνια, πῆραν ἄσπρα, πῆραν γρόσια.
Πῆραν καὶ μιὰ βλαχοπούλα, πούταν ἄσπρη σᾶν τὸ χιόνι,
νόστιμη σᾶν τὸ πεπόνι κι' ὁμορφη σᾶν τὸ τρυγόνι.
Κεῖ πού μοίραζαν τὰ γρόσια, νὰ κι' ὁ Θεόδωρος ὁ Ζιάκας.
Νὰ τον καὶ ὁ Θεωδωράκης. Μπαταριά τοὺς ρίχνει ἀπάνω.*

*Δέκα-πέντε λαβωμένοι, οί Μακραῖοι σκοτωμένοι.
— Φέρτε ἓνα παληο-γρίβα νὰ τοὺς διώξουμε σὰν γίδια.⁽¹⁹⁰⁾*

Μαζὶ μὲ τὸν Θεόδωρον Ζιάκαν ἐνεφανίσθησαν τότε καὶ ἄλλοι ἄρματολοί, καὶ ἄλλοι κλέφτες. Φαίνεται ὅτι ὁ Θ. Ζιάκας ἄρκετὰ ἐξωογόννησε τότε τὸν ἀγῶνα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐν μέρει ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη ὁ Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας νὰ ἐκδώσῃ διαταγὰς πρὸς τοὺς ἄρματολοὺς τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Πίνδου, συνιστῶν εἰς αὐτοὺς νὰ παύσουν τὸν ἀγῶνα, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ Διπλωματία εἰς τὸ ἔργον της. Διὰ τοῦτο οἱ Ζιακαῖοι ἔφυγαν τότε, ἐν ἔτει 1835, καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Λαμίαν, ἀπὸ ὅπου δὲν ἔπαυσαν νὰ παρατηροῦν τὴν ἐν Μακεδονίᾳ κατάστασιν.⁽¹⁹¹⁾

Τώρα ὅμως οἱ ἄρματολοὶ διαμένουν πλέον εἰς τὰ βουνά. Ἔχουν χάσει τὴν ἐπιρροήν των καὶ προσπαθοῦν νὰ συντηρηθοῦν μὲ λεηλασίας. Τὸ ἄρματολίκι δὲν τοὺς δίδει πλέον τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως. Ὁ δὲ Θ. Ζιάκας δὲν παύει νὰ διατηρῇ τὰς βλέψεις του εἰς τὸ ἄρματολίκι τῶν Ζαγοροχωρίων. Τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι ὁμιλεῖ διὰ μίαν ἐπιδρομὴν του εἰς τὸ πλούσιον χωρίον τῆς Ζαγορᾶς, τὰ Νεγάδια, ποὺ ἔγινε κατὰ τὸν Κ. Κρυστάλλην τὸν Ἰούλιον τοῦ 1828. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀποδίδει τὴν πρᾶξιν αὐτὴν τοῦ Θ. Ζιάκα εἰς τὴν «φιλαργυρίαν του».

*Τὸ λέν' οἱ Καραμπέρισσες, τὸ λέν' κι' οἱ Ζαγορίσιες,
τὸ λέν' κι' οἱ Νεγαδιώτισσες, τὸ λέν' τὸ μοιρολόγι,
τὸ λέν' καὶ τὰ Ζιακόπουλα ἀπὸ τὴν Βάλια-κάρδα,
τὸ λέν' γιὰ τὴν Μπαλάναινα καὶ τὴν κυρὰ-Χρυσούλα
καὶ γιὰ τὴν κύρ-Ἀγγελικὴ τῆς Γκούμενας τὴ νύφη,
ποὺ τίς ἐπῆραν ὀμπροστὰ καὶ σκλάβες τίς πηγαίνουν
μὲ δώδεκα συντρόφισσες καὶ μὲ σαράντα δούλους.
— Περπάτα, κύρ-Ἀγγελικὴ, μὴν ἀπομένης πίσω!
Μῆνα τὰ ροῦχα σὲ βαροῦν, μῆνα καὶ τὰ τουμάνια;
— Μῆτε τὰ ροῦχα μὲ βαροῦν, μῆτε καὶ τὰ τουμάνια,
μόν' τὰ προλίθια μὲ βαροῦν, τὰ γόνατα μοῦ σφάζουν,
τὴ μαύρη τὴν ξυπολυσιὰ δὲν ἔχω μαθημένα.
Τίς πῆραν καὶ τίς πήγανε ψηλὰ στὴ Βάλια-κάρδα.
Πιάνουν οἱ κλέφτες τὸ χορό, βαίνουν καὶ τίς γυναῖκες.
— Ρίξου, κυρὰ-Μπαλάναινα, γιὰ νὰ ρίχθοῦν κι' οἱ ἄλλες.
— Κύριε μ' ἀπ' τοὺς οὐρανοῦς, δὲν σκύφτεις νὰ κυττάξης,
τὸ τί κακὸ ἐπάθαμε καὶ τί κακὸ μᾶς μέλλει;
Τίς πῆραν καὶ τίς ξέτασαν ὅλες μὲ τὴν ἀράδα,
ποιὰ ἔχει ἄνδρα ἄξιο γιὰ νὰ τίς ξαγοράσῃ.*

Ἡ Ἀγγελικὴ τῆς Γκούμενας, ἡ νύφη τῆς Χρυσούλας
ἔκλαιγε γιὰ τὴ μοῖρα τῆς καὶ γιὰ τὴ συμφορὰ τῆς,
γιατ' ἤξερε ποὺ ὁ ἄνδρας τῆς εἰς τὴ Βλαχιά ζουρλάθη.⁽¹⁹²⁾

Θά δημοσιεύσωμεν ἐδῶ καὶ τὴν παραλλαγήν, διότι εἶναι συμπληρωματικὴ εἰς τὴν διήγησιν.

Τρία πουλάκια κάθονται στοῦ Κόζιακα τὴ ράχη,
τῶνα τηράει τὰ Γιάννινα, τ' ἄλλο τὴ Βάλια-κάρδα,
τὸ τρίτο τὸ μικρότερο μοιρολογεῖ καὶ λέει:

—Τ' εἶν' τὸ κακὸ ποὺ πάθανε οἱ μαῦροι Νεγαδιῶτες!
Τοὺς ἤρθε Ἄνοιξη πικρὴ καὶ Καλοκαίρι μαῦρο,
τοὺς ἤρθε μαύρη Πασχαλιὰ καὶ τῶν ἄγι-Ἀποστόλων.
Διακόσιοι κλέφτες μπήκανε ἡμέρα μεσημέρι,
πιᾶσαν μαννάδες μὲ παιδιά, καὶ πεθερὲς μὲ νύφες,
πιᾶσαν καὶ τὴ κυρὰ-Χρυσῆ μὲ τὴ μονάχη νύφη.
Σαράντα σκλάβους πήρανε. Κι' ὅλοι παρηγοριοῦνταν.
Κι' ἡ νύφη τῆς κυρὰ-Χρυσῆς παρηγοριὰ δὲν ἔχει.
Γυρίζει τότε κι' ἡ Χρυσὴ στὴ νύφη τῆς καὶ λέει:
—Ἄιντε, νυφούλα μ' μοναχή, καὶ Κωνσταντίναινά μου,
ἄιντε καὶ μὴ μοῦ σκιάζεσαι, καθόλου μὴ φοβᾶσαι.
Γρόσια θὰ δώσω καὶ φλουριὰ γιὰ νὰ σὲ ξαγοράσω.
Τὶς πῆγαν καὶ τὶς βάσταξαν στὸ λόγγο ἕξη μέρες.
Παγὰνα τοὺς κυνήγησε καὶ ξαγορὰ δὲν πῆραν,
μόν' τὸν Μπαλάνο κράτησαν καὶ τὸν ἐτυραννοῦσαν.⁽¹⁹³⁾

Τὸ ἔτος 1832 οἱ κλεφταρματολοὶ τῆς Πίνδου ἐπέδραμον ἐναντίον τῆς Καστανιάς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ὡς τόπον συγκεντρώσεως τῶν ὤρισαν τὸ ἐξωκκλήσι Ἁγία Τριάδα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰσώρμησαν εἰς τὴν κωμόπολιν. Ἦσαν οἱ Ζιακαῖοι, οἱ Μπουκουβαλαῖοι, τὰ Τσαπόπουλα, ὁ Τουρκαλβανὸς Ταφήλ - Μπούζης. Ἦθέλησαν μὲ τοῦτο νὰ ἐξαναγκάσουν τὴν Τουρκικὴν Κυβέρνησιν νὰ τοὺς ἀναγνωρίσῃ ἐπισήμως ὡς ἀρματολοὺς τῆς Πίνδου. Τὸ σχετικὸ δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

Οἱ κλέφτες ἐσυνάζουνταν μέσ' στὴν Ἁγιά-τριάδα,
Κώστας Στουρνάρας, Κατσαρός, καὶ Γιάννης Κουτελίδης,
ὁ Στράτος ἀπὸ τ' Ἄγραφα κι' οἱ δυὸ Μπουκουβαλαῖοι,
κι' οἱ Τόσκηδες κι' οἱ Λιάπηδες μὲ τὸν Ταφήλη-Μπούζη,
κι' ὁ Τσάπος ἀπ' τὸ Μέτσοβο, κι' οἱ πέντε Μπλαχαβαῖοι,
Ζιακαῖοι ἀπ' τὰ Γρεβενά, κι' οἱ τρεῖς Κουτσομαναῖοι,
Ἰωργάκης ὁ Ξηρόμερος κι' αὐτὸς ὁ Σκυλλοδημός,
Σωτήρης ἀπὸ τ' Ἄγραφα, καὶ ὁ Μαμαλιγκίδης.

Συνάχτηκαν, κουβέντιασαν, κι' ἐκίνησαν νὰ πᾶνε
 νὰ χαρατσώσουν τὰ χωριά, νὰ κάνουν καὶ λημέρια.
 Πιάνουν καὶ γράφουν γράμματα, στὴν Καστανιά τὰ στέλνουν.
 — 'Σὲ σᾶς, ἀρχόντοι Καστανιάς, σὲ σᾶς κοτζαμπασῆδες,
 νὰ στείλετε χίλια φλουριά καὶ χίλιες φουστανέλλες,
 νὰ φᾶν' τὰ παλληκάρια μας, κι' οἱ κλέφτες νὰ ντυθοῦνε.
 Κι' ἐκεῖν' ἀποκριθήκανε σᾶν ἄρχοντες λεβέντες.
 —Χαράτσ' ἐμεῖς δὲν δίνουμε, μήτε καὶ φουστανέλλες.
 Κι' οἱ κλέφτες ξεσπαθώσανε, στὴν Καστανιά κινουῦνε.
 Τὴν Καστανιά τὴν κάψανε, κι' αὐτοὺς τοὺς ἐσκλαβῶσαν.
 Καὶ πῆραν τὶς ἀρχόντισσες καὶ τὶς ἀρχοντοπούλες.
 Μοιρολογοῦσαν κι' ἔλεγαν, μοιρολογοῦν καὶ λένε:
 — 'Ανάθεμά σας, ἄρχοντες, καὶ σεῖς κοτζαμπασῆδες,
 ποὺ μᾶς ἐπαραδώσατε στὰ κλέφτικα λημέρια.⁽¹⁹⁴⁾

Τὸ ἔτος 1833 ὁ Θεόδωρος Ζιάκας ἐπολέμησεν εἰς τὸ Σπήλαιον,
 ὅπου εἶχε καταφύγει πολεμῶν τὸν Μεχμέτ-ἄγᾶ, σιλιχτὰρ-ἄγᾶ τῶν
 Γρεβενῶν, τὸν δολοφόνον τοῦ ἀδελφοῦ του. Τὸ σχετικὸ τραγούδι
 λέγει:

Τ' ἔχουν τοῦ Σπήλιου τὰ βουνὰ καὶ στέκουν ρογκωμένα;
 Μὴν' ἀπ' τὰ χιόνια τὰ πολλά; Μὴν' ἀπὸ τὸ χειμῶνα;
 Οὐτ' ἀπ' τὰ χιόνια τὰ πολλά, οὐτ' ἀπὸ τὸ χειμῶνα.
 Τὸ Θεοδωράκη ἔκλεισεν ἐκεῖ ὁ Μεχμέτ-ἄγας.
 'Ο Κώστας Βλάχος φώναξε τοῦ Μεντερλῆ καὶ λέει:
 —Τὶ καρτεροῦμε, ρὲ παιδιά, κλεισμένοι ἀπ' τοὺς Τούρκους;
 'Εμπρός, τραβᾶτε τὰ σπαθιά, βγάλτε τὰ γιαταγάνια,
 κι' ἐλᾶτε νὰ τοὺς στρώσουμε μπροστὰ σᾶν παληογίδια!
 'Ανάμεσα στὸν πόλεμο καὶ στὸ κακὸ ντουφέκι
 ἔπεσε μιὰ ψιλὴ βροχὴ κι' ἓνα χονδρὸ χαλάζι
 κι' ἔκαναν κι' ἐτραβήχτηκαν τῶνα καὶ τ' ἄλλ' ἀσκέρι.⁽¹⁹⁵⁾

Πρὶν κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον αὐτό, πρέπει νὰ εἴπωμεν δυὸ λό-
 για καὶ διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ Κώστα Κασομούλη, ἡ ὁποία ἠγω-
 νίσθη καθ' ὅλην τὴν περίοδον αὐτὴν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Δυ-
 τικῆς Μακεδονίας.

Ἡ ἀρματολικὴ αὐτὴ οἰκογένεια ἀρχηγὸν ἔχει τὸν Κωνσταντί-
 νον Κασομούλην καταγόμενον ἐκ Κοζάνης. Αὐτὸς εἶχε τέσσερα
 παιδιά, γεννηθέντα ἐν Σιατίστῃ, τὸν Γεώργιον, Δημήτριον, Ἰωάν-
 νην καὶ Νικόλαον. Ὅλοι αὐτοὶ ἐπολέμησαν ὡς κλέφτες ἢ ὡς ἀρμα-
 τολοὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Διαπρεπέστερος δὲ ὄλων ἔγινεν
 ὁ Νικόλαος Κασομούλης, γενόμενος καὶ χρονογράφος τῆς Ἑλλη-

νικῆς Ἐπαναστάσεως λόγω τῆς μορφώσεώς του.

Ὁ Νικόλαος Κασομούλης ἐγεννήθη εἰς τὴν Σιάτισταν περὶ τὸ ἔτος 1770, ἀπέθανε δὲ τὸ ἔτος 1872. Κατ' ἀρχὰς ἔγινε διοργανωτῆς τῶν κλεφταρματολῶν τοῦ Ὀλύμπου, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος διετήρει μικρὸν ἔνοπλον σῶμα. Ἡ προσπάθειά του ἦτο νὰ ἐξεγείρη τὸ ὑπόδουλον Ἕθνος εἰς κίνημα. Ἀποτυχῶν ὅμως κατέφυγεν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον, καὶ ἔλαβε μέρος εἰς διαφόρους μάχας ὑπὸ διαφόρους ἀρχηγούς καὶ μάλιστα ὑπὸ τὸν Γεώργιον Καραϊσκάκην.

Μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ὁ Ν. Κασομούλης ἔλαβε διάφορα στρατιωτικὰ ἀξιώματα, ἐξελιχθεὶς μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ συνταγματάρχου τῆς φάλαγγος, παρέμεινε δὲ γνωστὸς ὡς «στρατηγός». Αἱ χρονογραφικαὶ του σημειώσεις διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν παραμένουν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τοῦ 1821. Τὰς ἐπιγράφει: «Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα», καταλαμβάνουν 2701 χειρογράφους σελίδας, καὶ ἐξεδόθησαν εἰς τρεῖς ὀγκώδεις τόμους ὑπὸ τῆς Μπαγκεῖου Ἐπιτροπῆς, ἐπιμελεία τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, ἐν Ἀθήναις 1939-1942.

Εἰς τὰ «Ἐνθυμήματα» προτάσσεται ἡ ἱστορία τοῦ ἀρματολισμοῦ εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, γίνεται λόγος περὶ τῶν ἀρματολῶν Μεγδάνη ἐκ Κοζάνης (1660-1700), Ζήδρου (1720-1770), Τότσκα ἐκ Γρεβενῶν (1770-1810) κ.λπ. Περὶ τῶν Ζιακαίων οὐδένα λόγον κάνει. Ἡ εἰσαγωγή καὶ αἱ ὑποσημειώσεις εἶναι τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη.⁽¹⁹⁶⁾

ΝΕΟΙ ΑΓΩΝΕΣ. Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ. ΤΟ 1940

1838 καὶ 1854. Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος καὶ ἡ Ἑλλάς.

Μία τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ ἀρματολισμοῦ τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν σημειώνεται κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ 1838 καὶ 1854.

Τὸ ἔτος 1838 πασᾶς εἰς τὰ Γιάννενα ἦτο ὁ Σελήμ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ ἔτος 1832 εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸν Κιουταχῆ. Δερβεναγᾶς δὲ — ὀδοφύλαξ — τοῦ Μετσόβου ἦτο ὁ Ἀρήφ-μπέης Φαρμάκης. Ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν ὑπήγετο ἀπὸ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως - 1912 - εἰς τὸ πασαλίκι τῶν Ἰωαννίνων.⁽¹⁹⁷⁾ Ἡ Ἑλλὰς τέλος εἶχεν ἡσυχάσει ὕστερα ἀπὸ τοὺς μακροὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας τοῦ 1821-1827, ἀπὸ τὸ 1830 δὲ εἶχεν ἀποκτήσει ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν ἓνα μικρὸν μέρος αὐτῆς, ἡ Πελοπόννησος, ἡ Στερεὰ ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μέχρι τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου καὶ τὰ Νησιὰ τῶν Κυκλάδων μὲ τὴν Εὐβοίαν.

Ὁ ἀρματολισμὸς ὅμως ὑφίστατο εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Πίνδου, ἔδρα δὲ ἐν μικρᾷ πάντοτε ἐκτάσει. Διότι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, ἡ οἰκογένεια τῶν Ζιακαίων, ἀπὸ τοῦ 1835 εἶχε μετοικήσει εἰς τὴν Ἐλευθέραν Ἑλλάδα, εἰς τὴν Λαμίαν. Μένουν τώρα ἐδῶ ὁ Καταραχιᾶς ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν καὶ ὁ Γεωργάκης Τσάπος ἀπὸ τὸ Μέτσοβον. Ἡ ζωὴ των πλέον εἶναι ὀρεσίβιος. Διότι καταδιώκονται ἀπὸ τοὺς Κατακτητάς. Τὰ παλαιὰ προνόμια τοῦ ἀρματολισμοῦ ἔχουν παραγραφῆ. Δὲν εἶναι πλέον ἐλεύθεροι νὰ κατοικοῦν εἰς τὰς πόλεις. Οὔτε ἔχουν δικαίωμα νὰ συντηροῦν παλληκάρια, οὔτε νὰ φορολογοῦν τὰ χωριὰ διὰ τὴν συντήρησίν των. Διὰ τοῦτο αἱ Τουρκικαὶ Ἀρχαὶ τώρα χαρακτηρίζουν τοὺς ἀρματολοὺς καὶ τοὺς κλέφτας ληστὰς, καὶ τὴν ζωὴν των ληστρικὴν, καὶ τοὺς καταδιώκουν.⁽¹⁹⁸⁾

Ὁ Καταραχιᾶς λοιπὸν καὶ ὁ Τσάπος ἀναλαμβάνουν νὰ ξαναζωντανεύσουν τὶς παληές δόξες τῶν ἀρματολῶν. Καὶ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν μὲ 60 παλληκάρια κατὰ τοῦ Μετσόβου. Ἀλλὰ ἐναντίον αὐτῶν ἐκινήθησαν τότε 2 χιλιάδες Τουρκαλβανοί, ὀδηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Σεμισόμπεη καὶ τοῦ Ἀρήφ-μπέη Φαρμάκη, δερβεναγᾶ τοῦ Μετσόβου. Οἱ κλέφτες ἔπιασαν ἓνα ὕψωμα κοντὰ εἰς τὸ Συρράκον. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς περιεκύκλωσαν. Δύο ἡμερόνυχτα κρατεῖ ἡ ἄμυνα. Εἰς μίαν ἐπίθεσιν σκοτώνεται ὁ Σεμισόμπεης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γεωργάκης Τσάπος ἔπεσεν ἐκεῖ. Οἱ Ὀθωμανοὶ ἀπηλπισμένοι ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν καὶ ἔφυγαν, οἱ δὲ κλέφτες διωλίσθησαν εἰς Ἀσπρόκαμπον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Θεσσαλίαν. Καὶ τώρα ἡ λαϊκὴ μούσα ψάλλει.⁽¹⁹⁹⁾

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἔγιναν προσπάθειες ἀπελευθερώσεως τῶν ὑπόδουλων περιοχῶν τῆς Πίνδου. Στὴν εἰκόνα ὁ βασιλεὺς Ὅθων καὶ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία σὲ φανταστικὴ ἀπεικόνιση ζητοῦν ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς προσδοκίαις τοῦ Ἔθνους (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Δὲν εἶναι ὁ περσινὸς καιρὸς, δὲν εἶν' ὁ Τάφη-Μπούζης,
 νὰ περπατῆ ντερβέναγας, νὰ περπατῆ καβάλλα.⁽²⁰⁰⁾
 Φέτο τὸ λέν' Καταραχιᾶ, τὸ λένε Καραμῆτζο,
 τὸ λέν' παιδιὰ Τσαπόπουλα, τὸ λέν' Τσάπο-Γιωργάκη,
 Γράφουν οἱ κλέφτες γράμματα, στὰ Τρίκαλα τὰ στέλνουν.
 —Σὲ σέ, κὺρ Νάσο, προεστέ, σὲ σᾶς κοτσαμπασῆδες.
 Νὰ στείλετε τὴ ξαγορά, μιὰ 'κατοστὴ πουγγ' ἄσπρα,
 νὰ μὴ καοῦνε τὰ χωριά, Φανάρι καὶ Καρδίτσα,
 καὶ 'μποῦμε καὶ στὰ Τρίκαλα, καὶ κάνουμε σας σκλάβους.
 Σιαμήμπεης σᾶν τᾶκουσε, πολὺ τοῦ βαριωφάνη.
 Πιάνει, τοὺς κάνει γράμματα, βάνει καὶ μαύρη βούλα
 —Τὶ ξαγορὰ γυρεύετε, τὶ ξαγορὰ ζητᾶτε;
 Ἄν δὲν σᾶς πιάσω ζωντανούς, κι' ἂν δὲ σᾶς παλουκώσω!
 Καταραχιᾶς, σᾶν τᾶκουσε μὲ τὸ Γιωργάκη Τσάπο,
 τὰ Κριθαράκια πιάσανε καὶ τὰ ταμπούρια φτιάνουν.⁽²⁰¹⁾
 Φτιάνουν ταμπούρια μὲ κλαριά, μὲ φτέρες καὶ μὲ δέντρα.
 Κι' ὄντ' ἔκαναν κι' ἀγνάντεψαν τοὺς κάμπους τῶν Τρικάλων,
 βλέπουν τὸν Σιάμη ποῦρχεται μ' Ἀρβανιτιά, μ' ἄσκέρι.
 Καταραχιᾶς ἐχούγιαζε μὲ τὸ Γιωργάκη Τσάπο.
 — Τουφέκια νὰ μὴ ρίξουμε, τραγούδια νὰ μὴ 'ποῦμε,

ὅσο νὰ ῥθῆ ὁ Σιαμήμπεης, νὰ πιάσῃ τὸ ντουφέκι.
Κι' ὅτ' ἔκαναν καὶ ζύγωσαν, κι' ἔφτανε τὸ μολύβι,
Καραταχιᾶς ἐφώναξε, μὲ τὸ Γιωργάκη Τσάπο.
—Ποῦ πᾶς, μπρὲ Σιάμη βρωμερέ, ποῦ πᾶς, μωρὲ μπαμπέση;
Ποῦ σκότωσες τὸ μάρμπα μου, κι' αὐτὴ τὴν ἀνηψιά μου;(202)

Τὸ 1854 ἀνανεώνεται ἡ ἐποποιᾶ τῶν ἀρματολῶν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1853 ἀκήρυκτος ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος. Ἡ Τουρκία πολεμᾷ τὴν Ρωσίαν. Πίσω ἀπὸ τὴν Τουρκίαν εἶναι ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία. Ὁ πόλεμος αὐτὸς ἔχει ὑπόθεσιν τοὺς Ἀγίους Τόπους καὶ διεξάγεται εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Οὐκρανίας, τὴν Κριμαίαν. Διήρκεσε μέχρι τοῦ 1856.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος εἶχεν ἀμέσους καὶ σοβαρωτάτας συνεπείας. Ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ἐξερράγη ὁ πόλεμος, καὶ ἡ ἐλπίς τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑποδούλων μερῶν Ἡπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ἠλέκτρισαν τὰ πλήθη. Ὁ βασιλεὺς Ὅθων καὶ ἡ Ἀμαλία ἐνίσχυον τὰς ἐλπίδας αὐτάς. Σώματα τότε στρατιωτικά, ἀνταρτικά, ἀρματολικά ὠργανώθησαν εἰς τὴν Ἐλευθέραν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰσήρχοντο εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν πρὸς ἀπελευθερωτικὴν δρᾶσιν. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1854 ἐπανεστάτησαν ἡ Θεσσαλία καὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν συνάπτονται αἱ πρῶται μάχαι.

Ἡ Τουρκία ὅμως δὲν ἦτο εἰς θέσιν τότε, ἔνεκα τοῦ πολέμου ἐκείνου, νὰ στείλῃ βοήθειαν πρὸς τοὺς ἐν Θεσσαλίᾳ ἀγωνιζομένους Ὀθωμανούς. Διὸ ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τῶν συμμάχων τῆς δυνάμεων Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας. Αἱ δυνάμεις τότε παρήγγειλαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν καὶ τὸν Βασιλέα νὰ παύσῃ πᾶσαν ἐνέργειαν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἡπείρῳ, συγχρόνως δὲ ἡ Γαλλία ἀπέκλεισε τὸν Πειραιᾶ καὶ κατέλαβε τὴν Πρωτεύουσαν ὡς Κατοχή, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ παύσῃ καὶ ἡ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Θεσσαλίαν.

Εἰς τὴν Θεσσαλίαν εἶχε σταλῆ ὁ στρατηγὸς Χριστόδουλος Χατζῆ-Πέτρος, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχον συγκεντρωθῆ ἄτακτοι ἐπαναστάται, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Θεόδωρος Ζιάκας, σπεύσας ἐν Λαμίας εἰς Θεσσαλίαν, διὰ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὰ Γρεβενά. Ὑπῆρχεν ὅμως καὶ στρατὸς τακτικὸς ὑπὸ διαφόρους ἀξιωματικούς, ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ μόλις ἐξελθὼν ἀπὸ τὴν Σχολὴν Εὐελπίδων δεκαοκταετῆς μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Νικόλαος Γιαννηκώστας. Οὗτος ἦτο υἱὸς τοῦ ἐξ Ἡπείρου ἀγωνιστοῦ καὶ κατόπιν ὑποστρατήγου Γιάννη-Κώστα, εἰς τὸ σπίτι τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνατραφῆ ὁ κατόπιν καπετὰν Στέργιος Κωνσταντίνου.

Συγχρόνως άλλα επαναστατικά σώματα είχαν εισβάλει και εις την Ἡπειρον ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Γρίβαν. Οὗτος εἶχε μαζί του και τὸν υἱὸν του Δημήτριον Γρίβαν, νεαρὸν τότε ἀξιωματικόν, ἄρτι ἐξελθόντα ἐκ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων. Καὶ οἱ δύο Γριβαῖοι τὸν Μάρτιον τοῦ 1854 κατέλαβον μὲ 200 παλληκάρια τὴν θέσιν «Κουτσουλιὸ» Μετσόβου, ὅπου περιεκυκλώθησαν ἀπὸ 4.000 στρατὸν Τουρκικὸν ὑπὸ τὸν Ἀβδῆ-πασᾶν. Οἱ Γριβαῖοι ἔκαναν ἔξοδον τότε καὶ κατέλαβον τὸ Μέτσοβον. Τοῦτο διηγεῖται τὸ κάτωθι δημοτικὸ τραγούδι.

*Σ' ὄλο τὸν κόσμον ξαστεριά, σ' ὄλο τὸν κόσμον ἥλιος,
καὶ τὸ καῦμένο Μέτσοβο ὄλο καπνοὺς καὶ φλόγες.*

Τὸ χτύπησαν, τὸ πάτησαν τ' Ἀβδῆ-πασᾶ τ' ἀσκέρια.

Ἐννιὰ χιλιάδες ἦτανε, κι' ὄχτῶ χιλιάδες μεῖναν.

*Ὁ Γρίβας ἀποκλείστηκε ἠψηλὰ στοῦ Νικολέτου,
μὲ σταυροφόρους ἑκατὸ καὶ μὲ διακόσους ἄλλους.*

Ψιλὴ φωνὴ ἐφώνησεν ὁ Χουσεῖν Βρυώνης.

*—Προσκύνα, Γρίβα, στὴν Τουρκιά, προσκύνα στὸ Φερίκη,
νὰ σοῦ χαρίσῃ τὴ ζωὴ, νὰ γένουμε καὶ φίλοι.*

Κι' ὁ Κόκκαλης ἐφώνησεν ἀπὸ τὸ παραθύρι.

*—Τί λές, μπρὲ Χουσεῖν-πασᾶ, τίς λές ζουρλὸ κεφάλι;
Φουσέκια στὶς μπαλάσκες μας εἶναι πολλὰ ἀκόμα.*

*Θὰ παίξῃ τὸ ντουφέκι μας, κουφάρια θὲ νὰ στρώσῃ,
κι' ὕστερα καρτερεῖτε μας μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι.*

Παρασκευὴ ξημέρωνε, ἡμέρα χιονισμένη,

*κι' ὁ Γρίβας κι' οἱ λεβέντες του πουρνὸ-πουρνὸ ἀναβαῖναν
τὰ μονοπάτια τοῦ Ζυγοῦ, ζερβιὰ ἀπὸ τὸ Χαλίκι,
καὶ μόνα-μόνα ἔλειπαν τέσσερα παλληκάρια⁽²⁰³⁾.*

Ἐν ᾧ αὐτὰ συνέβαινον εἰς τὸ Μέτσοβον, ὁ Θεόδωρος Ζιάκας μὲ πολλὰ παλληκάρια καὶ μὲ τὸν ψυχογιὸν τοῦ γέρω-Γιάννη-Κώστα τὸν καπετὰν Στέργιο, εἶχον καταλάβει τὸ θρυλικὸν Σπήλαιον τῶν Γρεβενῶν, καὶ εἶχον ἐγκλεισθῆ ἐκεῖ μὲ 1000 γυναικόπαιδα, ἀποφασισμένοι ἢ νὰ νικήσουν ἢ νὰ πεθάνουν διὰ τὴν ἐλευθερίαν, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1854. Ἐναντίον των ἐκινήθη Τουρκικὸς στρατὸς τοῦ Ἀβδῆ-πασᾶ, ὁ ὁποῖος περιεκύκλωσε τὸ Σπήλαιον. Οἱ Ἕλληνες ἐπολέμησαν μὲ ἀποφασιστικότητα. Τοὺς ἐξηντλήθησαν ὅμως τὰ πυρομαχικά. Καὶ τότε ἔβαλαν εἰς ἐνέργειαν τὴν μηχανήν. Ἐκυλοῦσαν θεώρατες πέτρες ἐναντίον τῶν ἐφορμώντων. Ἐκυλοῦσαν καὶ βαρέλια γεμᾶτα πέτρες. Κατόπιν αὐτοῦ παρέδωσαν τὸ Σπήλαιον διὰ συμφωνίας. Καὶ οἱ ὑπερασπισταὶ ἀνεχώρησαν ἀνενόχλητοι εἰς τὴν Καλαμπάκαν καὶ ἠνώθησαν μὲ τὸν Χατζῆ-Πέτρον, μὲ τὰ γυναικό-

παιδα ὅλα τῆ μεσολαβήσει τῆς Ἑγγλίας⁽²⁰⁴⁾.

Τό σχετικὸ δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

Ἑσεῖς βουνὰ τοῦ Γρεβενοῦ καὶ πεῦκα τοῦ Μετσόβου
λίγο νὰ χαμηλώσετε μιᾶς τουφεκούλας τόπο,
γιὰ νὰ φανοῦν τὰ Γρεβενά, κι' αὐτὸ τὸ Μέγα Σπήλιο,
πῶς πολεμοῦν οἱ Ἕλληνες μὲ τὸ σουλτὰν-ἀσκέρι.
Τρεῖς μέρες κάνουν πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες,
χωρὶς ψωμί, χωρὶς νερό, χωρὶς κανὰ μεντάτι. (βοήθειαν)
Πέφτουν τὰ τόπια σᾶν βροχὴ, τὰ βόλια σᾶν χαλάζι,
κι' αὐτὸ τὸ λιανοτούφεκο σᾶν τὴ ψιλὴ βροχούλα.
Ἄβδῆ-πασᾶς ἐφώναξε, Ἄβδῆ-πασᾶς φωνάζει.

—Ζιάκα, πᾶψε τὸν πόλεμο, πᾶψε καὶ τὸ ντουφέκι,
νὰ κατακάτσ' ὁ κορνιαχτός, νὰ σηκωθ' ἡ ἀντάρρα,
νὰ βροῦν οἱ μάννες τὰ παιδιά, καὶ τὰ παιδιά τίς μάννες;
νὰ βρῆ ἡ χήρα τὸν υἱιό, π' ἄλλον υἱιὸ δὲν ἔχει.
Μετροῦν οἱ Τούρκοι τρεῖς φορές καὶ λείπουν τρεῖς χιλιάδες.
Μετροῦν καὶ τὰ Ἑλληνόπουλα καὶ λείπουν τρεῖς λεβέντες.

Τὸ τραγούδι αὐτὸ ἔτσι τραγουδιέται ἀκόμη εἰς τὰ Γρεβενά. Ἐ-
χομεν ὅμως καὶ τὴν παραλλαγὴν του, ποὺ εἶναι συμπληρωματικὴ.
Πρέπει νὰ τὴν γράψωμεν καὶ αὐτὴν.

Ἑσεῖς βουνὰ τοῦ Γρεβενοῦ καὶ πεῦκα τοῦ Μετσόβου,
λίγο νὰ χαμηλώσετε κᾶνα τουφέκι τόπο,
γιὰ νὰ φανῆ ἀπ' τὸ Ζυγὸ τὸ παινεμένο Σπήλιο,
νὰ ἰδοῦμε τὸ Ζιακόπουλο πῶς πολεμάει τοὺς Τούρκους.
—Βάστα, καϋμένε Θόδωρε, βαστάξου στὸ ντουφέκι,
μὴ σὲ φοβίζουσιν τίποτις τοῦ Ἄβδῆ-πασᾶ τὰ τόπια.
—Πῶς νὰ βαστάξω, ρὲ παιδιά, καὶ πῶς νὰ πολεμήσω;
Μπαροῦτι δὲν ἔχω σπειρί, δὲν μῶμειν' ἓνα βόλι,
καὶ χίλια γυναικόπαιδα κρεμιοῦνται στὸ λαιμό μου.
Ἄς τε, παιδιά, νὰ φύγουμε, νὰ πᾶμε στὴ Καλαμπάκα,
νὰ βροῦμε τοὺς συντρόφους μας, κι' αὐτὸν τὸ Χατζῆ-Πέτρο.
—Ζιάκα μου, πῶς καὶ τῶπαθες; Ζιάκα μου, πῶς ἐστάθης;
Πῶς ἄφησες τίς ἐκκλησιᾶς κι' αὐτὸ τὸ μοναστήρι,
—Κάλλιο ν' ἀφήσω τσ' ἐκκλησιᾶς κι' αὐτὸ τὸ μοναστήρι,
παρὰ ν' ἀφήσω στὴ σκλαβιά χίλια γυναικοπαῖδια.
Ἐκεῖ τὸ λέν' Ἀρβανιτιά, τὸ λένε Ἀρβανίτες,
ποὺ γιὰ νὰ κάνουν πλιάτσικο, καὶ γιὰ νὰ πάρουν σκλάβους
δὲν συλλογιοῦνται σκοτωμό, ζωὴ δὲν συλλογιοῦνται.⁽²⁰⁵⁾

Τὸ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι ὁμιλεῖ καὶ περὶ προστασίας γυναικο-

παίδων. Τοῦτο εἶναι ἀληθές. Ὁ ἱστορικὸς λέγει περὶ τούτου. «Ὅτε ὁ Ἕλληνας πρόξενος τῆς Λαρίσης μεταβὰς (6 Ἰουνίου 1854) εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ζιάκα ἐσπούδαζεν ἐκ παντὸς τρόπου, ὅπως πείσῃ αὐτόν, ἵνα διαλύσῃ τοὺς αὐτοῦ ἐθελοντὰς καὶ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν οἰκείαν, δεκακισχίλια στόματα γυναικῶν, γερόντων καὶ παίδων ἐν ὀλολυγμοῖς ἐκραύγαζον: Ἄλλὰ ἡμεῖς οἱ ἔρημοι, ἐξοχώτατε, τί θὰ γίνωμεν; Νὰ πέσωμεν πάλιν εἰς χεῖρας τῶν τυράννων μας ἄοπλοι; Ἰδέτε πῶς μᾶς περιμένουν σᾶν τοὺς λυσσασμένους λύκους!»⁽²⁰⁶⁾.

Ὁ καπετὰν-Στέργιος.

Ἕνας ἀφανῆς ἀγωνιστῆς τοῦ Σπηλαιίου, μαζί μὲ τὸν Θ. Ζιάκαν, εἶναι καὶ ὁ καπετὰν-Στέργιος. Οὗτος κατήγετο ἀπὸ τὸ Κερέτσκιοῖ (Ἄσβεστοχώριον) τῆς Θεσσαλονίκης. Ἦτο τέκνον τοῦ προύχοντος Κωνστ. Κωνσταντίνου, σφαγέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τὰ ἔθνικά του φρονήματα περὶ τὸ ἔτος 1800. Τὸ παιδί του Στέργιος τότε, ἵνα διαφύγῃ τὴν σφαγὴν, κατέφυγεν εἰς Ἀθήνας καὶ προσελήφθη ὡς ψυχογιὸς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Γιάννη-Κώστα τοῦ Ἡπειρώτου, πλησίον τοῦ ὁποῦ ἐξεπεδεύθη, ἐπεδόθη δὲ εἰς τὴν φαρμακευτικὴν, καὶ ὑπηρέτησεν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατόν, φθάσας μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ λοχίου.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Θεσσαλίας, νέος πλήρης ἐθνικοῦ παλμοῦ, ἠκολούθησε τὸν νεαρὸν Νικόλαον Γιαννηκώσταν καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὀμάδα τοῦ Θεοδώρου Ζιάκα, ὡς ἀρχηγὸς-λοχίας-τακτικῶν. Τότε ἐπῆρε τὸ ὄνομα «καπετάνιος» καὶ ὠνομάσθη Κανόναλης. Ἐπολέμησεν εἰς τὸ Σπήλαιον καὶ μαζί μὲ τὸν Ζιάκαν ἐπανῆλθε εἰς τὰ ἴδια. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐκτιμῶσα τὰς ἐθνικὰς ὑπηρεσίας καὶ τῶν δύο τούτων προμάχων τῆς Μακεδονικῆς ἐλευθερίας ἀπέδωκεν εἰς αὐτοὺς ἐγγράφους εὐχαριστίας καὶ τιμᾶς.

Περὶ τὸ ἔτος 1857 ἦλθεν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, τὸ Κερέτσκιοῖ, διὰ νὰ διεκδικήσῃ, τὴν πατρικὴν του περιουσίαν. Συνέστησε δὲ ἐδῶ φαρμακεῖον καὶ μετήρχετο τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πρακτικοῦ ἱατροῦ, ἐργαζόμενος συγχρόνως καὶ ἐθνικῶς. Τοῦτο ὅμως περιέπεσε εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν Τούρκων καὶ ὁ καπετὰν-Στέργιος ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ληστής», ὅπως ἐχαρακτήριζον τότε ὅλους τοὺς ἀρματολοὺς καὶ κλέφτας. Διὸ ἠναγκάσθη τότε οὗτος διὰ νυκτὸς νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκεῖθεν τὸ ἔτος 1860.

Ἦλθεν εἰς τὴν Μυτιλήνην καὶ ἐκεῖθεν εἰς Σμύρνην, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐδηλητηριάσθη, τὸ ἔτος 1865⁽²⁰⁷⁾. Εἰς τὸ Ἄσβεστοχώρι τῆς Θεσσαλονίκης σώζονται ἀκόμη αἱ τοπωνυμῖαι «τὸ Παν' γκὺρ τοῦ Καπετάνιου» καὶ «ἡ Κούλα τοῦ καπετὰν-Στέργιου», ὡς καὶ τὸ «Τσαῖρ τοῦ Καπετάνιου». Καὶ αὐτὰ ἐξ ἐγγράφων καὶ ἐκ

παραδόσεων. Τὰ ἔμαθεν ὁ γράφων ἀπὸ τὴν Καπετάνισσαν. Νὰ καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὸ στόμα της. «Μέσα στ' ἄγρια βουνὰ τῆς Μακεδονίας μας, παιδί μου, τὰ θεώρατα καὶ δασοσκεπασμένα, μέσα στοὺς κάμπους καὶ στὶς κορφές τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς Πίνδου, μέσα σ' αὐτὰ ὅλα τὰ Ἑλληνικὰ χωριά, περπατοῦσεν ὁ παπποῦς σου καπετάνιος καὶ ἀρχηγὸς μὲ τὰ παλληκάρια του, χτυπῶντας τὴν Τουρκιά, πὺ παίδευε τοὺς δικούς μας... Ἦταν βαρυχειμωνιά κάποτε, κι' ἓνα παλληκάρι, τὸ πρωτοπαλληκάρο, ἄναψε φωτιά στὸ λιμέρι, γιὰ νὰ ζεσταθοῦν. Ἔτσι σκοτεινιά ὅπως ἦτανε καὶ ἡσυχία, μέσα στὰ μεσάνυχτα ἀκούσανε βιολιά καὶ ταμπουράδες, καὶ δὲν ἄργησαν νὰ διακρίνουν ἀπὸ μακρῶ, καθὼς μοῦ ἔλεγε, φωταψίες, γέλια καὶ χάρες, πὺ ὄλο καὶ ἐπλησίαζαν. Καὶ ὅταν ἦρθαν κοντὰ εἶδαν πιά, πὺς ἦταν ξωτικά, διαβόλοι, σατανάδες μαθές. Ἔκαναν γάμο. Εἶχαν μπροστὰ τὴ νύφη καὶ τὸ γαμπρὸ καὶ πίσω ἐρχότανε τὸ συγγενολοῖ. Ναί, παιδί μου, ἐσυνέχισε, τὰ εἶδε ὁ παπποῦς σου μὲ τὰ μάτια μου. Γιατὶ οἱ ἐξ' ἀποδῶ παντρεύονται καὶ ξεπαντρεύονται, καὶ γεννοῦν καὶ γεννιῶνται μόνον πὺ δὲν πεθαίνουν οἱ κακορίζικοι⁽²⁰⁸⁾.

Γενικὰ οἱ κλέφτες καὶ οἱ ἀρματολοῖ, οἱ καπεταναῖοι καὶ τὰ παλληκάρια ἔδειχναν βαθεῖαν πίστιν εἰς τὴν Θρησκείαν καὶ τὴν Πατρίδα, καὶ εὐλαβῆ σεβασμὸν πρὸς τὴν γυναῖκα καὶ τοὺς ἀδυνάτους. Εἰς τὰ χωριά τῆς Πίνδου πολλοὺς ναοὺς ἔχουν κτίσει ἢ ἱστορήσει. Εἰς ἔγγραφά των μὲ εὐλάβειαν καὶ πίστιν ἔχουν ἐκφρασθῆ διὰ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν. Ὁ Ὀδ. Ἀνδροῦτσος π.χ. τακτικὰ ἔγραφεν «...ὁ Χριστὸς μας ὁ πολυαγαπημένος θὰ βάλῃ τὸ χέρι του...» καὶ «διὰ... τὴν ἁγίαν Θρησκείαν μας καὶ διὰ τὴν ὑπόληψιν τοῦ Γένους...» κ.λπ.⁽²⁰⁹⁾. Ὁ ποιητὴς τοῦ ποιήματος «Ὁ Τουρκομάχος Ἕλληνας» ἔχει ἀποδώσει ἄριστα τὰς ἀρετὰς αὐτὰς τοῦ Γένους μας εἰς τὰς στροφάς του. (Κ. Κοκκινάκης).

*Γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν Πίστιν τὴν ἁγίαν
γιὰ τῆς Πατρίδος τὴν Ἐλευθερίαν,
γι' αὐτὰ τὰ δύο πολεμῶ, μ' αὐτὰ νὰ ζήσω ἐπιθυμῶ.
Καὶ ἂν δὲν τ' ἀποκτήσω, τί μ' ὠφελεῖ νὰ ζήσω;⁽²¹⁰⁾*

Ὁ Μακεδονικὸς ἀγὼν. Αἱ προπαγάνδαι.

Μακεδονικὸς ἀγὼν λέγεται ὁ κατὰ τὰ ἔτη 1860 ἕως 1912 ἔνοπλος ἀμυντικὸς ἀγὼν, ὁ ὁποῖος ἔλαβεν χώραν εἰς τὴν Μακεδονίαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς. Ὁ ἀγὼν αὐτὸς εἶναι ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ κυρίως τῶν Βουλγάρων, καὶ ὀλιγώτερον τῶν Ρουμάνων (Ἄρουμούνων). Ὁ ἀγὼν αὐτὸς διεξήχθη μὲ φανατισμὸν καὶ μὲ ἔθνικὸν ἐνθουσιασμὸν.

Τὰ προηγηθέντα.- Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον καὶ τὴν

ματαίωσιν τῶν προσδοκιῶν τῆς Ρωσίας, ὅπως οἰκειοποιουμένη τὸ Χριστιανικὸν ἐν τῇ Βαλκανικῇ στοιχεῖον ἐπικρατήσῃ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην, ἔγινεν ἀπόπειρα χρησιμοποίησεως πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τῶν Σλαύων καὶ δὴ τῶν Βουλγάρων εἰς τὰ Βαλκάνια. Διὸ ἡ Ρωσία ἐπεδίωξε, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Σλαύων καὶ μάλιστα τῆς Βουλγαρίας.

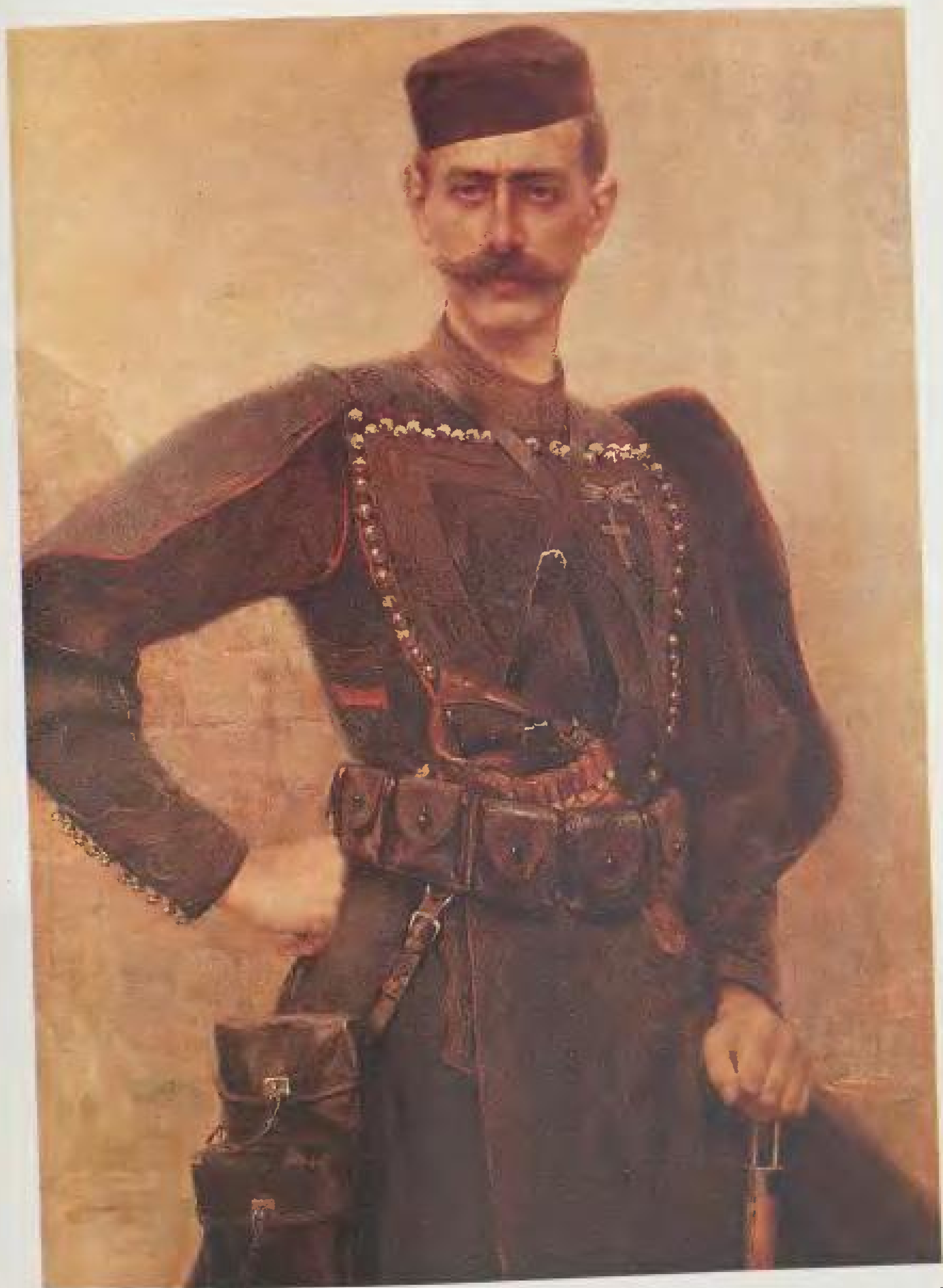
Τὰ Βουλγαρικὰ κομιτᾶτα.- Ἡ Βουλγαρία κατακτηθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων διεγράφη ἀπὸ τὸν κατάλογον τῶν ἐθνῶν, ὀνομασθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων Ρωμυλία καὶ ὑπαχθεῖσα ὑπὸ τὸν Βεηλέρμπεη τῆς Σόφιας. Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων ἤρχισεν ἀπὸ τὸ ἔτος 1860. Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1450-1860 διάστημα οἱ Βούλγαροι ἀπώλεσαν τὴν ἐθνικὴν τῶν συνείδησιν, ὑπήγοντο δὲ ὑπὸ τὸ πνευματικὸν κράτος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ Πατριάρχης εἶχεν ὀνομασθῆ ἀπὸ τὸν Μωάμεθ τὸν Πορθητὴν Ἐθνάρχης τῶν ὑπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς Χριστιανῶν τῆς Βαλκανικῆς. Τότε δὲ ὄλος ὁ ἱερός κλῆρος τῆς Βουλγαρίας ἦτο Ἑλληνικός. Τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν ὄλων τῶν ὑποδούλων τούτων ἀφύπνισεν ἡ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐπανάστασις τοῦ 1821. Κυρίως ὅμως οἱ Βούλγαροι ἀφύπνισθησαν τότε ὑπὸ τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς, ἰδίως μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον, ὅποτε κατέστρωσεν αὕτη τὰ σχέδια τοῦ πανσλαυϊσμοῦ καὶ τῆς πανσλαυϊστικῆς ἐπεκτάσεως εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὁ ἀγὼν οὗτος τοῦ πανσλαυϊσμοῦ ἤρχισε μὲ τὴν ἐν ἔτει 1872 ἀποσκίρτησιν τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἣτις ὀνομάσθη Βουλγαρικὸν σχίσμα. Ἐζητήθη δηλαδὴ τότε εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην, ὅπου ὑπάρχουν Ἑλληνες ἐπίσκοποι, νὰ συνυπάρχουν καὶ Βούλγαροι τοιοῦτοι, μέσα δὲ εἰς τὴν Κων/πολιν νὰ συνυπάρχη καὶ Βούλγαρος Πατριάρχης, ἔξαρχος τῶν Βουλγάρων ὀνομαζόμενος⁽²¹¹⁾.

Τὸ ἔτος 1878 ἐπηκολούθησε νέος Ρωσο-Τουρκικὸς πόλεμος, ἡ δὲ τότε συναφθεῖσα συνθήκη, ἡ λεγομένη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἐπέβαλε τὴν αὐτονομίαν τῆς Βουλγαρίας. Διὰ τῆς συνθήκης αὐτῆς ἐδημιουργεῖτο Μεγάλῃ Βουλγαρία, περιλαμβάνουσα καὶ ὀλόκληρον τὴν Μακεδονίαν, εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἐθνῶν Ἑλλάδος, Σερβίας, Ρουμανίας. Ἐναντίον τῆς τοιαύτης ἐξαπλώσεως τοῦ πανσλαυϊσμοῦ ἀντετάχθη τότε ἡ Ἀγγλία, ἡ δὲ Βουλγαρικὴ αὐτονομία περιωρίσθη εἰς τὴν ἀρχαίαν Ρωμυλίαν. Ἐκτοτε ἡ Βουλγαρία ἔχει στρέψει τὰς βλέψεις της εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ διὰ παντοίων τρόπων προσπαθεῖ νὰ γίνῃ κυρία αὐτῆς. Οἱ μεγάλοι θησαυροὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ὑπεδάφους αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν θαλασσῶν καὶ ἐν γένει ὑδάτων της τὴν προσελκύουν ἐρωτικὰ. Καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ Βούλγαροι δὲν ὀρρωδοῦν πρὸ οὐδενὸς κινδύνου.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ των λίαν ἐνωρίς, ἐννόησαν οἱ Βούλγαροι πολιτικοί, ὅτι πρὸ παντὸς θὰ πρέπη νὰ προηγηθῆ ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τῶν Μακεδόνων. Διὸ ἤρχισαν νὰ ἐργάζωνται ἀπὸ τότε σατανικῶς. Κατ' ἀρχὰς εἰσῆλθον εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς ἐκπολιτισταί, ὑποσχόμενοι τὴν θρησκευτικὴν, τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ἐθνικὴν τῆς Μακεδονίας ἐλευθερίαν. Ἦρχισαν νὰ ἰδρύνουν σχολεῖα καὶ οἰκοτροφεία, εὐαγῆ ἰδρύματα καὶ ναοὺς, νὰ διορίζουν δὲ Βουλγάρους ἱερεῖς καὶ διδασκάλους. Πρὸς τὸν σκοπὸν μάλιστα τοῦτον συνεστήθησαν εἰς τὴν Βουλγαρίαν διάφοροι ἑταιρεῖαι, πού ἐπῆραν τὸ ὄνομα κομιτᾶτα. Ὁ ἐντατικὸς αὐτὸς ἀγὼν εἰς τὴν Μακεδονίαν πολὺ γρήγορα ἤλπιζαν νὰ φέρῃ τὸ ποθούμενον. Ἀλλ' ἠπατήθησαν. Διότι οἱ Μακεδόνες ἦσαν στερρῶς προσηλωμένοι εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ τὸν Ἑλληνικὸν των ἐθνισμόν. Καὶ διὰ τοῦτο τὰ βουλγαρικὰ κομιτᾶτα ἄφησαν τὴν εἰρηνικὴν ὁδὸν καὶ ἐξετράπησαν εἰς τὴν τρομοκρατίαν. Ἐστειλαν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀνταρτικὰ σώματα, τοὺς κομιτατζῆδες, οἱ ὁποῖοι διῆλθον τὴν χώραν διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Ἐπεδίωξαν δηλ. νὰ ἐπικρατήσουν διὰ τῆς σφαγῆς καὶ τῆς ἐπιβουλῆς. Ἐτσι ἡ εἰρηνικὴ προπαγάνδα μετετράπη εἰς τρομοκρατικὴν, στρεφομένη κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Μακεδονίας, τὸ ὁποῖον ἐζήτησαν νὰ ἐξοντώσουν.

Ἡ ἀντίδρασις. Τὰ βουλγαρικὰ αὐτὰ σχέδια πολὺ ἐνωρίς εἶχον γνωσθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχε δὲ ἰδρυθῆ πρὸς τοῦτο καὶ σωματεῖον ὀνομαζόμενον «Ἐθνικὴ Ἐταιρεία». Τὸ σωματεῖον αὐτὸ εἶχε στείλει τὰ πρῶτα ἀνταρτικὰ σώματα εἰς τὴν Μακεδονίαν ὑπὸ ἀρχηγοὺς Ἑλληνας ἀξιωματικούς. Τότε ἐνεφανίσθη σπουδαῖος ἀρματολὸς εἰς τὴν Πίνδον ὁ ἐκ Σαμαρίνης Λεωνίδας Χατζῆ-Πύρρος, συγγενῆς τοῦ μοναχοῦ καὶ κατόπιν ἐπισκόπου Δομοκοῦ Διοκλῆ Χατζῆ-Πύρρου (Παπαϊωάννου). Ὁ Λεωνίδας ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 1855, ἐσπούδασεν εἰς τὸ Γυμνάσιον Ἰωαννίνων καὶ εἰς ἡλικίαν 25 ἐτῶν μετὰ τὰς σπουδὰς του ἐβγῆκε κλέφτης εἰς τὴν Πίνδον, περὶ τὸ 1880. Εἶχεν ὀργανώσει 15 μπουλούκια μὲ 500 περίπου παλληκάρια. Ἐσκοτώθηκεν εἰς μίαν μάχην παρὰ τὰ Γρεβενά⁽²¹²⁾.

Μεσολαβεῖ ὁ Ἑλληνο-Τουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897, ὁ ὁποῖος ἀνέκοψε τὴν δρᾶσιν εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τότε εὔρε καιρὸν ἡ Βουλγαρικὴ προπαγάνδα νὰ δράσῃ ἐντατικώτερον. Διότι οἱ Βούλγαροι ὑπεσχέθησαν εἰς τοὺς Τούρκους οὐδετερότητα καὶ ἐπέτυχαν διάφορα προνόμια ἐπὶ τῆς Μακεδονίας. Καὶ τότε ἐνέτειναν τὸν ἐξοντωτικὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Μακεδονίας. Κατὰ προτίμησιν ἐστράφησαν ἐναντίον τῶν ἱερέων, τῶν διδασκάλων, τῶν ἐπιστημόνων καὶ τῶν προκρίτων τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου, ὑπὸ τὸ πρόσχημα, ὅτι οὗτοι ἔδειξαν συμπάθειαν ἢ

Ὁ Παῦλος Μελάς (καπετὰν Ζέζας) ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὰς καὶ ἥρωας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα. Στὴν εἰκόνα ὁ Παῦλος Μελάς μὲ στολὴ μακεδονομάχου. Ἐλαιογραφία τοῦ Γ. Ἰακωβίδη (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

παρεκίνησαν εἰς ἐπανάστασιν τοὺς Ἑλληνο-Μακεδόνας, πράγματι δέ, ὅπως ἀποπνίξουν πᾶσαν ἑλληνικὴν συνείδησιν αὐτῶν. Ὅτε δὲ πλέον ἔνομισαν ὅτι ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τῆς Μακεδονίας εἶχε συντελεσθῆ, δὲν ἐδίστασαν νὰ ὀργανώσουν ψευδοεπανάστασιν, ἵνα ἐξαναγκάσουν τὰς Δυνάμεις καὶ ρυθμίσουν ὑπὲρ αὐτῶν τὸ Μακεδονι-

κὸν ζήτημα.⁽²¹³⁾ Ἦτο καταφανὲς πλέον, ὅτι ἡ Μακεδονία διέτρεχε τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων, πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο ἐπαρκὴς πλέον ἢ διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Σχολείου ἀντίδρασις. Ἐπεβάλλετο ἡ ἄμεσος ἐπέμβασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁽²¹⁴⁾.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1902, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Μητροπολίτου Καστορίας Γερμανοῦ Καραβαγγέλη καὶ τοῦ Ἰωάννου Δραγούμη, ἤρχισαν νὰ σχηματίζονται οἱ πρῶτοι πυρῆνες τῆς ἀνταρτικῆς ἀντιβουλγαρικῆς δράσεως εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ μάλιστα τὴν Δυτικὴν. Εἰς τὰς Ἀθήνας δὲ συνεστήθη Μακεδονικὸν Κομιτᾶτον πρὸς ἀντίδρασιν. Ἐπὶ κεφαλῆς ἐτέθησαν Ἕλληνες ἀξιωματικοί, καὶ περίφημοι ἔγιναν τότε οἱ Παῦλος Μελάς, ὡς καπετὰν Ζέζας, Γ. Τσόντος, ὡς καπετὰν Βάρδας, Γρηγ. Φαληρέας, ὡς καπετὰν Ζιάκας, Χρ. Τσολακόπουλος, ὡς καπετὰν Ρέμπελος, Στ. Δούκας, ὡς καπετὰν Μάλιος, ὁ Λούκας, ὁ Σωμανίκος Γεώργιος κ.λπ.⁽²¹⁵⁾ Ὁ ἀγὼν ἦλθεν εἰς ὕφεσιν τὸ ἔτος 1908, ὅτε ἐδόθη εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν τὸ Σύνταγμα. Ἀλλὰ καὶ πάλιν συνεχίσθη μέχρι τοῦ 1912, ὅτε ἡ Μακεδονία διενεμήθη μεταξὺ τῶν τριῶν νικητῶν Συμμάχων, Ἑλλάδος, Βουλγαρίας καὶ Σερβίας.

Ἐλαμψε τότε καὶ πάλιν ἡ Ἑλληνικὴ λόγχη εἰς τὰ Μακεδονικὰ πεδία καὶ διάτορος ἠκούσθη ἡ φωνὴ τῆς Ἐλευθερίας. Ὁ Βάρδας, ὁ Ζέζας, ὁ Τσόντος, ὁ Ζιάκας ἀνεζωογόνησαν τὸν θρῦλον καὶ τὴν δόξαν, ἐτροφοδότησαν τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν καὶ ἐπραγματοποίησαν ὄνειρα αἰώνων. Καὶ ἔτσι ἡ λαϊκὴ μοῦσα καὶ πάλιν ἔψαλλεν:

*Λεβεντιὰ καμαρωτὴ μέσα στὰ βουνά, στὰ δάση,
ποὺ προβάλλει μὲ σπαθὶ τὴν Πατρίδα νὰ δοξάση.
Φεύγουν οἱ ἐχθροὶ της, πᾶν, κάθε Βούλγαρος ἀντάρτης,
φεύγουν, πίσω δὲν κυττᾶν, τὸ κορμὶ τους αἶμα στάζει.*

*Γειά σου, Βάρδα ξακουστὲ, ὄμορφό μου παλληκάρι,
Γειά σου, Μάλιε ζηλευτέ, Ρέμπελε, χρυσὲ λεβέντη.
Μὲ ντουφέκι, μὲ σπαθί, ποιὸς τὸ εἶδε τέτοιο γλέντι.*

*Μὲσ' στὶς ρεματιὲς σιμά σας, κάθε κρότος ντουφεκιοῦ,
μᾶς θυμίζει τ' ὄνομά σας στὶς κορφοῦλες τοῦ βουνοῦ.
Μέσα στὴ δροσιά, στὴ πάχνη, ἀναστήσατε χρόνια παληά.
Σ' ὄλους σας ἀξίζει Δάφνη, καὶ στὸ Παῦλο τὸ Μελά.*

Ἡ Σερβικὴ προπαγάνδα. Καὶ οἱ Σέρβοι εἶχον βλέψεις εἰς τὴν Μακεδονίαν. Παλαιότερα οἱ Ἕλληνες ἀρματολοὶ εἶχον συντρέξει τὸν ἀγῶνα τῶν Χαϊντούκων διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Σερβίας, ὅπως ὁ Ὀλύμπιος Γεωργάκης καὶ ὁ Νικοτσάρας τὸ 1804, σπεύσας μετὰ 580 κλεφτῶν πρὸς βοήθειάν των, ἐξεγερθέντων κατὰ τῶν Τούρκων.

“Υστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Θεσσαλίας καὶ τὴν προ-
σάρτησίν της εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1881 ἰδρύθη εἰς τὴν Σερβίαν,
ἀνακτήσασαν τὴν ἀνεξαρτησίαν της περὶ τὸ ἔτος 1880 Σύνδεσμος ὁ
«Ἅγιος Σάββας», τοῦ ὁποῖου σκοπὸς ἦτο ἡ προπαγάνδα τῆς ἐνώ-
σεως τῆς Μακεδονίας μετὰ τῆς Σερβίας καὶ ἰδίως τῆς περιφερείας
Στρωμνίτης, Πρίλαπου, Κρουσόβου, Ἀχρῖδος, Μοναστηρίου
(Σκοπίων), Φλωρίνης, Καστοριάς κ.λπ. Ὑπὲρ τῆς ἰδέας αὐτῆς ἡ-
γωνίσθη ἡ Σερβικὴ προπαγάνδα εἰς τὴν Μακεδονίαν⁽²¹⁶⁾.

Ἡ Ρουμανικὴ προπαγάνδα. Παράλληλα πρὸς τὴν Βουλγαρι-
κὴν, ἀλλὰ μὲ ὀλιγωτέραν κακουργίαν, ἔδρασεν εἰς τὴν Μακεδονίαν
καὶ ἡ Ρουμανικὴ προπαγάνδα. Οἱ Ρουμᾶνοι ἐκμεταλλεῦόμενοι τὸ
εἰς τὴν Μακεδονίαν Βλαχικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τοῦ 1850 εἶχον ἀρχί-
σει νὰ προβάλλουν ἀξιώσεις κατακτητικὰς. Ἔτσι τὸ ἔτος 1853
ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ἑνὸς Ρουμᾶνου ποιητοῦ, τοῦ Ἰωάννου Radoules-
co, ἓνα φυλλάδιον, ὅπου λέγεται ὁ Μᾶρκο-Μπότσαρης, ὁ Γρίβας, ὁ
Τζαβέλας κ.λπ. Ρουμᾶνοι.

*«Marco Botzari, Griva Tzabéla
enfants du Pinde, sang d' Italie,
Frères des mes frères, salut! Vous avez
delibré les Grecs de generé⁽²¹⁷⁾».*

Ἡ προπαγάνδα αὐτὴ ἐνετάθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Ρουμανίζον-
τος Ἑλληνοῦ τῆς Πίνδου Μαργαρίτη, ὁ ὁποῖος πλέων εἰς τὰ χρή-
ματα τῆς Ρουμανικῆς προπαγάνδας ἠθέλην ὄλους τοὺς Ἑλληνας
τῆς Μακεδονίας ξένους, ἀναγνωρίζων ὡς μόνους ἐντοπίους τοὺς
Ρουμᾶνους καὶ τοὺς Ἀλβανούς. Ὁ Μαργαρίτης ἵδρυσε βλαχικὰ
σχολεῖα εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ ναοὺς, καὶ οἰκοτροφεῖα κ.λπ.,
διώρισε δὲ Ρουμᾶνους ἱερεῖς καὶ διδασκάλους εἰς αὐτά. Ἐν τέλει
κατάρθωσε διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου νὰ ἀναγνωρίσῃ εἰς τὴν
Μακεδονίαν Κοινότητα Βλαχικὰς, ἐν ἔτει 1905⁽²¹⁸⁾. Καὶ ἐκεῖνοι
τότε ἤρχισαν νὰ ἐρεθίζουν τοὺς Τούρκους ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων
τῆς Μακεδονίας.

Σχέδιον τῆς Ρουμανικῆς προπαγάνδας ἦτο ἡ ἐξόντωσις τοῦ
Ἑλληνικοῦ καὶ Σλαβικοῦ στοιχείου, ἡ τόνωσις τοῦ Βλαχικοῦ, καὶ
ἡ ἵδρυσις εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν τῆς Αὐτονομίας τῆς Πίνδου,
ἡ κέντρον τὰ Γρεβενά. Τὰς προθέσεις των αὐτὰς τὰς ἔδειξαν φανε-
ρὰ κατὰ τὴν τελευταίαν Ἰταλικὴν Κατοχήν, ὅτε ὁ Ἑλληνόφωνος
δικηγόρος Διαμάντης, ὑποβοηθούμενος ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀπεπειρά-
θη νὰ ἰδρύσῃ τὸ Βλαχικὸν Πριγκηπᾶτον τῆς Πίνδου⁽²¹⁹⁾. Ἀλλὰ
«ἄλλαι μὲν βουλαι ἀνθρώπων, ἄλλα δ' ὁ Θεὸς κελεύει» βέβαια.
Διότι ὕστερα ἀπὸ τὴν πτῶσιν τῆς Ἰταλίας, ἔσβυσαν τὰ ὄνειρα τῶν

ἀργυρωνήτων ἼΑρουμούνων - Βλάχων τῆς Πίνδου.

ἽΟ Μακεδονικὸς ἀγὼν εἰς τὰ Γρεβενά. Οἱ ἀντάρτες. Μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ μητροπολίτου Αἰμιλιανοῦ.

ἽΟ ἀγὼν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς Μακεδονίας τόσον ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅσον καὶ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ρουμάνους εἶχε σπουδαιοτάτην ἀπήχησιν εἰς τὴν φύσει φιλελεύθερον ψυχὴν τῶν κατοίκων τῆς Πίνδου καὶ τῶν Γρεβενῶν. Οἱ ἀρματολοὶ τῆς Πίνδου ἀνεβίωσαν καὶ πάλιν. Καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν ἔψαλλε νέας νίκας καὶ νέα κατορθώματα.

Αἱ προθέσεις τῶν ἀρματολῶν καὶ αἱ κινήσεις τῶν ἡμετέρων προδίδονται τώρα ἀπὸ τὰς ξένας προπαγάνδας καὶ ἰδίως ἀπὸ τοὺς Ρουμανίζοντας καὶ τοὺς Βουλγάρους εἰς τοὺς Τούρκους. Αὐτοὶ δὲ πάλιν ἐν συνεννοήσει μετ' αὐτῶν διεξάγουν σκληρὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς ἀντάρτες μας. Τὰ Ἰωάννινα καὶ τὸ Μοναστήρι, δύο Τουρκικὰ κέντρα, χρησιμεύουν οἱ τόποι τοῦ μαρτυρίου τῶν νέων ἀρματολῶν. ἽΟ ὄπλαρχηγὸς Σιαμανίκος ἢ Σωμανίκος ἢ Σιωμανίκος ἀπὸ τὸ Περιβόλι εὔρε θάνατον μαρτυρικὸν εἰς τὰ Γιάννενα. ἽΟ ὄπλαρχηγὸς Διαμαντῆς Μάνος ἀπὸ τὸ Σπήλαιον διὰ προδοσίας τοιαύτης συνελήφθη εἰς τὸ Μοναχῆτι καὶ ἀπηγχονίσθη εἰς τὸ Μοναστήρι. ἽΕνα δημοτικὸ τραγούδι λέγει διὰ τὸν Σιαμανίκο:

*Τριανταφυλλιές μου, μὴν ἀνθίσετε κι' ἀηδόνια μὴ λαλήσετε,
καὶ σύ, καϋμένη βλαντοσιά, στὰ μαῦρα νὰ ντυθῆτε.
Μᾶς πήρανε τὸ Γιῶργη μας, αὐτὸν τὸν σιοῦσκο-Γιῶργη.
Στὰ Γιάννινα τὸν πάησαν, μέσ' τοῦ Μπουγιαζ-ἔφένδη.
Βρίσκει τὸν Μπέη, νίβονταν σὲ μιὰ χρυσῆ λεκάνη.
—Καλὴ-μερὰ σου Μπέη μου. Καλῶς τὸν Σιαμανίκο.
—Γιῶργη μου, τί μᾶς ἄργησες νὰ ρθῆς, νὰ προσκυνήσης;
—Δὲν μ' ἄφκαν, Μπέη μ', τὰ βουνὰ καὶ οἱ κρυοβρυσούλες.*

Καὶ τὸ μοιρολόγι του:

*ἽΕσεῖς βουνὰ τοῦ Περβολιοῦ, βουνὰ τῆς Βάλια-κάρδας,
τί ἔχετε καὶ σκούζετε καὶ βαρυαναστενάζετε;
Μῆνα τὰ χιόνια σᾶς βαροῦν, μῆνα τὰ μονοπάτια;
—Οὔτε τὰ χιόνια μᾶς βαροῦν, οὔτε τὰ μονοπάτια.
Τὸ Σιαμανίκο πιάσανε, στὰ Γιάννινα τὸν πᾶνε.
Στὴ φυλακὴ τὸν ρίξανε, κι' ὅλοι τὸν ἐρωτᾶνε.
—Ποῦ ἦσουν, Σιαμανίκο μου, κι' ἄργησες νὰ μᾶς ἔρθης;*

Διὰ τὸν Λούκα, ὅστις ἔδρασεν εἰς τὸ Λέχοβον-Καστοριάς καὶ

ἦτο σύγχρονος τοῦ Π. Μελαῖ, ἡ λαϊκὴ μοῦσα ψάλλει:

Ἔνα πουλάκι λάλησε στοῦ Λέχοβου τῆ ράχη.
Δὲν ἐλαλοῦσε σᾶν πουλί, μήτε σᾶν χιλιδόνι,
μόν' ἐλαλοῦσε κι' ἔλεγε μ' ἀνθρωπινὴ φωνίτσα.
—Τ' εἶν' τὸ κακὸ πού πάθανε οἱ μαῦροι οἱ Λουκαῖοι!
Μεριὰ τοὺς δέρνει ὁ θάνατος κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ Τοῦρκοι.
Πολλὴ μαυρίλα πλάκωσε, μαῦρη σᾶν караμοῦζες.
Καὶ κάθεται καὶ σκέφτεται μὴν εἶναι ὁ Βερβέρας.
Καὶ μέσα στὸ συλλογισμὸ βρίσκει, δὲν εἶν' κανένας,
μόνο Τουρκιὰ Σαρακηνοὶ ὡς δώδεκα χιλιάδες.
Πιάνουν καὶ γράφουν μπουγιουρντι στὸ Λούκα τὸν λεβέντη.
—Λούκα, ἔβγα, προσκύνησε, καὶ δῶσ' τ' ἄρματά σου.
Κι' ἂν δὲ δεχτῆς, κι' ἂν δὲ φανῆς, κι' ἔρθης νὰ προσκυνήσης,
θὰ σοῦ κρεμάσω τὸν υἱγιό, κι' ὅλους τοὺς Γρεβενήσιους.
—Μωρὲ Τουρκιά, ἂν ἤθελες τὰ ἔρμα τᾶρματά μου,
ἐδῶ εἶναι καὶ πάρε τα, ἂν εἶσαι παλληκάρι.
—Καὶ σᾶν κρεμάσης τὸν υἱγιό, κι' ὅλους τοὺς Γρεβενήσιους,
ἄς εἶν' ὁ Λούκας μας καλά, καὶ οἱ ὄπλαρχηγοὶ του.
Αὐτοὶ θὰ φᾶνε τὴν Τουρκιά, κι' ὅλο σας τὸ Ντοβλέτι.

Καὶ τὸ μοιρολόγι του:

Ἔνα πουλάκι λάλησε στὸ Λέχοβο, στὴ ράχη.
Δὲν ἐλαλοῦσε σᾶν πουλί, μήτε σᾶν χιλιδόνι,
μόν' κηλαῖδοῦσε κι' ἔλεγε, μόν' κηλαῖδεῖ καὶ λέγει.
—Καλάσουν, Λούκα, στὰ βουνὰ καὶ στὰ Καστανοχώρια,
τί χάλευες, τί γύρευες στὸ Λέχοβο, στὴ ράχη;
—Πῆγα γιατί μὲ ντρόπιασαν Ζιάκας καὶ Παπαδέλης.⁽²²⁰⁾

Μαρτυρικὸς εἶναι ὁ θάνατος τοῦ μητροπολίτου Γρεβενῶν Αἰμιλιανοῦ Λαζαρίδου τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 1911, ὡς καὶ τοῦ διακόνου του Δημητρίου Ἀναγνώστου, εἰς τὸ χωρίον τῶν Γρεβενῶν Γκριντάδες ὑπὸ τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Νεοτούρκων.

Ὁ Αἰμιλινὸς Λαζαρίδης μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν προσελήφθη ὡς διάκονος τοῦ Μητροπολίτου Πελαγονίας Ἰωακείμ Φοροπούλου, ἐδρεύοντος εἰς τὸ Μοναστήρι (Σκόπια) καὶ ὡς καθηγητῆς τῶν Ὀρησκευτικῶν τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου. Κατόπιν ἐπροχειρίσθη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ βοηθοῦ ἐπισκόπου Πελαγονίας ὑπὸ τὸν τίτλον Πέτρας, πρωτοστατῶν εἰς ὅλα τὰ ἐθνικὰ ζητήματα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀξύτητος τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος. Τὸ 1908 ἔγινε Μητροπολίτης Γρεβενῶν, ὅπου διεξήγαγε δεινούς καὶ τραχεῖς ἀγῶνας

κατὰ τοῦ τοπικοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου Γρεβενῶν, ἐνισχυομένου ὑπὸ τῶν ἸΑρουμούνων.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἐκ Γρεβενῶν γέροντος ἱερέως παπᾶ-Γιῶργη Σιρβιρῆ, ἡ Ντελῆ-Παπᾶ, ὁ σεβασμιώτατος ἐλειτούργησε τὴν πρωΐαν τῆς 1ης/14ης Ἰουλίου 1911 ἡμέραν Σάββατον μετὰ τοῦ διακόνου τοῦ Δημητρίου εἰς τὸ χωρίον Σνίχοβον, περὶ τὴν μεσημβρίαν δὲ ἀνεχώρησαν οἱ δύο τους μὲ τὰ ζῶα καὶ τὸν κυρατζῆ διὰ τὸ χωρίον Γκριντάδες περὶ τὰς 2 ὥρας ἀπέχοντος ἀπὸ τὸ Σνίχοβον⁽²²¹⁾. Ἔπρεπε νὰ περάσουν μίαν διασώδη χαράδραν. Ἐκεῖ ὅμως τοὺς εἶχαν στήσει ἐνέδραν τὰ Τουρκικὰ ἀποσπάσματα. Λέγεται ὅτι ἡ Ρουμανικὴ προπαγάνδα εἶχε συκοφαντήσει εἰς τοὺς Νεοτούρκους τὸν ἅγιον τῶν Γρεβενῶν, ὅτι δηλ. ὁ Δεσπότης κατὰ τὰς περιοδείας του ὑπεκίνει τοὺς ὁμοεθνεῖς του εἰς ἐξέγερσιν. Καὶ τὸ τέλος ἐπῆλθε. Τὰ δύο πτώματα τὰ ἔκρυψεν μέσα εἰς τὸ δάσος, ὅπου ἔμειναν ἕως τὸν Ἰούλιον.

Καὶ ἔρχεται τώρα ἡ παράδοσις. Τὰ σεπτὰ λείψανα, λέγει, ἀνεκάλυψε κατὰ θείαν ὑπόδειξιν ἓνας βοσκός. Αὐτὸς ἔβοσκε τὰ πρόβατά του τὴν νύκτα, ὅταν μέσα εἰς τὸ δάσος εἶδε νὰ καίη ἓνα φῶς σᾶν κανδήλι. Τὸ εἶπεν εἰς τοὺς συγχωριανούς του καὶ πολλοὶ μαζὶ ἐπῆγαν εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο. Εὐρέθησαν πρὸ ἐκπλήξεως. Εἶδαν τὰ πτώματα τοῦ Δεσπότη καὶ τοῦ Διάκου παραμορφωμένα. Τὰ ἐπῆραν καὶ τὰ ἔφεραν εἰς τὰ Γρεβενά. Ἐφεραν ἔκδηλα τὰ σημεῖα τοῦ μαρτυρικοῦ των θανάτου. Τοῦ Αἰμιλιανοῦ εἶχον ἐξορίζει τὸ ἓνα μάτι μὲ ξιφολόγχην, καὶ εἶχαν κατακομματιάσει τὰ χέρια. Τὸ σῶμα του ἔφερε πλείστα τραύματα. Τοῦ εἶχαν δὲ ξεσχίσει τὰ ἄμφια. Τοῦ Διάκου Δημήτριου ἔλειπε τὸ ἥμισυ κρανίον, ὁ ἐγκέφαλος καὶ ἡ γενειάς.

Κατανυκτικὴ ἦτο ἡ κηδεῖα τῶν δύο τούτων ἐθνομαρτύρων εἰς τὰ Γρεβενά τὴν 11/24 Ἰουλίου 1911, χοροστατούντων τριῶν μητροπολιτῶν καὶ πλείστων πρεσβυτέρων τῆς Ἐπαρχίας Γρεβενῶν, ἀπὸ τὸν ἱερόν ναόν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου - Βαρόσι. Τὰ ἱερά λείψανα ἐτάφησαν εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ. Ἡ μνήμη των παραμένει ἔσαεὶ γεραρὰ καὶ ἄληστος. Ἡ κοινωνία τῶν Γρεβενῶν ὕστερα, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἵδρυσεν εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς πόλεως μαρμαρίνην τὴν προτομὴν τοῦ ἐθνομάρτυρος Αἰμιλιανοῦ, ἡ δὲ λαϊκὴ μοῦσα καὶ πάλιν ἔκαμε τὸ χρέος της. Καὶ ψάλλει:

*Τρία πουλάκια κάθονται στὴ ράχη, στὸ λημέρι.
Τῶνα τηράει τὸ Γρεβενοί, τᾶλλο κατὰ τὸ Σπήλιο,
τὸ τρίτο τὸ καλύτερο μοιρολογάει καὶ λέει:
— Ἀδέλφια μου, τί νάγινεν ὁ θεῖος μας Δεσπότης;*

Μήτε στὸ Σπήλιο φάνηκε, μήτε καὶ στοὺς Γκριντάδες.
 Μᾶς εἶπαν. Πέρα πέρασε καὶ πῆγε μέσ' τὸ δάσος,
 κι' ἐκεῖ τὸν πιᾶσαν τὰ σκυλιὰ, τὸν κάνανε κομμάτια.
 Κι' ἓνας Γραικὸς σᾶν τᾶκουσε πολὺ τοῦ βαρυωφάνη.
 Πῆρε τὸ μαῦρο ἄτι του κι' ἐπῆγε νὰ τὸν εὔρη.
 Τρέχει λαγκάδια καὶ γκρεμούς, λάκκους καὶ μονοπάτια.
 Τρία μερόνυχτα γυρνᾷ, μὰ δίχως νὰ τὸν εὔρη.

Λαϊκὲς ἐνδυμασίες τῆς ἐπαρχίας τῶν Γρεβενῶν.

Κι' ἐκεῖ στὸ λόφο πού ἦτανε, πάνω στὸ κορφοβούνι,
 ἀκούστηκεν ἀπὸ μακρὰ φωνὴ σᾶν πεθαμένου.
 — Ἔ, καβαλλάρη πού εἶσ' αὐτοῦ ψηλὰ στὸ κορφοβούνι,
 κατέβα στὸ γκρεμὸ νὰ δῆς τὸ γέρω τὸ Δεσπότη,
 πῶς τὸν σκοτῶσαν τὰ σκυλιὰ, τὸν κάνανε κομμάτια.
 Πέρασε στράτα μακρινὴ καὶ βρέθηκε στὸ λάκκο.
 Εἶδε τὸ ἅγιο λείψανο στὸ χῶμα ξαπλωμένο,
 προσκύνησε μ' εὐλάβεια καὶ τοῦβαλε στεφάνι,
 καὶ τῶφερε στὰ Γρεβενὰ μὲ κλάματα, μὲ δάκρυα.

Καὶ ὁ ὕμνος του, πού ψάλλεται εἰς τὰ Γρεβενὰ κατὰ τὰς Ἐθνικὰς ἑορτὰς:

Τὸν ἔσφαξαν τῶν Γρεβενῶν τὸν ἄφοβο Δεσπότη,
 τὸν ἔσφαξαν τὸν ἄξιο τοῦ Γένους στρατιώτη.

*Θρήνησε, Μάννα, θρήνησε κι' ἄλλη ἀκόμα μίτρα,
ποῦ τὴν αἵματοκύλησαν τῆς Λευτεριάς τὰ φίλτρα.*(²²²)

Ἡ ἡμέρα τῆς ἀπελευθερώσεως.

Τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Γρεβενῶν, τῆς Πίνδου καὶ ὅλης τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγὸν ἔφεραν οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι τοῦ ἔτους 1912. Τὰ τέσσερα Βαλκανικὰ κράτη, Ἑλλάς, Βουλγαρία, Σερβία καὶ Μαυροβούνιον κατόπιν συμμαχίας, τῇ ἐμπνεύσει τοῦ μεγαλοουργοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου συναφθείσης, ἐπέδωσαν διακοίνωσιν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Τουρκικὴν Κυβέρνησιν τὴν 30ὴν Σεπτεμβρίου 1912 ζητοῦντα πρόνοια τῶν ἐθνικοτήτων των εἰς τὴν Μακεδονίαν. Μὴ γενομένης δὲ ἀποδεκτῆς τῆς διακοινώσεως αὐτῆς, τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1912 τὰ συμμαχικὰ κράτη ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ἐκίνητοποίησαν τὰς δυνάμεις των πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας. Ἀπὸ τῆς 5ης Ὀκτωβρίου ἤρχισαν αἱ ἐπιχειρήσεις. Ἡ Ἑλλάς εἰσέβαλεν εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ μάλιστα τῆς Ἐλασσῶνος.

Τῆς εἰσβολῆς τοῦ τακτικοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ τότε Διαδόχου, θρυλικοῦ Στρατάρχου Κωνσταντίνου, προηγήθησαν εἰσβολαὶ ἐθελοντικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν διαφόρων Μακεδονομάχων ὄπλαρχηγῶν. Εἰς τὰ Γρεβενὰ πρῶτον ἔφθασε τὴν 15ην Ὀκτωβρίου 1912 τὸ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην τοῦ Μηχανικοῦ Στέφανον Γεννάδη ἀνεξάρτητον ἀπόσπασμα, στρατιωτικὸν δηλ. σῶμα ἀποτελούμενον ἀπὸ σχηματισμοὺς πεζῶν, εὐζώνων, πεζοναυτῶν, ἀνταρτῶν, ἐθελοντικῶν σωμάτων κ.τ.τ., ἀφοῦ πρότερον κατέλαβε τὴν Δεσκάτην.

Τὴν 16ην Ὀκτωβρίου τὸ ἀπόσπασμα Γεννάδη ἐνισχύθη ὑπὸ μιᾶς διλοχίας τοῦ 24ου Πεζ. Συν/τος μὲ διοικητὴν τὸν ταγματάρχην Κουσουράκην καὶ ὑπὸ τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων τοῦ Μακεδονομάχου ὄπλαρχηγοῦ — λοχαγοῦ Γ. Κατεχάκη, καὶ διετάχθη νὰ ἐκκαθαρίσῃ τὴν περιφέρειαν τῶν Γρεβενῶν — Ἀνασελίτσης - Σιατίστης ἀπὸ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις τῶν Τούρκων, δρώσας ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μεχμέτ - πασᾶ, νὰ προχωρήσῃ δὲ καὶ καταλάβῃ καὶ τὴν Καστοριάν. Καὶ πράγματι τὴν 17ην Ὀκτωβρίου τὸ 1ον τάγμα Εὐζώνων διετάχθη νὰ καταλάβῃ τὸ Τσοῦρχλι. Τὸ τάγμα ἔφθασεν εἰς Τσοῦρχλι τὴν 5ην μ.μ., εὔρε δὲ τὰ ἐθελοντικὰ σώματα μαχόμενα μετὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἀλῆ - Μπεκῆρ - ἀγᾶ, λοχαγοῦ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ. Τὴν κώμην κατέλαβε τὴν 18ην Ὀκτωβρίου. Τὴν 19ην τὸ ἀπόσπασμα Γεννάδη ἐκινήθη νὰ καταλάβῃ τὴν Σιάτι-

σταν, τὴν Ἐνασελίτσαν καὶ τὴν Καστοριάν. Τὴν Σιάτισταν εἶχον καταλάβει τὴν 12ην Ὀκτωβρίου ἔθελοντικὰ σώματα ὑπὸ τὸν λοχαγὸν Γ. Κατεχάκην.

Εἰς τὰ Γρεβενὰ εἶχε παραμείνει ὡς φρουρὰ ἓνας λόχος τοῦ 24ου Πεζ. Συν/τος. Τὴν 22αν ὁμως Ὀκτωβρίου ἔγινεν ἡ σύμπτυξις τῆς εἰς τὸ Σόροβιτς μαχομένης V Μεραρχίας, καὶ τὰ περίξ στρατιωτικὰ σώματα διετάχθησαν νὰ σπεύσουν πρὸς ἐνίσχυσίν της. Διὰ τοῦτο τὰ Γρεβενὰ καὶ ἡ περιφέρειά των ἔμειναν ἀκάλυπτα στρατιωτικῶς. Ὁ Μεχμέτ-πασᾶς ἐκινήθη τότε ἐκ Κορυτσᾶς διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν Κοζάνην καὶ ἀποκόψῃ οὕτω τὰς συγκοινωνίας τῶν ἑλληνικῶν στατευμάτων, κατέλαβε δὲ τὴν Λειψίσταν (Ἐνασελίτσαν) κειμένην ἀπέναντι τῆς Σιατίστης. Τότε εὔρε καιρὸν ὁ Μπεκῆρ - ἀγᾶς, εἰσῆλθεν εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ ἔκαμεν ἀντεκδικήσεις... Ἐνα δημοτικὸ τραγούδι λέγει:

*Ποιὸς θὲ νᾶκούση κλάματα, γυναίκια μοιρολόγια!
Ἐκεῖ στὴν ἐπαρχία μας, ἐδῶ στὰ Γρεβενὰ μας.
Ἐκεῖ ν' ἀκοῦστε κλάματα, ν' ἀκοῦστε μοιρολόγια,
πῶς κλαῖν' μαννάδες γιὰ παιδιά, καὶ τὰ παιδιά γιὰ μάννες.
Δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ χαλασμό, πού θὲ νὰ χαλαστοῦνε,
δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ σκοτωμό, πού θὲ νὰ σκοτωθοῦνε.
Ἄλῃ - Μπεκῆρις ἔφθασε, Ἄλῃ - Μπεκῆρις φθάνει,
κι' ὄλους μὲ τὸ ἀσκέρι του κομμάτια θὰ τοὺς κἀνη.
Κάνουν κουβέντες δυὸ καὶ τρεῖς, κάνουν κουβέντες πέντε.
Ὁ Νίκο - Φλῶρος φώναξε κρατῶντας τὸ ντουφέκι.
— Παιδιά, ὁ Μπεκῆρις ἔφθασε, εἶναι μέσ' στὸ Κουμπλάρι,
γρήγορα γιὰ νὰ φτάσουμε μέσ' στὸ Λευτεροχώρι.
Φεύγει τὸ γυναικόπαιδο, ἄνδρες πολλοὶ καὶ γέροι.
Κι' ἄλλος λεβέντης φώναξε, κι' ἄλλος λεβέντης λέει.
— Παιδιά, ὁ Μπεκῆρις ἔφθασε, μπῆκε στὰ Γρεβενὰ μας,
φέρνει Τουρκιὰ ἀμέτρητη, κι' οἱ κάμποι πρασινίζουν,
μόν' γρήγορα νὰ φτάσουμε κάτω στὸ Καλαμίτσι,
ὡς που νὰ φτάσῃ ὁ Στρατός, κι' ὁ καπετὰν Βερβέρας.
Αὐτοὶ θὰ φᾶνε τὴν Τουρκιὰ, καὶ ὄλο τὸ Ντοβλέτι.⁽²²³⁾*

Τὰ Γρεβενὰ καὶ ἡ Ἐπαρχία ἔμειναν εἰς τὰ χέρια τῶν Τούρκων ἀπὸ τῆς 26ης Ὀκτωβρίου μέχρι τῆς 8ης Νοεμβρίου. Τὴν ἡμέραν αὐτὴν κατελήφθησαν ἐκ νέου τὰ χωρία Τσοῦρχλι καὶ Κρίφτσι, ὡς καὶ ἡ Ἐνασελίτσα (Λειψίστα), οἱ δὲ Τούρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ φύγουν πρὸς τὴν Πίνδον καὶ τὰ Ἰωάννινα. Εἰς τὰ Γρεβενὰ εἰσῆλθε λόχος πεζοναυτῶν τὴν 10ην Νοεμβρίου 1912. Τὴν 15ην Νοεμβρίου ἦλθεν εἰς Γρεβενὰ καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ἡ-

πίτη, μὲ τοὺς ἐρυθροχίτωνας Γαριβαλδινοὺς τοῦ Ἑλ. Ρώμα καὶ τοῦ ποιητοῦ Μαβίλη. Οἱ τελευταῖοι διαταχθέντες νὰ βαδίσουν πρὸς τὴν Πίνδον ἔδωσαν μάχην εἰς τὸ Σειρήνι τὴν 16ην Νοεμβρίου καὶ ἔτρεψαν εἰς φυγὴν τοὺς Τούρκους⁽²²⁴⁾.

Ἔτσι τὰ Γρεβενὰ καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου μαζί μὲ ὅλην τὴν Δυτικὴν ὡς καὶ τὴν ὑπόλοιπον Μακεδονίαν καὶ μὲ τὴν Ἡπειρον, ὕστερα ἀπὸ ἑκατόμβας θυσιῶν καὶ ἀπὸ ἀπεγνωσμένους καὶ σκληροὺς ἀγῶνας προσπαθείας ἀνέκτησαν τὴν περιπόθητον ἐλευθερίαν. Οἱ πόθοι ἐξεπληρώθησαν. Αἱ ἐλπίδες ἱκανοποιήθηκαν. Τὰ ὄνειρα ἐπραγματοποιήθησαν. Καὶ εἰς τὴν ἐπαλήθευσιν τοῦ προφητικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ τῆς Ἑλπίδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ μάτια ἐδάκρυσαν καὶ ἠγαλλίασαν.

*Ἐπήραμε τὰ Γιάννενα, μάτια πολλὰ τὸ λένε,
μάτια πολλὰ τὸ λένε, ὅπου γελοῦν καὶ κλαῖνε.
Τὸ λέν' πουλιὰ τῶν Γρεβενῶν, κι' ἀηδόνια τοῦ Μετσόβου,
ποὺ τᾶσκιαζεν ἢ παγωνιὰ κι' ἢ ἀνατριχίλα φόβου...*

Καὶ τώρα, ἐκεῖ ποὺ ἄλλοτε ἡ Ἑρυθρὰ Ἡμισέληνος ἐσκέπαζε καὶ ἐσκίαζε τὸ ὑπόδουλον Γένος, τώρα παίζει ἐκεῖ μὲ τὸ ἐλεύθερο ἀγέρι τοῦ Σολωμοῦ καὶ κυματίζει ὑπερήφανα ἡ Γαλανὴ Σημαία τοῦ Σταυροῦ. Καὶ ἡ λαϊκὴ μουσα ψάλλει:

*Ἐύπνα, Δεσπότη Γρεβενῶν νὰ ἰδῆς τὰ θαύματά σου
νὰ ἰδῆς τὰ Ἑλληνόπουλα τριγύρω στὰ χωριά σου.
Ἐύπνα, Δεσπότη Γρεβενῶν, νὰ ἰδῆς τὴ λευτεριά σου,
νὰ ἰδῆς τὴ Γαλανόλευκο μέσα στὰ Γρεβενά σου.*

Τὰ τελευταῖα γεγονότα. Τὸ 1940.

Κατὰ τὰ τελευταῖα γεγονότα τῆς ζωῆς τῶν Γρεβενῶν καὶ τῆς ὑπαίθρου σπουδαῖον ρόλον ἔπαιξαν δύο ἐκ Γρεβενῶν πρόσωπα, ὁ Νικόλαος Κουσίδης καὶ ὁ Γεώργιος Μπούσιος.

Ὁ Νικόλαος Κουσίδης ἐγεννήθη εἰς τὸ Τσεπέλοβον τοῦ Ζαγορίου τὸ ἔτος τὸ 1862. Ἐσπούδασεν εἰς τὴν Ζωσιμαίαν Σχολὴν τῶν Ἰωαννίνων ἕως τὸ 1885 καὶ εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν ἕως τὸ 1890. Ἐξήσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου εἰς τὰ Ἰωάννινα ἕως τὸ 1895, ἐγκατασταθεὶς ἔκτοτε εἰς Γρεβενὰ ὡς δικηγόρος καὶ ἔμπορος, συνεργασθεὶς μετὰ τῶν Ἑλ. Ἡλία, Γεωρ. Ἡλιάσκου, Τριαντ. Κωνσταντινίδου κ.λπ. Ἐξυπηρέτησε δὲ ἐθνικῶς τὴν πόλιν ὡς ἔφορος τῶν σχολῶν καὶ ὡς δημογέρων μέχρι τοῦ 1912.

Διὰ τὴν ἐθνικὴν του δρασίαν ἐξωρίσθη τὸν Μάιον τοῦ 1906 μετὰ

τῶν Ἀθαν. Ἡλία, Σπύρ. Εὐθυμιάδου, Χρ. Παπανικολάου εἰς Μοναστήριον «ἐπὶ ὑποθάψει τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων». Ἐπανελθὼν ἐκεῖθεν εἰργάσθη μετὰ τοῦ Γεωρ. Μπουσίου ἐθνικῶς καὶ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1906 πάλιν συνελήθη κατηγορηθεὶς «ὡς διευθύνων τὰ ἐν ΓρεβENOῖς ἀνταρτικὰ σώματα». Μαζὶ μὲ τὸν Γ. Μπούσιον ἐφυλακίσθη τότε εἰς τὰς φυλακὰς Γρεβενῶν, Κοζάνης, Καϊλαρίων καὶ Μοναστηρίου, καταδικασθέντες ἀμφοτέρω εἰς τριετῆ φυλάκισιν ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Διοικητικοῦ Μοναστηρίου Χιλμῆ-πασᾶ.

Μετὰ ἓν ἔτος ἀπεφυλακίσθη τῇ ἐπεμβάσει τῶν Μεγ. Δυνάμεων καὶ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου ἀκυρωθείσης τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως διὰ Σουλτανικοῦ Ἰραδέ, τὴν 2αν Ἰανουαρίου 1908. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1912 συνελήφθη ὑπὸ τοῦ Μπεκῆρ-ἄγᾶ (ἐφένδης) ὡς ὄμηρος, ἀλλ' ἀπελήθη ἅμα τῇ καταλήψει τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ τὴν 15ην Ὀκτωβρίου 1912. Τὸ ἔτος 1913 ὁ Ν. Κουσίδης διωρίσθη ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ὑποδιοικητῆς Σιατίστης, ἀλλ' ἔνεκα τῶν κακουχιῶν ἐκ τῆς φυλακίσεως εἶχεν ἤδη κλονισθῆ ἡ υἰγεία του καὶ ἀπέθανε τὸν Μάιον τοῦ 1914 ἐν Ἀθήναις, ὅπου εἶχεν ἔλθει πρὸς νοσηλείαν.⁽²²⁵⁾

Ὁ Γεώργιος Ἄνδρ. Μπούσιος ἐγεννήθη εἰς τὰ Γρεβενὰ τὸ ἔτος 1876, ἐξ οἰκογενείας ἀρχοντικῆς. Τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἤκουσεν εἰς τὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα Γρεβενῶν καὶ Τσοτυλίου, ἐκεῖθεν δὲ ἐνεγράφη εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Ἐμπορικὴν Σχολήν, ὅπου καὶ ἐσπούδασεν, ἐγκύψας καὶ εἰς τὴν σπουδὴν νομικῶν καὶ πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίως τοῦ Ὀθωμανικοῦ Δικαίου. Εἰς τὰ Γρεβενὰ ἐπανῆλθε περὶ τὸ ἔτος 1900, ὅπου εἰργάσθη εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ πατρός του, δὲν ἡμέλει δὲ ὑποστηρίζων τοὺς ὁμογενεῖς καὶ συνεργαζόμενος μετὰ τῶν ἐκάστοτε ἱεραρχῶν καὶ δὴ τοῦ Αἰμιλιανοῦ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐντατικῶς καὶ ὑπούλως τότε δρώσης ἐν ΓρεβENOῖς Ρουμανικῆς προπαγάνδας, κατὰ τὰ ἔτη 1906-1908. Διὸ μετὰ τοῦ Ν. Κουσίδου, ὡς ἐλέχθη, ἐδιώχθη καὶ ἐφυλακίσθη, εἰς τὸ Μοναστήρι δὲ κατεδικάσθη εἰς τριετῆ φυλάκισιν, ἀλλ' ἐσώθη τῇ ἐπεμβάσει ἰσχυρῶν προστατῶν.

Τὸ ἔτος 1908 ἀνακηρυχθέντος τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος ὁ Γ. Μπούσιος μετὰ τοῦ Κ. Δρίζη ἐξελέγη βουλευτῆς — ἀντιπρόσωπος — τοῦ Νόμου (σαντζακίου) Σερβίων (Κοζάνης), ἀνέλαβε δὲ τὴν ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ Βουλῇ Κων/πόλεως ἡγεσίαν τῆς Ὁμάδος τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν. Ὡς βουλευτῆς διέπρεπεν ἐν τῇ Βουλῇ εἴτε ἀγορεύων εἴτε δημοσιογραφῶν καὶ ὑποστηρίζων τὰ ἀπαράγραπτα δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὰ προνόμια τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχίου. Διὸ πολὺ γρήγορα περιέπεσεν εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν Νεοτούρκων, οἵτινες κατὰ Μάρτιον τοῦ 1913 τὸν

ἐξώρισαν, οὗτος δὲ κατήλθεν εἰς Ἄθηναις.

Εἰς Ἄθηναις διαμένων ὁ Γ. Μπούσιος, ὠργάνωσε μετὰ τοῦ Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου τὸν Βορειοηπειρωτικὸν Ἄγωνα τὸ ἔτος 1914. Τὸ ἔτος 1915 ἐξελέγη βουλευτὴς Κοζάνης ὑπὸ τὸν συνδυασμὸν τοῦ Ἰωάννου Δραγούμη. Μετὰ τὸν φόνον δὲ τοῦ Δραγούμη, τὴν ἀρχηγίαν τοῦ κόμματος ἀνέλαβεν ὁ Γ. Μπούσιος ἐν ἔτει 1920. Κατ' Αὐγούστον τοῦ 1922 ἀναλαβὼν παρὰ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τὴν ἐντολὴν νὰ σχηματίσῃ Κυβέρνησιν καὶ εὐρεθεὶς πρὸ δυσχερειῶν κατέθηκεν αὐτήν. Ἐγένετο ὁμως τότε Ὑπουργὸς τῆς Κυβερνήσεως Ν. Τριανταφυλλάκου τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ τοῦ Ἐπισητισμοῦ. Ἀπεβίωσεν ἐν Ἄθηναις τὴν 23ην Μαρτίου 1929 μετὰ εἰκοσαετῆ περίπου ἀθόρυβον πολιτικὴν δρᾶσιν πάντοτε διακριθεὶς διὰ τὸ σεμνὸν καὶ ἀπέριττον πολιτικὸν του ὕφος, τῆς κηδείας του γενομένης δημοσίᾳ δαπάνη.⁽²²⁶⁾

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὴν μακραίωνα Τουρκικὴν δουλείαν τὰ Γρεβενὰ εἰσῆλθον εἰς περίοδον ἀλματικῆς προόδου καὶ πρὸς τοῦτο συνέβαλον ὀνομαστοὶ ἄνδρες, ὧν ἡ μνήμη συνδεθεῖσα μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας θὰ μείνῃ αἰωνία. Θὰ ὀνομάσωμεν τοὺς Ἀλεξ. Βασιλόπουλον, Σπ. Εὐθυμιάδην, Σπ. Οἰκονόμον, Κατσάνον, Ἀθ. Τσιολάκην, Σιωζον, Παπαλέξην, Σπίρτον, Γκανέλαν, Παπαναστασίου κ.λπ.

Κατὰ τὸν Ἑλληνο-Ἰταλικὸν πόλεμον τοῦ 1940-41 τὰ Γρεβενὰ ἐχρημάτισαν ὁ κόμβος τῶν πρὸς τὴν Πίνδον προωθήσεων τῶν στρατευμάτων μας καὶ τὸ θέατρον δεινῶν καταστροφῶν ἐκ τῶν ἐχθρικῶν βομβῶν, κατ' ἀρχὰς Ἰταλικῶν, ἔπειτα δὲ καὶ Γερμανικῶν. Εἰς τὴν Σαμαρίναν καὶ τὸν Σμόλυκαν ἐγράφησαν νέαι σελίδες δόξης μὲ τὸν θρυλικὸν Δαβάκην καὶ τόσους ἄλλους γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους ἥρωας Δαβάκηδες, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ αἷμα των ἔγραψαν τὸ Ἔπος τῆς Πίνδου.⁽²²⁷⁾

Τὶς ἔνδοξες ὁμως ἡμέρες τοῦ θρύλου διεδέχθησαν τὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἐαμοκρατίας, 1941-1950. Κατὰ τὸ δεκαετὲς τοῦτο διάστημα τὰ Γρεβενὰ, ἡ ἐπαρχία Γρεβενῶν καὶ ὅλη ἡ Πίνδος ἐρήμαξεν ἀπὸ τὰς καταστροφὰς, προελθούσας εἴτε παρὰ τῶν ξένων εἴτε παρὰ τῶν ἡμετέρων. Χωρία ὀλόκληρα ἔγιναν παρανάλωμα τοῦ πυρός. Τὰ δάση ἐκάησαν. Τὰ ποιμνία ἐξοντώθησαν. Οἱ ἄνθρωποι ἐξετοπίσθησαν. Ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ ἱερὰ ἐβεβηλώθησαν. Εἰς 33 ἀνέρχονται οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν, οἵτινες ἐπυρπολήθησαν.

Πλὴν τούτων μεγάλας καταστροφὰς ὑπέστη ἡ παλαιάφατος καὶ ἱστορικὴ Μονὴ Ζάβορδας ὑπὸ τῶν Ἐαμιτῶν. Οὗτοι τὸν Μάρτιον τοῦ 1947, ἀφοῦ ἐσκότωσαν τὸν ἡγούμενόν της ἱερομόναχον Γαβρι-

ἤλ Μπαλαγιάννην καὶ τὸν μοναχὸν Γερ. Σταθόπουλον, διήρπασαν τὰ ποίμνια καὶ κατέστρεψαν τὰ κτίρια. Εὐτυχῶς ὅτι κατὰ πρόνοιαν τοῦ τότε μητροπολίτου Γρεβενῶν Θεοκλήτου οἱ «θησαυροὶ» τῆς Μονῆς μαζί μὲ τοὺς τοῦ Σπηλαίου κ.λπ. εἶχον διαφυλαχθῆ εἰς Γρεβενά.⁽²²⁸⁾

Πρὸ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ὁ αὐτὸς μητροπολίτης Γρεβενῶν εἶχε καταρτίσει σῶμα ἐνόπλων ἐξ ἱερέων καὶ λοιπῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν, καταφυγόντων εἰς Γρεβενά, πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς κινδυνεύουσας Πίστεως καὶ Πατρίδος, ἐμψυχουμένων ἀπὸ τὸν ἐνθουσιώδη ἐθνικὸν ἱεραπόστολον ἱεροκήρυκα τῆς Ἐπαρχίας Αὐγουστίνων Καντιώτην.

Εἰδικῶς τὰ Γρεβενὰ ὑπέστησαν μεγάλας καταστροφὰς παρὰ τῶν Γερμανῶν κατ' Ἰούλιον τοῦ 1944. Πλέον τῶν 350 οἰκοδομῶν ἐπυρπολήθησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ κτίριον τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως, τὸ νεότευκτον Σχολεῖον (Δημοτικὸν καὶ Γυμνάσιον), τὸ οἰκοτροφεῖον, τὸ Κρατικὸν Νοσοκομεῖον, τὰ Δικαστήρια κ.λπ., καὶ ἅπαντα τὰ ἐμπορικὰ κ.λπ. καταστήματα τῆς Ἀγορᾶς (περὶ τὰ 125). Τὰ αὐτὰ ἐμπορικὰ κ.λπ. καταστήματα τῆς Ἀγορᾶς (περὶ τὰ 125). Τὰ αὐτὰ ὑπέστη καὶ ἡ ὕπαιθρος, ὥστε καὶ πάλιν ἡ λαϊκὴ μοῦσα νὰ ψάλλῃ:

*Ἐσεῖς πουλιὰ τοῦ Γρεβενοῦ κι' ἀηδόνια τοῦ Μετσόβου,
φέτος νὰ μὴ λαλήσετε, φέτος νὰ βουβαθῆτε,
γιὰ τὸ κακὸ ποὺ γίνεται στὸ Γράμμο καὶ στὴν Πίνδο.
Στὴν Καστοριά, στὴν Κόνιτσα, στὰ Γρεβενά, στὸ Σπήλιο,
στὸ Σμόλυκα, στὴ Σιάτιστα, Φούρκα καὶ Σαμαρίνα.
ἐκεῖ ὁ Στρατός μας χάθηκε, ξεσχίθηκ' ἡ Σημαία.
Ρημάξαν ὅλα τὰ χωριά, τίς ἐκκλησιές γκρεμίσαν
οἱ Γερμανοὶ κι' οἱ Ἴταλοί, μαζί καὶ οἱ Βουλγάροι.
—Βόηθα Χριστὲ καὶ Παναγιὰ ἀπὸ τὸ Μέγα Σπήλιο,
βόηθ' Ἀἰ-Λιὰ τῆς Σιάτιστας, Ἀἰ-Λιὰ τῆς Σαμαρίνας,
νὰ διώξουμε τὸν καθ' ἐχθρὸ ἀπ' τ' ἅγια χώματά μας,
καὶ τάζω στίς εἰκόνες σας ὀλόχρυσες καντῆλες.⁽²²⁹⁾*

Καὶ οἱ Ἅγιοι ἐβοήθησαν. Τὰ Γρεβενὰ ἐλευθερώθησαν. Καὶ τώρα οἱ κάτοικοι μὲ ζῆλον ἔχουν ἐπιδοθῆ εἰς τὰ ἔργα τοῦ ἐπαναπατριμοῦ καὶ τῆς ἀνασυγκροτήσεως. Ἀπὸ τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον τῆς 15-4-1951, ἀποτελούμενον ἀπὸ ἐνθουσιώδεις καὶ ρέκτας ἄνδρας, τὰ Γρεβενὰ ἀναμένουν τὴν πρόοδον καὶ τὴν προκοπὴν.

Θαρσεῖν χρή' τάχ' αὔριον ἔσεται ἄμεινον.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἡ Μακεδονία μας, ὅπως εἰς ὄλους τοὺς ἄλλους τομεῖς, ἔτσι καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν ἔχει μείνει ἀνεκμετάλλευτος ἀπὸ τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας. Δὲν ἔχει τονισθῆ δηλ. ὅσον πρέπει καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ ὅσον ἀπαιτεῖ ἡ μεγάλη τῆς σημασία διὰ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ Ἔθνους μας. Οἱ ἀρχαιολογικοὶ τῆς θησαυροὶ παραμένουν εἰσέτι ἀνεξερεύνητοι, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀχρησιμοποίητα. Τὰ δὲ ἦθη καὶ ἔθιμα τοῦ λαοῦ τῆς τείνοντα νὰ χαθοῦν ἢ νὰ λησμονηθοῦν εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἀθησαύριστα καὶ ἀνεκμετάλλευτα τόσον, ὥστε νὰ νομίζεται, ὅτι ἡ Μακεδονία, χώρα λησμονημένη, δὲν κατέχει καμμιάν θέσιν μέσα εἰς τὴν ὅλην Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν.

«Ὅταν ἀκόμη ἦμουν μαθητῆς τοῦ Δημ. Σχολείου, ἔγραφε πρότινος ἓνας Μακεδὼν, ἤκουον ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ διδασκάλου μου τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἔβλεπον μὲ τὰ μάτια τῆς παιδικῆς μου φαντασίας ὅλα τὰ πολεμικὰ γεγονότα νὰ ἐκτυλίσσωνται εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Ἡπειρον καὶ τὰς Νήσους. Ἐπίστευον ὅτι αἱ ἄλλαι χῶραι τῆς Ἑλλάδος (Κρήτη, Θράκη, Μακεδονία) οὐδόλως συμμετέσχον εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἐκεῖνον ἀγῶνα τοῦ Ἔθνους μας, καὶ ὡς Μακεδὼν ἐντρεπόμενον διὰ τὴν ἀποχὴν τῆς πατρίδος μου Μακεδονίας ἀπὸ τὴν πανήγυριν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους μας. Τὸ αὐτὸ συναίσθημα ἐντροπῆς μὲ κατεῖχε καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ ὅτε ἐφοίτων ἐν τῷ Γυμνασίῳ, Διδασκαλείῳ καὶ Πανεπιστημίῳ, ἀκούων ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν καθηγητῶν μου τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ μὴ βλέπων νὰ γίνεται λόγος περὶ συμμετοχῆς τῆς Μακεδονίας μας εἰς τὸν ὠραιότερον ἀγῶνα τοῦ Ἔθνους μας».⁽²³⁰⁾

Τὸ παράπονον αὐτὸ εἶναι παράπονον κάθε Μακεδόνοιο καὶ κάθε ἄλλου Ἕλληνοιο. Παράπονον εὐλογον καὶ ἄξιον νὰ κινήσῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν συμπάθειαν κάθε συναισθηματικοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλὰ ἡ Μακεδονία εὐτυχῶς δὲν ὑστερεῖ πράγματι εἰς περιπετείας ἐθνικὰς καὶ εἰς γεγονότα ἱστορικὰ, καὶ δὲν ὑπολείπεται οὐδόλως εἰς ἥρωϊκὰς πράξεις καὶ εἰς κατορθώματα τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Οὔτε ἡ σημασία τῆς εἶναι μικροτέρα ἐκείνης, οὔτε καὶ ἡ θέσις καὶ ἡ φύσις τῆς ὑποδεεστέρα τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἡ ἀβελτηρία μας ὅμως τὴν ἔχει ἀπομονώσῃ κατὰ τρόπον ἀξιοθρήνητον καὶ ἀναξιοπαθῆ.

Τὸ βιβλίον μας αὐτό, ξεκινήσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ᾽Εδ. Κλώντ, κατέδειξεν ἀρκούντως, νομίζομεν, τὰ ἱστορικὰ θησαυρίσματα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ μάλιστα τῆς ᾽Ανατολικῆς Πίνδου καὶ τῶν χωριῶν της Σπηλαίου, Γρεβενῶν, Σαμαρίνας κ.λπ., τόσον ὥστε κάθε Μακεδὼν καὶ μάλιστα Δυτικο-Μακεδὼν, δικαίως νὰ ἐπαίρεται καὶ νὰ καυχᾶται διὰ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν ἐνδόξων προγόνων. Διότι, ὅπως εἶδαμεν εἰς τὸ μικρὸ τοῦτο πονημάτιόν μας, ἡ Δυτικὴ Μακεδονία ἔχει ἔνδοξον παρελθόν, πλούσιον εἰς ἐθνικὰ γεγονότα καὶ εἰς ἐθνικοὺς θριάμβους, δοξάζοντας τὸ Γένος τὸ ᾽Ελληνικὸν καὶ τὴν Πατρίδα τὴν ᾽Ελληνικὴν, ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, τὴν προϊστορικὴν, ἕως τὴν νεωτέραν, τὴν σημερινήν.

᾽Απὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς πιστεύομεν, ὅτι θὰ φανῆ ἀληθοφανῆς ἡ γνώμη τοῦ νεωτέρου Πλινίου, καθ' ἣν «κανένα βιβλίον δὲν εἶναι τόσον κακόν, ὥστε νὰ μὴ ἔχη τις νὰ ὠφεληθῆ κάτι ἀπὸ αὐτό». Εἰς τὸ βιβλίον μας αὐτὸ ἄλλως τε ὡς σκοπὸν ἐτάξαμεν νὰ ἀνασύρωμεν ἀπὸ τὴν ἀφάνειαν καὶ τὴν λήθην τοὺς πνευματικοὺς καὶ ἐθνικοὺς θησαυροὺς ἐνὸς μέρους τῆς Μακεδονίας, τῆς Πίνδου καὶ τῶν χωριῶν της καὶ μάλιστα τῶν Γρεβενῶν, καὶ θέλομεν νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι οἱ φίλοι ἀναγνώσται μας εἰς τοῦτο τοῦλάχιστον μαζί μὲ τὰ πράγματα θὰ μᾶς δικαιώσουν καὶ αὐτοὶ ἀπολύτως καὶ μαζί μὲ τὸν ἀρχαῖον ἱστορικὸν θὰ ὁμολογήσουν ὅτι ὄντως ἀνέκαθεν:

«Ἔστι καὶ ἡ Μακεδονία ᾽Ελλάς».

X.M.E., ᾽Αθῆναι 1951.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγαί

᾽Αγαθίας, Αἴλιανὸς ᾽Αννα Κομνηνή, ᾽Απολλόδωρος, ᾽Αππιανός, ᾽Αρριανός, Γεώργιος ᾽Ακροπολίτης, Γεώργιος Βαρδάνης, Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, Δοξαπατρῆς Νεῖλος, Δοσίθεος Πατριάρχης, ᾽Ελλάνικος, ᾽Ετυμολογικὸν Μέγα, ᾽Ηρόδοτος, ᾽Ησύχιος Λεξικογράφος, Θησαυρὸς ᾽Ερρίκου Στεφάνου, Θησαυρὸς Λατινικῆς Γλώσσης, Θουκυδίδης, ᾽Ιωάννης ᾽Απόκαυκος, ᾽Ιωάννης Κίνναμος, Κεδρηνός, Λέ-Κιέν, Λίβιος Τίτος, Μελέτιος Μητροπολίτης, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Πλίνιος, Πλούταρχος, Πολύβιος, Σουῖδας Λεξικογράφος, Στέφανος ὁ Βυζάντιος Λεξικογράφος, Στράβων, Τάκιτος.

Βοηθήματα. (τὰ κυριώτερα).

᾽Αδαμαντίου ᾽Αδ. ᾽Η Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. ᾽Αθῆναι 1914.

Ἄλμὰζ. Ἱστορικαὶ περιπέτειαι τῆς Μακεδονίας. Ἀθῆναι 1912.

Ἀμάντου Κωνστ. Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1923.

Βλάχου Σπυρίδ. Γενικὴ Βιβλιογραφία τῆς Ἠπείρου καὶ Ἀλβανίας. Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, ἔτ. Γ' τεύχ. α' καὶ β'.

Γρατσιαίου Π. Πλινίου νεωτέρου ἐπιστολαί. Ἀθῆναι 1925.

Ἐλευθεριάδου Π.Ν. Πελασγικὴ Ἑλλάς. Οἱ Προέλληνες, Ἀθῆναι 1931.

Ἰωαννίδου Ἀθαν. Ἡ ἀρχαία Μακεδονία. Ἀθῆναι 1911.

Καρολίδου Π. Παγκόσμιος Ἱστορία τόμ. Δ' Ἀθῆναι. Ἔκδοσις Χατζηϊωάννου Ἰ.

Κασομούλη Ν. Ἐνθυμήματα τ. 1-3 Ἀθῆναι 1939-1942.

Κεραμοπούλου Ἀντ. Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Ἀθῆναι 1930.

Καί: Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι. Ἀθῆναι 1939-40.

Κιριακίδου Στίλπ. Ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ νεώτερος, Ἀθῆναι 1926.

Μέγα Γεωργ. Ἔχουν οἱ Βούλγαροι ἔθνικὸν ἔπος; Ἀθῆναι 1946.

Νικολαΐδου Κων. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ κέντρο τὴν Μακεδονίαν. Ἀθῆναι 1923.

Ντεσάρμ Π. - Οἰκονομίδου Ἰ. Μυθολογία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος Ἀθῆναι 1925.

Ράλλη-Ποτλῆ. Σύνταγμα Κανόνων. Ἀθῆναι 1945.

Σαββοπούλου Εὐαγ. Μακεδονία. Ἀθῆναι 1945.

Τσιούλκα Κ. Συμβολαὶ εἰς τὴν διγλωσσίαν τῶν Μακεδόνων. Ἀθῆναι 1907.

Χατζηδάκι Γ. Περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Ἀθῆναι 1925.

Χρυσοχοῦ Μιχ. Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι Ἀθῆναι 1909).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.	5
Είσαγωγή.	7
Χωρογραφία.	10
Μέρος πρῶτον. Ἱστορία τῶν Γρεβενῶν.	15
Κεφάλαιον Α΄. Τοπογραφία - Τοπωνυμία. - Προϊστορία.	15
Τοπογραφία. Κάτοικοι.	15
Τοπωνυμία τῶν ἀρχαίων πολισμάτων τῆς Ἑλιμίας.	19
Οἱ προϊστορικοὶ χρόνοι τῆς Μακεδονίας.	24
Οἱ προϊστορικοὶ χρόνοι τῶν Γρεβενῶν.	27
Τὸ Μακεδονικὸν κράτος τῶν Τημενιδῶν.	32
Κεφάλαιον Β΄. Ἱστορικοὶ χρόνοι. Οἱ Μακεδονικοὶ χρόνοι.	35
Οἱ Ρωμαϊκοὶ καὶ Βυζαντινιοὶ χρόνοι.	35
Οἱ Χριστιανικοὶ χρόνοι.	39
Ἡ Μακεδονία καὶ οἱ Μακεδόνες κατὰ τὸν Ρενάν.	41
Κεφάλαιον Γ΄. Ἐπιδρομαὶ καὶ ἐποικίσεις. Βλάχοι	44
Σλαῦοι - Βούλγαροι - Φράγκοι.	44
Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι εἰς τὰ Γρεβενά.	44
Τὸ ὄνομα Βλάχος καὶ Κουτσόβλαχος.	48
Ἡ γλῶσσα τῶν Κουτσοβλάχων.	50
Οἱ Βούλγαροι.	52
Οἱ Σλαῦοι.	54
Ἡ Φραγκοκρατία.	56
Ἡ τοπωνυμία Γρεβενά.	57
Μέρος δεύτερον. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν.	61
Κεφάλαιον Α΄. Ἡ Διοίκησις.	61
Ἡ Α΄ Ἰουστινιανή.	62
Ἡ Ἐξαρχία Θεσσαλονίκης. Τὰ Γρεβενὰ ἔδρα ἐπισκόπου.	66
Τὰ Γρεβενὰ ἔδρα μητροπολίτου.	67
Ἵπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Νοτίου Μακεδονίας.	68
Ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίται Γρεβενῶν.	69
Κεφάλαιον Β΄. Λατρεία - Ναοὶ καὶ Μοναστήρια - Ἅγιοι.	73
Ζάβορδα - Κουσκό - Ἅγιος Γεώργιος.	73

Τὸ Μέγα Μοναστήρι τοῦ Σπηλαίου.	76
Ἐὶς τὸν ναὸν τῆς Πικρεβενίτσας.	80
Ἐὶς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Γρεβενῶν.	82
Τὸ ἀρχεῖον τῆς Μητροπόλεως.	85
Σμίξη - Ἀβδέλα - Περιβόλι.	87
Ἐὶς τὴν Σαμαρίνα.	91
Τὸ κτιτορικόν.	92
Τὸ Μοναστήρι τῆς Σαμαρίνας. Οἱ Σαμαριναῖοι ζωγράφοι.	94
Οἱ ναοὶ τῆς Σαμαρίνας. Ἐὶς τὸν νεομάρτυρα Δημήτριον.	100
Κεφάλαιον Γ'. Ἐὶς τὴν ἠθικὴν καὶ ἔθιμα θρησκευτικὰ.	105
Ἐὶς τὰ θρησκευτικῶν ἑορτῶν.	105
Τραγούδια τοῦ γάμου.	108
Τὸ πανηγύρι τῆς Σαμαρίνας.	110
Μέρος Τρίτον. Οἱ Νεώτεροι χρόνοι.	113
Κεφάλαιον Α'. Ἐὶς τὴν Τουρκοκρατίαν.	113
Ἐὶς τὴν ὑποταγὴν τῶν Γρεβενῶν εἰς τοὺς Τούρκους. Οἱ Βαλαάδες.	113
Ἐὶς τοὺς ἄρματολοὺς καὶ Κλέφτες τῆς Πίνδου.	117
Κεφάλαιον Β'. Τὸ ἄρματολικὸν τῶν Γρεβενῶν.	122
Οἱ ἄρματολοι Ζῆδρος, Ντελῆ-Δῆμος, Τότσκας, Γιάννης Πρίφτης.	122
Ἐὶς τὸν γέροντα Ζιάκα. Ἐὶς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός.	128
Ἐὶς τὴν Ἀλῆ-πασᾶν. Θύμιος Βλαχάβας. Τὸ 1821 καὶ οἱ Γ. Ζιάκας καὶ Γ. Μίσιος.	133
Νικολάκης καὶ Θόδωρος Ζιάκας.	142
Κεφάλαιον Γ'. Νεοὶ Ἀγῶνες. Ἐὶς τὴν ἀπελευθέρωσιν. Τὸ 1940. 1838 καὶ 1854. Ἐὶς τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον καὶ ἡ Ἑλλάς.	148
Ἐὶς τὸν καπετᾶν Στέργιον.	153
Ἐὶς τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα. Αἱ προπαγάνδαι.	154
Ἐὶς τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα εἰς τὰ Γρεβενά. Οἱ ἀντάρτες. Μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ μητροπολίτου Αἰμιλιανοῦ.	160
Ἐὶς τὴν ἡμέραν τῆς ἀπελευθερώσεως.	164
Τὰ τελευταῖα γεγονότα. Τὸ 1940.	166
Ἐὶς τὸν ἐπίλογον.	171
Βιβλιογραφία.	172
Περιεχόμενα.	175
Σημειώσεις.	177

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἴδε τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Σουλ. Ὠφ. Βιβλ., σελ. 1.
2. Στ. Κυριακίδου. Ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ νεώτερος. Σελ. 3.
3. Ἀλμάζ. Ἱστορικαὶ περιπέτειαι τῆς Μακεδονίας, σελ. 11.
4. Γ. Χατζηδάκις. Περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Καὶ Στ. Κυριακίδου, ἐνθ' ἀνωτέρω. Καὶ Π. Καρολίδου. Παγκόσμιος Ἱστορία. τόμ. Δ'. σελ. 213.
5. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Μακρῆ, τόμ. ΙΣΤ', σελ. 540.
6. Ἀθῆναι 1931. Διὰ τοὺς Ὁρέστας ἴδε σελ. 272. Διὰ τὴν Ἑλίμειαν καὶ τὴν Ἑλλάδα σελίδα 274, 278 καὶ 280.
7. Περὶ τῆς Πίνδου ὁ αὐτὸς λέγει, ὅτι τὸ ὄνομά της σημαίνει εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Πελασγῶν καὶ Προελλήνων τὴν ἀπέραντον, τὴν μεγάλην, τὴν ἀτελεύτητον ὄροσειράν, τῆς ὁποίας δὲν δύναται τις νὰ διακρίνη διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ τὰ δύο ἄκρα. σελ. 242.
8. Ἡ ὅλη ἔκτασις τῆς Ἑλλάδος (ἐκτὸς τῆς Δωδεκανήσου) εἶναι 127 ἑκατομ. τετρ. χιλιόμερα.
9. Ν. Λάζου. Τὰ δημόσια δάση τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1929, σελ. 110.
10. Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Πίνδος καὶ Μεγάλη Ἐγκυκλοπαίδεια εἰς λέξεις Λύγγος καὶ Πίνδος. Καὶ Μεγάλη Στρατιωτικὴ καὶ Ναυτικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια εἰς λέξιν Πίνδος.
11. Αἰλιανοῦ Ἱστορία ζώων, Β', 99. Καὶ Κ. Δαπόντε. Κῆπος Χαρίτων, σελ. 18...
12. Παρνασσὸς 1890, σελ. 347. Ἐροιβιὰ εἶναι ἡ Κόνιτσα. Τιτριμίδες εἶναι τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ φλουριά, πού βάνουν οἱ βλάχες στὸ μέτωπο καὶ οἱ κλέφτες στὰ σπαθιά τους. Στοιχειὸ εἶναι ὁ δράκος τῆς δρακολίμνης τοῦ Σμόλυκα, τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ὀνομάζει ψηλὴ ραχούλα. Διότι ἡ λίμνη αὐτὴ εἶναι εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Σμόλυκα καὶ ἔχει περιφέρειαν 320 βημάτων, κατὰ τὸν Κ. Κρυστάλλην. (Αἱ τρεῖς δρακολίμναι τῶν κορυφῶν τῆς Πίνδος). Περὶ Πίνδου ἴδε καὶ ἀρθρογραφίαν Φ. Μιχαλοπούλου εἰς ἔφημερίδα «Ἔθνος» Ἰούλιος 1947. Καὶ Παρνασσόν. Ἐπετηρὶς 1899, σελ. 152.
13. Δὲν ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τὴν νεωτέραν ἀπογραφὴν. Ὁ σημερινὸς ὄμως πληθυσμὸς λόγῳ τῶν ἐθνικῶν περιπετειῶν ἔχει κατὰ πολὺ ἐλαττωθῆ. Αὐτὴ δὲ ἡ κωμόπολις ἔχει ὑποστῆ ἀνεπανορθώτους καταστροφάς.
14. Κ. Νικολαΐδου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ σελ. 7 καὶ 10. Καὶ Μελετίου Γεωγραφία ΚΔ',
15. Ἀρριανοῦ Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου, Βιβλ., Α', κεφ. 5 καὶ 6.
16. Π. Καρολίδου Παγκόσμιος Ἱστορία τ. Δ', σελ. 200. Καὶ Ἀνθ. Ἀλεξούδη. Σύντομος Ἱστορικὴ περιγραφή τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Βελεγράδων, σελ. 25-27.
17. Ἐκτὸς τῆς γραφῆς Ἑλίμεια, Ἑλίμια καὶ Ἑλιμία ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ Ἑλύμεια καὶ Ἑλύμια καὶ Ἑλυμεία, ὅπως τῆς Ἑορδέας καὶ Ἑορδαίας. Ὁ Ν. Ἐλευθεριάδης φρονεῖ ὅτι ἡ μὲν λέξις Ὁρεστιᾶς σημαίνει τὴν ὄρεινὴν χώραν (Ὁρέστια=ὄρεινός), ὅπως λέγει καὶ ὁ Φώτιος, ἡ δὲ Ταυλαντία τὴν χώραν, ἣν

κατοικοῦν οἱ Ταυλάντιοι, τούτέστιν οἱ ὑψηλόσωμοι. (Πελασγική Ἑλλάς, σελ. 90).

18. Περί ὄλων τούτων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ εἰδικὸν μέρος. Ἐνταῦθα τόσον λέγομεν, ὅτι οἱ Κουτσόβλαχοι οὗτοι ἐπῆραν τὸ ὄνομα Ἄρουμοῦνοι ἀπὸ τὸν γερμανὸν καθηγητὴν Γ. Βεϊγκάν, ὁ ὁποῖος τοὺς θεωρεῖ συγγενεῖς μὲ τοὺς Ρουμάνους. (Οἱ Ἄρουμοῦνοι. Λιψία, 1895). Ἴδε καὶ Ε. Σαββοπούλου, Ἡ Μακεδονία, σελ. 15

19. Εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ νεότευκτον Γυμνάσιον Γρεβενῶν. Ἐκεῖ ἡμεῖς τὸ ἐναποθηκεύσαμεν ἐν ἔτει 1930.

20. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου κεῖται ἐπὶ ὑψώματος παρὰ τὸ Μ. Σειρῆνι, εἰς ἀπόστασιν 1 ὥρας ἀπὸ τὰ Γρεβενὰ ΒΔ. Εἶναι ναὸς μονόκλιτος. Ἡ ἅγια Τράπεζά του εἶναι εἰς τὴν ἀχιβάδα. Ἡ ἐπιγραφή ὡς ἐκ τῆς γλώσσης της ἀνάγεται εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους. Εἶναι παρμένη ἀπὸ κάποιον ἐκεῖ τάφον ὄχι χριστιανοῦ, ἀλλὰ ἐθνικοῦ, κατοίκου τῆς περιοχῆς. Τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ εἶναι μικρομονάστηρο. Καὶ ἡ τοποθεσία του μᾶς τὸ βεβαιώνει καὶ μία ἐπιγραφή ποὺ εἶναι μέσα. «Δέησις τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Παρθενίου μοναχοῦ, Κυπριανοῦ μοναχοῦ, Θεοφάνη μοναχοῦ... Διονυσίου ἀρχιερέως εὐχαῖς».

21. Κατήγετο ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα. Ἀπέθανε τὴν 12 Δεκεμβρίου 1714, ἔχει γράψει Ἑκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν καὶ Παγκόσμιον Γεωγραφίαν.

22. Ἴδε βιβλία τῆς Μονῆς Θεοτοκάριον, Εὐαγγέλιον κ.λπ.

23. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐξετάσαμεν ἐν ἔτει 1930. Σήμερον φυσικὰ δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἐν λόγῳ Μονὴν ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ τὰς ἐθνικὰς περιπετείας τῆς δεκαετίας 1940-1950. Τὰ ἔχομεν δημοσιεύσει εἰς τὸ «Μακεδονικὸν Βῆμα» τοῦ ἔτους 1931, εἰς τὸν «Ἀγροτικὸν Ἀγῶνα» Γρεβενῶν τοῦ 1931 καὶ εἰς τὴν «Βόρειον Ἑλλάδα» Κοζάνης τὸ αὐτὸ ἔτος.

24. Καὶ ὁ Δοξανίτης ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ χωρίον Δόξα, ποὺ κεῖται πέραν πρὸς Δ. τῶν Γρεβενῶν εἰς μικρὰν ἀπόστασιν.

25. Ἴδε ἐν λέξει Σουΐδαν, Μέγα Ἑτυμολογικόν, Στέφανον Βυζάντιον καὶ Ἡσύχιον. Παράβαλε καὶ τὰ νεώτερα λεξικά καὶ ἐγκυκλοπαιδίας ἐν λέξει αὐλῶν καὶ αὐλῖς. Καὶ Π. Καρολίδου Παγκόσμιος Ἱστορία, τ.Δ', σελ. 197.

26. Λεξικὸν Ἱστορίας-Γεωγραφίας Βουτυρᾶ ἐν λέξει Γρεβενά. Καὶ Migne Ἑλληνικὴ Πατρολογία τ. 113, σελ. 120. Καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ Χρονογραφία Ἡπείρου τ. Β', σελ. 41.

27. Δοσιθέου Πατριάρχου κ.λπ. Βιβλ. 3ον, κεφ. 2, 4. Παράβαλε καὶ τ. Β', σελ. 323. Καὶ Ἀκροπολίτην Γεώργιον τὸν Λογοθέτην, 1217-1261. Ὁ Λέων Μοῦγγος ἤκμασεν ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Διεδέχθη τὸν Θεοφύλακτον 1071-1100.

28. Ὁ Ἀπόκαυτος (παρακοιμώμενος) ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ἦτο ἱερωμένος καὶ λόγιος. Ἀπέθανεν ὡς μοναχὸς ἐν τῇ Μονῇ Κονίτισης τὸ ἔτος 1235. Ὁ δὲ Γ. Βαρδάνης ἦτο ἀνὴρ λόγιος καὶ συγγραφεὺς ἀξίος λόγου. Ἦτο φίλος τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, ἀρχομένου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος.

29. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Γρεβενά.

30. Φαίνεται ὅτι ἡ Ἐλύμεια ἐπῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὰ ἐκεῖ ἔλη, ὅπως λέγει ὁ λεξικογράφος Ἡσύχιος. Ἐλυμος, φυτὸν τι ἔλεσι χαίροντος.

31. Ἐγκυκλοπ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Αἰάνη.

32. Ἡ Γεράνεια ἔκειτο παρὰ τὰ σημερινὰ Καραγιάνια τῆς Κοζάνης, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι φεύγοντες τὰς ἐπιδρομὰς ἔφθασαν καὶ συνώκησαν τὴν σημερινὴν Σιάτισταν, ὅπου μία της συνοικία λέγεται ἀκόμη Γεράνεια. Ἴδε ἐφημερίδα «Βόρειος Ἑλλάς» Κοζάνης 9-6-1929 — ἀνακοίνωσις Π. Ν. Λιούφη, γυμνασιάρχου Γυμνασίου Κοζάνης. Ὁ λεξικογράφος Στέφανος Βυζάντιος γράφει. «Αἰανή· πόλις Μακεδονίας ἀπὸ Αἰανοῦ, παιδὸς Ἐλύμου, τοῦ βασιλέως τῶν Τυρρηνῶν». Ἴδε καὶ Πτολεμ. Γ', 13, 10. Καὶ Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας τοῦ 1912, σελ. 238. Καὶ Στραβ.

Θ', 425.

33. Κ. Νικολαΐδου, μνημονευθέν έργον σελ. 35-40. 'Η δὲ Πελαγονία ἔκειτο περὶ τὸν σημερινὸν νομὸν Φλωρίνης, ὡς καὶ ἡ Λυγκηστὶς. 'Ο Π. 'Αραβαντινὸς μάλιστα (Χρονογραφία 'Ηπείρου) διέκρινε καὶ «ἱκανὰ ἑρείπια Πελασγικά» (Β', σελ. 41) εἰς τὰ Γρεβενά.

34. Πλείονα ἴδε Γ. Χατζηδάκι μνημ. ἔργον. Λιβίου ΛΑ', 29 καὶ Π. Καρολίδου μνημ. ἔργον σελ. 211-217.

35. Κ. Νικολαΐδου ἔνθ' ἄνωτέρω σελ. 1. Περὶ τούτου ἀναφέρουν καὶ ὁ 'Ἡσίοδος καὶ ὁ 'Ελλάνικος. Ἴδε καὶ Π. Καρολίδου ἔνθ' ἄνωτέρω, σελ. 209. Καὶ Migne 'Ἑλλην. Πατρολογία τ. 113, σελ. 116.

36. Θουκυδίδου 'Ἱστορίαν βιβλ. Β' κεφ. 99. Ἦκμασε περὶ τὸ 400 π.Χ.

37. Πολυβίου ἱστορία ΙΖ' 30 καὶ Ζ', 326 καὶ 'Ηροδότου, Ζ' 132. 'Ο Πολύβιος ἤκμασε περὶ τὸ 160 π.Χ. Ἴδε καὶ Στράβωνος Γεωγραφικά Ζ', 38.

38. 'Ἱστορία Α', 56 καὶ Η', 43, 'Η Φθιῆτις ἢ Φθιῶτις καὶ ἡ 'Ἰστιαῖτις ἢ 'Ἐστιαῖτις ἦσαν διαμερίσματα τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας. Ἄλλα δύο αὐτῆς διαμερίσματα ἦσαν ἡ Θεσσαλιῶτις καὶ ἡ Πελασγιῶτις (χώρα). Καὶ ἡ μὲν Φθιῶτις ἔκειτο πρὸς τὸ μέρος τῆς σημερινῆς Λαμίας, ἡ δὲ 'Ἐστιαῖτις πρὸς τὰ μέρη τῶν Γρεβενῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Μετσόβου τῆς 'Ηπείρου. 'Η Δρυοπίς εἶναι ἡ χώρα τῶν Δρυόπων. Οἱ Δρύοπες κατοικοῦσαν τὴν σημερινὴν Δωρίδα, ὀνομαζομένην τότε Δρυοπίδα. 'Αφότου δὲ κατέλαβον αὐτὴν οἱ Δωριεῖς, ὠνομάσθη Δωρίς. 'Η Δωρίς ἔχει τὰ παράλια τῆς εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπέρασαν οὗτοι εἰς τὴν Πελοπόννησον.

39. Παγκόσμιος 'Ἱστορία - ἔκδοσις I. Χατζηγιάννου. 'Αθήναι 1926, τόμ. Δ', σελ. 208.

40. Ἴδε Α. Κεραμοπούλου, Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, 'Αθήναι 1930 ὅπου καὶ αἱ εἰκόνες τῶν κτερισμάτων.

41. Λεξικὸν Λίντελ - Σκῶτ. Μετάφρ. Κωνσταντινίδου, Ἔκδοσις I. Σιδέρη, ἐν λέξει.

42. 'Απὸ τὴν θέσιν Πύργος τοῦ Βαρῆ θαυμασία εἶναι ἡ θεὰ τῶν πέριξ. 'Ομολογοῦμεν ὅτι σπουδαιότερα θέσις στρατηγικὴ τῆς θέσεως ταύτης δὲν ὑπάρχει ἄλλη τις εἰς τὴν περιοχὴν. Ὅλη ἡ περιοχὴ ἢ περικλειομένη ὑπὸ τῶν ὀρέων Πίνδου (Βαλιακάρδας, Βασιλίτσας, Σμόλυκα), τοῦ Γράμμου, τοῦ Μπούρινου, τῆς Σιάτιστας, τῆς Καστοριάς, τῆς Μπονάσας καὶ τῶν 'Αγρᾶφων εἶναι ὄρατὴ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Μὲ ὅλα τὰ κάστρα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἦτο δυνατόν νὰ συνδέεται τὸ κάστρο τοῦ Σπηλαίου. Τὸ κάστρο τοῦ Πολυνερίου εἶναι καταφανές. 'Ακόμη καταφανεστέρα εἶναι ἡ Καστοριά, καθρεπτιζομένη μέσα εἰς τὰ νερὰ τῆς λίμνης τῆς.

43. Οἱ κάτοικοι ἔχουν τὴν ἔμμονον γνώμην ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὸν Φίλιππον τὸν Μακεδόνα.

44. Οἱ μῦθοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν ἔχουν τὴν αὐτὴν σχέσιν μὲ τὴν ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον ἕνας λαὸς εἶναι εἰς νηπιώδη κατάστασιν ἀρέσκειται εἰς τοὺς μύθους καὶ εἰς τὰς ἀλληγορικὰς διηγήσεις. Καὶ ὅταν κανένας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι κάπως προηγμένος εἰς τὴν κρίσιν καὶ τὴν σοφίαν καὶ τὴν μόρφωσιν, αὐτὸς ἐφευρίσκει τοὺς μύθους διὰ τοὺς μικροτέρους, διὰ νὰ διδάξῃ αὐτοὺς μεγάλας ἀληθείας. Διὰ τοῦτο ὅσον ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τὰς ἐποχὰς τῆς ἀκμῆς τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, τόσον εὐρίσκομεν περισσοτέρους τοὺς μύθους καὶ τὰς πλαστὰς διηγήσεις. Καὶ κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν ὁ ἀνθρώπος εὐρίσκετο εἰς νηπιώδη κατάστασιν ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικότητος καὶ πολιτισμοῦ. Τότε διὰ τῆς Μυθολογίας διαιωνίζονται αἱ παραδόσεις τῶν λαῶν, ἡ ἱστορία των καὶ τὰ ἔθιμά των. Μέσα εἰς τοὺς μύθους εὐρίσκονται συγκεκλεισμένα τὰ σπέρματα τῶν ἱστορικῶν κ.λπ.

ἀληθειῶν, εἰς μυθικὰ περιβλήματα.

45. Πελασγική Ἑλλάς σελ. 92.
46. Ἀπολλοδώρου Βιβλιοθήκη Β', 7,8.
47. Ἴδε Decharme - Οἰκονομίδου. Μυθολογία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἐκδο-
σις 1925, σελ. 507-509.
48. Ὅμηρου Ἰλιάς, Ε., 392. Καὶ Πινδάρου Νέμ. Γ', 15 Ἴσθμ. Ζ' 5.
49. Decharme - Οἰκονομίδου, Μυθολογία κ.λπ. σελ. 471-509.
50. Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια Μακρῆ ἐν λέξει Ἀλιάκμων.
51. Ἡροδότου Ἱστορία Θ', 45.
52. Ἡροδότου κ.λπ. Η', 137-139.
53. Ἡροδότου κ.λπ. Ε', 22.
54. Ἀρριανοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, βιβλ. Α', κεφ. 11, 7.
55. Κ. Νικολαΐδου, ἐνθ' ἀνωτέρω σελ. 38-40 καὶ Γ. Χατζηδάκι, μνημ. ἔργον
σελ. 17.
56. εἶναι ἡ χώρα μεταξύ Ἀξιοῦ, Λουδία καὶ Παϊκου ὄρους.
57. Θουκυδίδου Ἱστορία, βιβλ. Β', κεφ. 99. Καὶ Π. Καρολίδου, μνημ. ἔργον τ.
Δ', σελ. 210 καὶ 211. Καὶ Κ. Νικολαΐδου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 44.
58. Ἴδε Ἀλμάζ. Ἱστορικαὶ περιπέτειαι τῆς Μακεδονίας σελ. 11-12.
59. Θουκυδίδου Ἱστορία Β', 99.
60. Ἴδε καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Περί θεμάτων. Migne Ἑλλην.
Πατρολογία τ. 113, σελ. 116 Μακεδονία.
61. Θουκυδίδου Ἱστορία, Β', 99.
62. Λιβίου Ἱστορία ΜΕ', 36. Καὶ ὁ Ἀρριανὸς λέγει περὶ τῆς κοινωνικῆς
καταστάσεως τῶν Δυτικο-Μακεδόνων τὰ ἐξῆς: «Ὁ Φίλιππος παραλαβὼν ὑμᾶς,
λέγει ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἰς τοὺς στρατιώτας του εἰς ἓνα του λόγον πρὸς αὐτοὺς,
πλάνητας καὶ ἀπόρους ἐν διφθέραις τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὄρη ὀλίγα πρό-
βατα καὶ ὑπὲρ τούτων κακῶς μαχομένους». (Ἀνάβασις Ζ', 12).
63. Ὁ Στράβων λέγει: «Ἡ μὲν οὖν πᾶσα ὁδὸς Ἐγνατία καλεῖται ἡ δὲ πρώτη
ἐπὶ Κανδαουΐας ὄρους Ἰλλυρικοῦ διὰ Λυχνιδοῦ πόλεως καὶ πυλῶνος, τόπου ὀρί-
ζοντος ἐν τῇ ὁδῷ τὴν τε Ἰλλυρίδα καὶ τὴν Μακεδονίαν. (Γεωγραφικά, βιβλ. Ζ',
κεφ. 5). Ἡ δὲ λέξις Ζουπάνι εἶναι σλαυικὴ καὶ σημαίνει τὸν ἀρχηγόν, ἀλλὰ περὶ
τούτου θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Ἴδε Κ. Ἀμάντου, Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλά-
δος, σελ. 210.
64. Κ. Ἀμάντου ἐνθ' ἀνωτέρω σελ. 135. Ἡ Παλαιὰ Ἡπειρος ἐκτεινομένη
πέραν τοῦ ὄρους Πίνδου εἶχε σπουδαῖα κέντρα τὰ Ἰωάννινα - Κάνινα, τὸ Μέτσο-
βον καὶ ἄλλα. Πρὸς βορρᾶν εἶχε τὴν Ἰλλυρίαν, ἣτις κατόπιν ὠνομάσθη Ἀλβανία.
Ἡ ὅλη περιοχὴ εἶναι ὄρεινή.
65. Περὶ τῆς Ἀχρῖδος λέγει ὁ ἱστορικὸς Νικηφόρος Γρηγορᾶς: «Ἀχρῖς καὶ
Δεάβολις, φρούρια ταῦτα Μακεδονία». (Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, Γ', κεφ. 5). Περὶ τῆς
γεωγραφικῆς θέσεως τῶν Γρεβενῶν ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἦτο στρατηγι-
κωτάτη, διότι δι' αὐτῆς διέρχονται αἱ ὁδοὶ οἱ συνδέουσαι τὴν Μέσσην Μακεδονίαν
μετὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου. Εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλει ἡ τοποθεσία τὴν
ἐπωνυμίαν Αὐλαί, ὅπως εἶδαμεν. Ἴδε καὶ Λεξικὸν Ἱστορίας - Γεωγραφίας Bouillet
- Οἰκονομοπούλου ἐν λέξει Γρεβενά. Ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρα-
τίας τὰ Γρεβενά ἦσαν ὁ συγκοινωνιακὸς κόμβος μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως καὶ
Ἰωαννίνων διὰ Θεσσαλονίκης, Κοζάνης καὶ Μετσόβου.
66. Ἡ ἐπιγραφή βέβαια κατεστράφη μὲ τὴν πυρκαϊάν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ,
ἐπισυμβᾶσαν τὴν 23 Ἀπριλίου 1937, ἥτοι μετὰ 100 ἀκριβῶς ἔτη ἀπὸ τῆς ἀνακαινί-
σεώς του. Ὁμοίως τότε ἐκάηκαν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ λειτουργικὰ τοῦ ναοῦ βιβλία. Τοῦ
νέου ναοῦ τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν τὴν 14ην Ἀπριλίου 1950 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου
Γρεβενῶν Θεοκλήτου Σφήνα, τοῦ ἐκ Πειραιῶς.

67. Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσιεύσαμεν εἰς τὸ «Μακεδονικὸν Βῆμα» Κοζάνης 1931 καὶ εἰς τὸν «Ἀγροτικὸν Ἀγῶνα» Γρεβενῶν ἰδίου ἔτους. Τώρα ἡ Παράδοσις θέλει καὶ τέταρτον ναὸν ἐν ΓρεβENOΪΣ, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς μέσα εἰς τὸ κτίριον τῶν φυλακῶν Γρεβενῶν, μετατραπέντα καὶ αὐτὸν εἰς Τζαμί. Ἀλλὰ ἵχνη τούτου οὐδαμοῦ ἀνεύρομεν.

Τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Γρεβενῶν ἐδημοσιεύσαμεν εἰς τὸ «Μακεδονικὸν Βῆμα» Κοζάνης τὸ ἔτος 1931.

68. Μετάφρασις Γ. Βουτσινᾶ. Ἔκδοσις Γ. Βασιλείου, Ἀθήναι 1923, τόμ., Α' σελ. 156. Ὁ Ρενᾶν ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν περὶ τὸ ἔτος 1850, ἦτοι πρὸ 100 ἐτῶν.

69. Ἀππιανοῦ III, 78. Ταῦτα γράφει ὁ Ρενᾶν πρὸ 100 ἐτῶν, ὅταν ἡ Μακεδονία ἦτο Τουρκοκρατουμένη, ἢ δὲ Ἑλλάς κράτος ἀκόμη ἀνοδιοργάνωτον, «γῆ κλεφτῶν καὶ καλλιτεχνῶν», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Διὰ τοῦτο ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευσίν του διὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος τόσον τραγικὰ καὶ ἀπαίσια.

70. Ἡ πρώτη τῶν ὀνομασία εἶναι Βλάχοι. Πολὺ ἀργότερα δὲ ὀνομάσθησαν Κουτσόβλαχοι, δηλ. κουτσοῦκ=μικροὶ-Βλάχοι, ὡς κάτοικοι τῆς Μικρο-Βλαχίας, ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

71. Πρέπει φυσικὰ νὰ ἐξαιρέσωμεν ἐδῶ μικρὰν μερίδα Κουτσοβλάχων, κατοικούντων τὰ μέρη αὐτά, οἵτινες παρὰ ταῦτα διατείνονται ὅτι εἶναι μειονότης, ὅτι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνας, ὅτι εἶναι ἄποικοι Ρουμᾶνοι κ.τ.τ. καὶ οἵτινες ζητοῦν τὴν αὐτονομίαν τῶν καὶ τὴν αὐτονόμησιν τῆς Μακεδονίας καὶ τὴν ἴδρυσιν εἰς τὰ Γρεβενὰ τῆς αὐτονομίας τῆς Πίνδου. Κατὰ τὴν Ἱταλικὴν Κατοχὴν μάλιστα, 1941-1944, ὑπὸ τὸν περίφημον Ρουμανίζοντα δικηγόρον Διαμάντην ἔγινε τοιαύτη ἀπόπειρα ἰδρύσεως «Βλαχικοῦ Πριγκηπάτου τῆς Πίνδου». Οὗτοι ὀνομαζόμενοι Ἀρουμοῦνοι, μόλις ἀνέρχονται τὰς 12 χιλ. καὶ εἶναι ὄργανα ξένης προπαγάνδας. Ἰδε Ε. Σαββοπούλου Μακεδονία, σελ. 51.

72. Τακίτου Ἱστορία.

73. Ἰδε Τ. Εὐαγγελίδου. Μπαΐδεκερ Νέας Ἑλλάδος, σελ. κγ' - κστ'.

74. Αἰλιανοῦ, Ἱστορία τῶν ζώων I, γ', Ἡπειρος.

75. Ἰδε σελ. 16 τοῦ παρόντος.

76. Ἰδε Τρ. Εὐαγγελίδου, Μπαΐδεκερ Νέας Ἑλλάδος, σελ. κδ'.

77. Ἰδε Κ. Νικολαΐδου μνημον. ἔργον, σελ. 299.

78. Ἰδε Ε. Σαββοπούλου. Ἡ Μακεδονία, σελ. 39 κ.λπ. ὅπου λέγεται ὅτι καὶ ὁ Μᾶρκο-Μπότσαρης καὶ ὁ Γρίβας καὶ ὁ Τζαβέλας ἦσαν Ἀρουμοῦνοι (;) παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τοῦ σοφοῦ Ρουμᾶνου ἱστορικοῦ Ν. Γιώργκα, ὅτι «οἱ Κουτσόβλαχοι εἶναι περισσότερον Ἑλληνας παρὰ Ρουμᾶνοι». Νὰ δεχθῶμεν πάλιν ὅτι «οἱ Κουτσόβλαχοι εἶναι αὐτόχθονα στοιχεῖα Ἑλληνικῆς καταγωγῆς», ὅπως θέλει ὁ φιλόλογος Μιλ. Παπαϊωάννου, δὲν εἶναι ὀρθόν, ὡς θὰ ἴδωμεν. (Ἰδε Ἀγροτικὸν Ἀγῶνα Γρεβενῶν, φυλ. 19/1931. Ἡ γνώμη δὲ αὐτὴ εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Α. Κεραμοπούλου. «Τι εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι».)

79. Ἰδε Τρ. Εὐαγγελίδου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. κστ'.

80. Τὸ τραγούδι αὐτὸ εἶναι τοῦ χοροῦ:

Δὲ σᾶριζε Σμαήλαγα-Φούρκα καὶ Σαμαρίνα
μόν' ἤθελες στὸ Ντουτσκὸ νὰ πᾶς ἄρματωμένος,
'Κεῖ πάνου κλέφτες κάθονται...

—Σμαήλη, ρίξε τ' ἄρματα, Σμαήλη, ξαρματώσου...

81. Μ. Χρυσόχου, Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι. Ἀθήναι 1909, σελ. 14.

82. Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης, 1930, σελ. 42 καὶ Ἀν. Κεραμοπούλου. Τι εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι. Ἀθήναι 1939.

83. Ἰδε Εὐαγγελίδου, Μπαΐδεκερ Νέας Ἑλλάδος, σελ. κστ'.

84. Ἡ λέξις τσοπᾶνος (ζουπᾶνος) εἶναι Σερβικὴ καὶ σημαίνει τὸν ἀρχηγόν.

85. Κ. Νικολαΐδου Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσης.

Ἰθάκη 1909.

86. Κ. Τσιούλκα, Συμβολαὶ εἰς τὴν διγλωσσίαν τῶν Μακεδόνων. Ἰθάκη 1907. Καὶ Σπ. Παπαγεωργίου *Les Koutsovalagues* Ἰθάκη 1908.

87. Κ. Ἀμάντου. Τὰ Μακεδονικά, σελ. 21. Ἴδε καὶ τοῦ αὐτοῦ. Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος, Ἰθάκη. 1923.

88. Μελετίου. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τ.Β', σελ. 374 Ἴδε καὶ Γεώργιον Ἀκροπολίτην. Περὶ τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖου καὶ τῆς μονῆς αὐτοῦ εἰς τὴν Πρέσπαν θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω εἰς τὸ περὶ Ἐκκλησίας Γρεβενῶν κεφάλαιον. Ἐγινε δὲ λόγος περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς λατρείας του ἐν Γρεβενοῖς εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν Χριστιανικῶν χρόνων τοῦ Α' Μέρους. Ὁ δίδων τὰς πληροφορίας ταύτας Μελέτιος εἶναι ὁ ἄλλοτε — περὶ τὸ 1700 — Μητροπολίτης Ἀθηνῶν. Ἴδε καὶ Ράλλη-Ποτλῆ. Σύνταγμα Κανόνων. τ.Ε', σελ. 495 καὶ Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, ἐν λέξει Ἀχιλλεῖος.

89. Κ. Ἀμάντου. Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος, σελ. 207.

90. Ἐξεδόθη ὑπὸ Matranga, *Anecdota Graeca*, β' σελ. 675-682. Ἴδε καὶ Κρουμβάχερ. Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, καὶ Τρ. Εὐαγγελίδου. Μπαΐδεκερ Νέας Ἑλλάδος, σελ. κη'.

91. Τὸ ἐσχάτως ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1930, ὅτε ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ὑπηρέτει εἰς τὸ Γυμνάσιον Γρεβενῶν. Δυστυχῶς ἀπὸ τότε παρήλθον ἔτη ταραχώδη καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ τύχη τοῦ νομίσματος αὐτοῦ. Εἰς τὸ μέγεθος ἦτο Ἑλληνικοῦ 5δράχμου-ταλήρου προπολεμικοῦ.

92. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, ἐν λέξει Γρεβενά. Ἡ ἀλληλογραφία αὕτη δυστυχῶς εἶναι ἀνέκδοτος, περιλαμβάνεται δὲ εἰς τὸν Βαρωκκιανὸν κώδικα ἀναγόμενον εἰς τὸν ΙΔ' αἰῶνα.

93. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη εἰς τὰς λέξεις ταύτας καὶ ἀπογραφὴν 1928. Ὁ Ἰ. Βορτσέλας μάλιστα εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Φθιώτιδος λέγει. «Ἡ κυρίως Οἴτη ἔχει δύο κορυφάς, τὸ Γρεβενὸν καὶ τὴν Καταβόθρα. Τὸ Γρεβενὸν κατέχει τὸ βορειοανατολικὸν μᾶλλον μέρος τῆς ὄροσειρᾶς τὸ ἄνωθεν τοῦ χωρίου Κομποτάδες μὲ ὕψος 2152 μ.» (σελ. 19).

94. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Γρεβενά, Γρεβενὸ κ.λπ. Καὶ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Μακρῇ ἐν λέξει Γρεβενά κ.λπ. καὶ Γκρέμπεν κ.λπ. Καὶ Θεσαυρὸν Λατινικῆς-*Thesaurus Linguae Latinae* τόμ. Β' ὀνομαστικόν. Λειψία 1909.

95. Στεφ. Θωμοπούλου. Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, σελ. 315. Καὶ Λατινικὸν Λεξικόν.

96. Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ, ἔκδοσις Ὀργανισμοῦ Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, σελ. 94.

97. Λεξικὸν Βουλγαρο-Ἑλληνικόν.

98. Ἀπέθανε τὸ ἔτος 1928, εἰς τὰ Γρεβενά. Ἴδε καὶ Λεξικὸν Ἱστορίας Γεωγραφίας Βουτυρᾶ ἐν λέξει Γρεβενά. Καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ Χρονογραφία Ἡπείρου τ.Α', σελ. 173, 303 καὶ 307.

99. Τὸ τοπωνύμιον εὐρίσκεται εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαιοτέρων, εἰς τὰς ἐπιγραφὰς καὶ εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν Γρεβενὰ καὶ Γρεβενὰ καὶ Γριβινά, καὶ εἰς τὸν ἐνικὸν τὸ Γρεβενὸ καὶ Γριβινό. Ἡ γενικὴ εἶναι συνήθως τοῦ Γρεβενοῦ, σπανίως δὲ τῶν Γρεβενῶν. Καὶ εἰς τὴν Λατινικὴν *Grebenorum* καὶ *Grebeni*. Ἀπὸ τοὺς παλαιούς συγγραφεῖς γράφεται μὲ δύο β, ὅπως καὶ εἰς τὴν Λατινικὴν μὲ β καὶ ὄχι με ν. Ἐντεῦθεν προήλθεν ἡ γραφὴ Γρεββενὰ οἰονεὶ *Grebena*.

100. Ἴδε Μεγάλῃ Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ Μακρῇ ἐν λέξει Θεσσαλονίκη, σελ. 614 α'. Καὶ Γ. Κονιδάρη. Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου κ.λπ. σελ. 40 Καὶ Χρυσ. Παπαδοπούλου. Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου

- Ρώμης, σελ. 56. Καὶ Ράλλη - Ποτλῆ Σύνταγμα Κανόνων, τ. Ε΄, σελ. 474.
101. Πρακτικὰ τῆς Α΄ Οἴκουμ. Συνόδου (325) παρὰ Mansi, τόμ. ΙΙ, σελ. 881.
102. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Ἀχίλλειος (λέγεται καὶ Ἀχίλλιος). Καὶ Ἀνθ. Ἀλεξούδη. Περί τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων, σελ. 26. Καὶ Γ. Κονιδάρη, μνημ. ἔργον, σελ. 42.
103. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Κ. Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἦτο Μακεδῶν καὶ ὄχι Σλαῦος, ὡς λέγει σχετικὸς τις μῦθος, ἴσως, ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἀποίκους τῆς Μακεδονίας ἀνατραφεὶς καὶ ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Α΄, ὃν καὶ διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον.
104. Ποῦ ἔκειτο ἡ Α΄ Ἰουστινιανῆ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον διότι πολλαὶ πόλεις «μάρνανται» περὶ τούτου. Γενέταιται τοῦ Ἰουστινιανοῦ φέρονται αἱ πόλεις Ταυρήσιον, Βαλεριανά, Σκόπια, Πισρένη, Πριστίνα κ.λπ. Ἴδε Μ. Δήμητρα. Περί τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν κ.λπ. Ἀθήναι 1859.
105. Ράλλη - Ποτλῆ. Σύνταγμα Κανόνων. τ.Ε΄ σελ. 219, ἔνθα ὀλόκληρον τὸ ἀντίγραφον τοῦ χρυσοβούλου. Ἴδε καὶ Νικηφόρον Γρηγορᾶ. Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, λόγος Β΄ κεφ. 1-4. Καὶ Δοσιθέου Δωδεκάβιβλος, βιβλ. Β΄, κεφ. 20.
106. Νικ. Γρηγορᾶ ἐνθ' ἀνωτέρω. Ἦκμασε περὶ τὸ 1350.
107. Ἀλεξιάς, λόγ. ΙΒ΄, σελ. 48. Ἐκεῖ λέγει ἡ Κομνηνὴ. «Ὁ δὲ Δρυμῶν ποταμὸς ρεῖ μὲν ἄνωθεν ἐκ τῆς Λυχνίτιδος λίμνης, ἣν νῦν ἡ γλῶττα ἐκβαρβαρώσασα Ἀχρίδα προσηγόρευσεν, ἀπὸ Μόκρου τοῦ Βουλγάρων βασιλέως». Ἡ Ἄννα ἤκμασε περὶ τὸ ἔτος 1100. Ὡστε ἡ Ἀχρίς εἶναι ἡ παλαιὰ πόλις Λυχνιδός, κειμένη παρὰ τὴν ὁμώνυμον λίμνην.
108. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα Κανόνων, Τόμ. Ε΄, σελ. 266.
109. Ἴδε Κ. Νικολαΐδου. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ κ.λπ. σελ. 133.
110. Δοσιθέου. Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, βιβλ. Γ΄ κεφ. 2, 4 Παράβαλε καὶ Le-Quien. Oriens Christianus. Paris 1740. τόμ. Β΄, σελ. 323. Καὶ Ἀκροπολίτην Γεώργιον Λογοθέτην (1217-1261).
111. Τόμος Β΄, σελ. 283-286. Ἴδε καὶ Φιλ. Βαφείδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τ. Γ΄, μέρος Α΄, σελ. 100.
112. Δοσιθέου. Δωδεκάβιβλος, βιβλ. Ε΄, κεφ. 20.
113. Δοσιθέου, ἐνθ' ἀνωτέρω, Ε΄ 20.
114. Φιλ. Βαφείδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τ.Α΄, σελ. 292, καὶ τ.Β΄, σελ. 91 καὶ τ.Γ΄ α΄, σελ. 115.
115. Αὐτόθι, τόμ. Γ΄, α΄, σελ. 115.
116. Ράλλη-Ποτλῆ. Σύνταγμα Κανόνων τ.Ε΄, σελ. 513 καὶ 521.
117. Αὐτόθι, σελὶς 520 καὶ 518.
118. Ἴδε Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας, 1932, σελ. 125.
119. Ἴδε Ἐπιτηρίδα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔτος ΙΒ΄, 1936, σελ. 206, ἔνθα καὶ ἡ βιογραφία αὐτοῦ.
120. Ἴδε Σπυρ. Βλάχου, μητροπολίτου Ἰωαννίνων καὶ ἤδη Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν. Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. Γ΄, τεῦχ. Α΄ καὶ Β΄, σελ. 42.
121. Ράλλη-Ποτλῆ. Σύνταγμα Κανόνων, τ. Ε΄ σελ. 513.
122. Περί τῶν τριῶν τελευταίων ἴδε «Ἐκκλησία» 1933, σελ. 398. 1934, σελ. 55 καὶ 1950, σελ. 324.
123. Περί τῶν καταστροφῶν τούτων ἴδε «Ὁσῖος Νικάνωρ», δελτίον ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν, Αὐγούστος 1950.
124. Ἴδε Ἀκολουθίαν Ὁσίου Νικάνωρος. Ἀθήναι 1888, καὶ Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης. Ἐκδοσις ἑφημερίδος «Βόρειος Ἑλλάς» 1930, σελ. 98.
125. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη. Καὶ Ζώτου Μολοττοῦ, Λεξικὸν τῶν Ἀγίων Πάντων. Καὶ ἀκολουθία ἀγίας Αἰκατερίνης κ.λπ. σελ. 42.

126. Τὸ σταυροπήγιον ἦτο συνήθης ξύλινος ἄρκετὰ μέγας Σταυρός.
127. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς τόμ. Β', 16 Φεβρουαρίου 1891.
128. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς τόμ. Β', 16 Φεβρουαρίου 1891.
129. Μεταξὺ Περιβολίου καὶ Ἀβδέλας ὑπάρχουν δύο διαλελυμένοι μοναί. Ἡ Μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος, οὐδὲν τὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσα, καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου κοντὰ εἰς τὴν Τίσταν. Ἡ δευτέρα ἔχει ἰδρυθῆ τὸ ἔτος 1803. Ὁ ναὸς τῆς εἶναι Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Ἄλλη Μονὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου εὐρίσκεται πλησίον τοῦ Σπηλαίου.
130. Ὁ Κ. Κρυστάλλης παράγει τὴν τοπωνυμίαν ἀπὸ τὰ σάγματα=σαμμάρια τὰ μάλλινα χονδρὰ ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα κατεσκεύαζον οἱ κάτοικοι. Ἐνθ' ἄνωτέρω. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν ὑπάρχει χωριὸ Σκουτίνα λεγόμενον καὶ Παλαιοσαμμαρίνα. Τὴν γράφει **Σαμμαρίνα**. (Σά - Μαρία = Ἀγία Μαρία=Παναγία).
131. Καὶ Βλαχικὰ Σὰμ-Μαρίνα (Μαρία;) Ἀλλὰ τέτοιος ναὸς καὶ τέτοια λατρεία δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Σαμμαρίναν ἢ Σαμαρίναν.
132. Ἀπὸ ἓνα σημείωμα ἐπὶ βιβλίου μανθάνομεν καὶ ἄλλα ὀνόματα ἄρματολῶν. «1876 Νοεμβρίου 8. Ἀβδέλα. Ἐβάρησε χιοῦνι 10 πιθαμές, Ἀρματολοὶ ὁ Μῆτσος καὶ Κρίζος Χάτος, Γούσιος Ταρέκος».
133. Ἑβδομάς τόμ. Β', 16-2-1891.
134. Κ. Κρυστάλλη. Ἑβδομάς τ. Β', 16-2-1891.
135. Ἐνα τέτοιο σημείωμα ἐπάνω εἰς τὸ μηναῖον τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ ναοῦ Περιβολίου (Ἐκδόσεως 1784) λέγει τὰ ἑξῆς: «1798. Τὸν καιρὸ ὅπου ἐπῆγεν ὁ Ἀλῆ-Πασᾶς στὸ Βιτίνι καὶ ἐπολέμησε μὲ τὸν Πασβάνογλου. Καὶ ἦταν κυρατζῆς ὁ Στέργιος τοῦ Μέλα μὲ ἑκατὸ μουλάρια ἀπὸ τὴ χώρα μὲ τὸ καλαμπαλῆκι». Ὁμοίως τέτοιαν σιτοδεῖαν ἴδε καὶ εἰς τὴν σελίδα 41 τοῦ παρόντος.
136. Ἴδε Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου. Οἱ νεομάρτυρες, σελ. 197, καὶ Μεγάλην Ἐγκυκλοπαιδεῖαν Μακρῆ ἐν λέξει καὶ Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικὸν Ἡλίου, ἐν λέξει. Καὶ Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς τόμ. Β', 16-12-1891. Rouqueville Voyage dans la Grèce. Paris 1820 τ. II σελ. 92-96 καὶ Ἀρ. Βαλαωρίτου: Μνημόσυνα ἔσματα. (Θύμιος Βλαχάβας).
137. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, Ἑβδομάς τ. Β', 6-7-1891.
138. Συνήθως κατασκευάζουν μὲ διαφανὲς χαρτί-χρωματιστὸ-ἓνα ἄστρο μέγαλο, πὺ τὸ φωτίζουν ἀπὸ μέσα μὲ φῶτα εἰς δῆλωσιν τοῦ ἀστέρος τῶν Μάγων (Ματθ. Β' 4).
139. Παράβαλε. Ἰ. Πέτση. Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια. Θεσσαλονίκη 1931 σελ. 109.
140. Τὸ τραγούδι τοῦ Λαζάρου πλήρες, ὅπως τραγουδιέται εἰς τὴν Θεσσαλίαν, περιέλαβεν ὁ Passow εἰς τὰ Ρωμαίϊκα τραγούδια, ἔνθα ἴδε, σελ. 224.
141. Χριστόδουλος λέγεται ὁ κάθε χριστιανός.
142. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς τ. Β' 1891.
143. Ὁμοίως. Ἴδε καὶ Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης. Ἐκδοσις Ἐφημερίδος «Βόρειος Ἑλλάς», σελίς 208.
144. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ. Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου. Α' σελ. 173.
145. Τὰ ἀφιερωμένα εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὸ δημόσιον κτήματα καὶ οἱ ναοί.
146. Βαρόσι καὶ Βαρόσια καὶ Βαροῦσι καὶ Βαρούσια καὶ Βαρώσι καὶ Βαρώσια. Εὐρίσκεται εἰς πολλὰς τοπωνυμίας, ὅπως εἰς τὴν Κύπρον - Βαρώσια πρωτ. τῆς Ἀμμοχώστου, εἰς τὴν Ναύπακτον Βαροῦσι, εἰς τὴν Λακωνίαν Βαρούσια. Γίνεται ἀπὸ τὴν Οὐγγρο-Τουρκικὴν λέξιν **βαρός**, πὺ σημαίνει τὸ ἔξω τῆς πόλεως ἢ τῆς ἀκροπόλεως (φρουρίου) κείμενον κατωκνημένον μέρος. Καὶ τοιοῦτον εἶναι τὸ Βαρό-

σι τῶν Γρεβενῶν. Ἐκεῖ ἦτο ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. (Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπ.).

147. Ὁ Π. Ἀραβαντινὸς (Χρονογραφία Ἡπείρου) λέγει: «Ἦδη (1850) ἡ πόλις οἰκεῖται ὑπὸ 230 οἰκογενειῶν, τῶν πλειόνων Ὀθωμανῶν Ἑλληνικῆς φυλῆς, διοικεῖται παρὰ διοικητοῦ ὑπαγομένου εἰς τὴν Σατραπείαν τῆς Ἡπείρου». (Β', σελ. 41).

148. Πολλὰ ἦσαν τὰ χωριὰ τῆς Πίνδου, ποὺ δὲν ἐδουλώθησαν τότε. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ Ἐλευθεροχώρι, κείμενον πρὸς Νότον τῶν Γρεβενῶν, τοῦ ὁποίου ὄνομαστή εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Βενέτικου ποταμοῦ λιθίνη καὶ καμαρωτὴ γέφυρα. Εἰς τὴν γέφυραν αὐτὴν ἡ ἐπιχώριος παράδοσις δεικνύει τὰ πατήματα τοῦ ἀλόγου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

149. Ἐφημερὶς «Βόρειος Ἑλλάς» 11-2-1928.

150. Τὸ ὄνομα τοῦ ἦτο Γεώργιος Καστριώτης. Ἦτο Χριστιανὸς καὶ ἐχρημάτισεν ὁ ἐθνικὸς ἦρως τῶν Ἀλβανῶν, 1405-1468. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰωάννης Καστριώτης ἦτο χωροδεσπότης τῆς Ἀλβανίας. Αὐτὸς ἔστειλε τὸ παιδί του Γεώργιον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Σουλτάνου εἰς τὴν Ἀνδριανούπολιν, ὅπου τὸν ἔκαμαν Ὀθωμανὸν καὶ τὸν ὠνόμασαν Σκενδέρ, δηλ. Ἀλέξανδρον. Ὅταν ὅμως οὗτος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἀλβανίαν, ἀπηρνήθη τὸν Μωάμεθ καὶ ξανάγινε Χριστιανός.

151. Τὰ ἀνωτέρω δημοτικὰ τραγούδια ἴδε εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Passow (Ρωμαϊκά τραγούδια). Ἐκεῖ λέγεται διὰ τὸν Ζῆδρον, ὅτι ἦτο ἔπαρχος. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Γιάννην Βλαχογιάννην τοῦτο δέον νὰ διορθωθῆ εἰς ἔξαρχος.

152. Κ. Νικολαΐδου. Μνημον. ἔργον, σελ. 281-202. Καὶ Κ. Ἀμάντου μνημον. ἔργον, σελ. 223. Καὶ Ἐφημ. «Βόρειος Ἑλλάς» 27/5/1928.

153. Ἴδε Γ. Μέγα. Ἔχουν οἱ Βούλγαροι ἐθνικὸν ἔπος;

154. Ἴδε Μεγάλην Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείαν ἐν λέξει Ἀχμέτ Κιοπρουλῆ - Ζαδὲ πασᾶς.

155. Ἐνυμφεύθη εἰς ἡλικίαν 90 ἐτῶν καὶ ἀπήκτησε τὸν Φῶτον, ἢ κατὰ τὸν Ἀρ. Βαλαωρίτην τὸν Δημήτηρην. (Ἄπαντα). Κατ' ἄλλην πληροφορίαν ὁ γέρω-Ζῆδρος ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ Λάπα εἰς ἡλικίαν 130 ἐτῶν. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει σύγχυσις. Φαίνεται ὅτι μᾶλλον τὸν υἱὸν Ζῆδρον ἐδολοφόνησεν ὁ Λάπας.

156. Περὶ ὄλων τούτων ἴδε Passow Ρωμαϊκά τραγούδια (Μαγδεμβούργον 1860) σελ. 15, 16, 17, 51, 63. Ὁ Φῶτος Ζηδρούλης ἐδολοφονήθη πιθανῶς ὑπὸ τῶν Λαπαίων.

157. Κ. Κρυστάλλη. Ἐβδομάς τ. Α', 23/10/1890. Οἱ Ζιακαῖοι.

158. Passow Ρωμαϊκά τραγούδια, σελ. 61 καὶ Χρ. Ἐνισλείδου, ἢ Ἀμφίκλεια, σελ. 134.

159. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τόμ. Α', σελ. 111, κεφ. δ', ὅπου λέγει: «Οἱ τρεῖς ἄρματολοι καὶ κλέφτες Τότζκας, Μάνταλος καὶ Μπασδέκης ἀπομνημονεύονται εἰς τὸ ἐπόμενον δημοτικὸν ᾄσμα, δι' οὗ ἀποτρεπόμενος νέος τις παρὰ τῆς μητρὸς του, ἵνα μὴ ἐναγκαλισθῆ τὸν κλέφτικον βίον, ἀπαντᾷ:

Θά πάρω τὸ ντουφέκι μου, θά ζώσω τὸ σπαθί μου
καὶ θᾶβγω δίπλα τὰ βουνά, νὰ πάω νὰ βρῶ τοὺς κλέφτες,
τὸν Τότζκαν καὶ τὸν Μάνταλο, νὰ βρῶ καὶ τὸν Μπασδέκη,
ποὺ πολεμοῦν μὲ τὴ Τουρκιά, καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες.

160. Αὐτόθι, Α', ε', 7. Ἴδε καὶ σελ. 71 τοῦ παρόντος.

161. Π. Ἀραβαντινοῦ, αὐτόθι Α', γ', 28.

162. Ἡ παραλλαγή.

—Παιδιά μὴ προσκυνήσετε σ' αὐτὸ τὸν Δελβικότση
ποῦναι βαλῆς στὰ Τρίκαλα, καὶ βόϊβοντας στὴ Λάρσα.

Μὰ ἂν θέλετε σπαθί, κι' ἂν θέλετε παλούκι

ἐλάτε νὰ σᾶς κόψω ἄγῳ, καὶ νὰ σᾶς παλουκώσω.

Κι' ἂν ἀκουστῆ στὰ Γρεβενά, σ' ὅλα τὰ βιλαέτια,

- ὁ Τότσκας πῶς ἐλύσσαξε, σκοτώνει παλληκάρια, πέστε τους πῶς ἐχάλασε τὸν ἅγιο ταῖφᾶ του,
γιατὶ δὲν θέλει στὴ Τουρκιὰ νὰ καταντήση σκλάβος.
163. Passow, Ρωμαϊκά τραγούδια σελ. 19, 20, 21. Ἴδε καὶ Κ. Κρυστάλλη, Ἑβδομάς τ. Β', 1891, 16 Φεβρουαρίου.
164. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς, τ. Β', 16-2-1891. Ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ τραγούδι «ράχη τοῦ Ρωμηοῦ» εἶναι μία ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Σμόλυκα. Ἴδε Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει Γιάννης κ.λπ. καὶ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον καὶ Συλλογὰς Χασιώτου καὶ Λουκοπούλου. Εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον ὑπάρχει πλούσιον ὕλικὸν περὶ ὄλων τούτων, ἀλλὰ ἡ χρησιμοποίησις του προσκόπτει εἰς τὴν νεοελληνικὴν γραφειοκρατίαν δυστυχῶς!
165. Κ. Κρυστάλλη, ἔνθ' ἀνωτέρω.
166. Ὁμοίως Κ. Κρυστάλλη κ.λπ. Τὸ ὑποκοριστικὸν τοῦ Γεώργιος εἶναι Γούλας (Γεωργούλας).
167. Χρονογραφία Ἡπείρου, βιβλ. Β', σελ. 104.
168. Ἀρχεῖον Ἀγωνιστῶν 1821. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, φάκελλος ὑπ' ἀριθ. 28732.
169. Τὰς πληροφορίας αὐτὰς ὅλας μᾶς δίδουν οἱ ἀπόγονοι τοῦ γέρω Ζιάκα εἰς τὰς ἀναφορὰς των πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἐκδουλεύσεων. Ἀρχεῖον Ἀγωνιστῶν κ.λπ. Ζιάκας.
170. Ἴδε ἀναφορὰν Γούλα Ι. Ζιάκα καὶ Θεοδ. Ζιάκα εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ἀγωνιστῶν.
171. Ἴδε Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη ἐν λέξει καὶ Ἰ. Ἀποστόλου. Ἱστορία τῆς Σιατίστης σελ. 20 (Ἀθῆναι 1929).
172. Κρέμου-Πολυζωΐδου. Γενικὴ Ἱστορία, τομ. Γ', σελ. 75.
173. Π. Ἀραβαντινοῦ, μνημ. ἔργον Β', δ', 133.
174. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γούλα Ι. Ζιάκα εἶναι γραμμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ προδίδει μεγάλην γραμματικὴν μόρφωσιν. ἔχει γραφῆ ἐκ Λαμίας τὴν 16-6-1865. Αἱ πληροφορίες τῆς εἶναι ἀπολύτως ἀκριβεῖς, διότι ἡ ἀναφορὰ ὑποβάλλεται εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἐκδουλεύσεων, ἧς μέλος ἦτο ὁ ἀντισυνταγματάρχης Νικόλ. Ζορμπᾶς, τὸν ὁποῖον ὁ Γιαννούλας Ζιάκας, υἱὸς τοῦ γέρω-Ζιάκα, τὸν εἶχε στρατιώτην του καὶ ὑπὸ τὴν εὐνοίαν του, περὶ τὸ ἔτος 1820. Τὸ δημοτικὸν τραγούδι τῆς καταστροφῆς τῆς Νιαούστης ἴδε ἐν Ἰ. Πέτση. Συλλογὴ ἀνεκδότων δημοτικῶν ᾠσμάτων, σελ. 13 Θεσσαλονίκη 1931. Καὶ τὴν πολιορκίαν τῆς Σιατίστης ἐν Ἰ. Ἀποστόλου Ἱστορία τῆς Σιατίστης, σελ. 20 (Ἀθ. 1929).
175. Π. Ἀραβαντινοῦ. Χρονογραφία κ.λπ. Βιβλ. Α', κεφ. δ' 130.
176. Ζώτου Μολοττοῦ. Ἀκολουθία τῆς ἀγίας μεγαλομάρτυρος καὶ πανσόφου Αἰκατερίνης κ.λπ. Ἀθῆναι 1900. Ἀκολουθία 4η, σελ. 59.
177. Αὐτόθι, σελ. 56. Ἐκεῖ καὶ ἡ βιογραφία καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ ἀγίου Γεωργίου τοῦ νεομάρτυρος τῶν Ἰωαννίνων. Ἴδε καὶ Κ. Σάθα. Νεοελληνικὴ Φιλολογία σελ. 487 ΙΗ' αἰῶν.
178. Π. Ἀραβαντινοῦ, μνημ. ἔργον, βιβλ. Α', ε', 76, σελ. 284.
179. Τὰς πληροφορίας συμπράξεως Ζιάκα-Βλαχάβα μᾶς παρέχει ὁ ποιητὴς Κ. Κρυστάλλης. Τότε ἐμαρτύρησεν εἰς τὰ Ἰωάννινα καὶ ὁ νεομάρτυς Δημήτριος ὁ μοναχὸς ἐκ Σαμαρίνης, ὡς μεμνημένος εἰς τὸ κίνημα τοῦ παπᾶ-Θύμιου Βλαχάβα. Ἴδε σελ. 95.
180. Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία Ἀτλαντίδος, Νέα Ὑόρκη 1913, σελ. 302.
181. Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαιδεῖα ἐν λέξει Ἀλῆ-πασᾶς.
182. Passow. Ρωμαϊκά τραγούδια, σελ. 138. Τὰ τελευταῖα λόγια εἶναι τῶν Ὀθωμανῶν.

183. Μουλιαζήμης είναι ὁ ἀξιωματικὸς τῆς φρουρᾶς. Τὸ τραγούδι μᾶς παρεχώρησεν ὁ κ. Ἄγ. Παπακώστας ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτον συλλογὴν του. Ὁ δὲ Θεόδωρος Μίσιος εὐρίσκεται μὲ ἔτος 1800 εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Περιβολίου.

184. Εἰς τὰ Ἐγκυκλοπαιδικὰ Λεξικὰ λέγεται ὅτι ὁ Γιαννούλας Ζιάκας δὲν κατέβηκεν αὐτοπροσώπως εἰς τὸ Μεσολόγγι. Ὁ Γούλας Ζιάκας ὅμως εἰς τὴν ἀναφορὰν του λέγει συγκεχυμένως πως ὅτι ἐπῆγε καὶ ἐπάγεται «...ἐπανέκαμψεν εἰς Γρεβενά», ὅπερ σημαίνει ὅτι μετέβη καὶ ἐπέστρεψεν.

185. Οἱ Ζιακαῖοι, Ἐβδομάς 23-10-1890. Τὸ ὄνομα Τσαπόπουλα εἰς τὸν στίχον Π ἡμεῖς διορθώσαμεν εἰς Ζιακόπουλα. Οἱ Μακραῖοι ἦσαν φάρα (οἰκογένεια) τῆς Γκινάλας-Σουλίου. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ, μνημ. ἔργον Α', δ', 36.

186. Ὁ Ταφήλ-Μπούζης ἦτο Ἀρβανίτης ὄπλαρχηγός. (σελ. 137) Ὁπλαρχηγός ἦτο καὶ ὁ Καταραχιᾶς, ὡς καὶ ὁ Καραμητζος. Τὰ Τσαπόπουλα ἦσαν δύο ὁ Δημήτρης καὶ ὁ Γεωργάκης, παιδιὰ τοῦ γέρω-Τσάπου ἢ Ντελῆ-Γιάννη ἀπὸ τὸ Μέτσοβον. Ὁ Δημήτρης ἐδολοφονήθη εἰς τὰ Γιάννενα τὸ ἔτος 1827, ὁ δὲ Γεωργάκης ἐσκοτώθη εἰς τὸ Μέτσοβον τὸ 1838 ὑπὸ τοῦ ὁδοφύλακος Ἀρήφ-μπέη Φαρμάκη. Τὰ Ζιακόπουλα ἦσαν ὁ Γιαννούλας καὶ ὁ Θεόδωρος, παιδιὰ τοῦ γέρω-Ζιάκα. Ὁ δὲ Μαμαλιγκίδης ἦτο καὶ αὐτὸς ὄπλαρχηγός. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ, μνημ. ἔργον, Α', ε', 28 καὶ 29. Δι' ὅλους αὐτοὺς γίνεται λόγος εἰς τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια.

187. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἐβδομάς. 6-6-1891.

188. Ὁ Κ. Κρυστάλλης ἐκοιμήθη κάτω ἀπὸ τὴν γηραιὰν φηγὸν (βελανιδιὰ) ὅπου οἱ Ζιακαῖοι κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκρεμοῦσαν τὰ ὄπλα των. Ἐβδομάς 23-10-1890.

189. Π. Ἀραβαντινοῦ. Χρονογραφία Ἠπείρου. βιβλ. Α', ε', 28. σελ. 379. Παλληκάρια τοῦ Θ. Ζιάκα ἦσαν ὁ Κώστας Βλάχος, ὁ Μεντερελῆς, ὁ Γεωργάκης Μετσοβίτης καὶ ὁ ἐξάδελφός του Σουλεῖμὰν Μεντζελόπουλος, ἐξισλαμισθεὶς εἰς μικρὰν ἡλικίαν καὶ πάλιν γενόμενος χριστιανός. Ἐβδομάς 1890.

190. Ἐβδομάς. 1891.

191. Τὰς διαταγὰς αὐτὰς παραθέτει αὐτουσίας ὁ Γούλας Ζιάκας εἰς τὴν ἀναφορὰν του.

192. Ἐβδομάς. 1891.

193. Passow. Ρωμαῖκα τραγούδια, σελ. 99. Καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ μνημ. ἔργον βιβλ. Α', ε', 29 καὶ Ἰ. Λαμπρίδη, Ζαγορισιακά, Ἀθῆναι 1889. σελ. 62.

194. Passow. Ρωμαῖκα τραγούδια, σελ. 100. Καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ μνημ. ἔργον Α', ε', 29.

195. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Ζιακαῖοι. Περιόδ. Ἐβδομάς, Τόμ. Β', 1891.

196. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἠλίου ἐν λέξει Κασομούλης. Παιδιὰ τοῦ γέρω-Τότσκα ἦσαν ὁ Κυριᾶκος, Στέργιος καὶ Βαρκῆς, ὄπαδοί του ὁ Βασδέκης μὲ τὰ τρία του παιδιὰ Κυριᾶκον, Μῆτσον, Γιάννην.

197. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ. Χρονογραφία Ἠπείρου. Β', σελ. 292.

198. Ἡ κατάστασις αὐτὴ βεβαίως ἤρχισεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κούρτ-πασᾶ, ὀλοκληρώθη δὲ ἐπὶ Ἀλῆ-πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ. Καὶ τώρα συνεχίζεται μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως.

199. Ἴδε Π. Ἀραβαντινοῦ, μνημ. ἔργον Α', ε', 29. σελ. 381.

200. Ὁ Ταφήλ-Μπούζης ἦτο Ἀλβανὸς ὄπλαρχηγός, ἐκ τῶν γενναιοτέρων τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ. Τὸ 1821 ὅμως τὸν ἐπρόδωσε. Μαζὶ μὲ τὸν Ὁμὲρ - Βρυώνην κατέβηκεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπολέμησεν, εἰς τὸ τέλος ὅμως ἠτύχμησε πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἦλθε πρὸς τὸν Κιουταχῆ, παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐφονεύθη τὸ 1827. Ὡς δερβεναγᾶς δὲν ἔδειξε δραστηριότητα.

201. Τὰ Κριθαράκια καὶ Κριθαράκι εἶναι χωριὸ νοτίως τῶν Γρεβενῶν κείμενον.

202. Passow, Ρωμαῖκα τραγούδια, σελ. 152. Ὁ Καταραχιᾶς μετέσχε κατόπιν εἰς

τὴν ἐπανάστασιν τῆς Θεσσαλίας τὸ 1854, καὶ ἐτραυματίσθη εἰς τὴν μάχην τοῦ Κόζιακα τῆς 9-10 Μαΐου 1854. Ἶδε Κρέμου κ.λπ. μνημ. ἔργ. Δ', 1129.

203. Νέα Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία Μ. Σαλιβέρου, σελ. 158. Ταῦτα συνέβησαν, λέγεται ἐκεῖ, τὴν 27 Μαρτίου 1854. Ἶδε καὶ Κρέμου-Πολυζωΐδου. Γενικὴ Ἱστορία τ. Δ', σελ. 1135.

204. Κρέμου - Πολυζωΐδου. Γενικὴ Ἱστορία. Δ' 1134 καὶ Ἑβδομάς τόμ. Α' 1890.

205. Ἶδε Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία Μ. Σαλιβέρου. σελ. 162. Καὶ Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου, τ. Η' ἐν λέξει Ζιάκας. Καὶ Νέα Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία Ἀτλαντίδος, σελ. 296, κ.λπ. Τὰ Ἐγκυκλοπαιδικὰ μας Λεξικά θέλουν καλὰ καὶ σώνει τὸν Θεόδωρον Ζιάκαν φονευόμενον εἰς τὴν μάχην αὐτὴν τοῦ Σπηλαίου. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές. Διότι καὶ τὰ ὡς ἄνω δημοτικὰ τραγούδια δὲν λέγουν τοιοῦτον τι, καὶ ὁ Θ. Ζιάκας ἐπιζήσας ὑπέβαλεν ἐν ἔτει 1865 ἀναφορὰν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἐκδουλεύσεων ζητῶν ἱκανοποίησιν διὰ τοὺς ἐθνικοὺς του ἀγῶνας. Ἶδε ὑπ' ἀριθ. 28730 φάκελλον Ἀρχείου Ἀγωνιστῶν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην. Ἡ προσωπογραφία του εὐρίσκεται εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Δήμου Γρεβενῶν.

206. Κρέμου-Πολυζωΐδου. Γενικὴ Ἱστορία, τ. Δ', σελ. 1134.

207. Εἰς τὴν Μυτιλήνην διέμενεν εἰς τὸ χωρίον Παπάδος τῆς Γέρας, ὅπου ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν Αἰκατερίνην θυγατέρα τοῦ Κυριάκου Ἰππιώτου τὸ ἔτος 1860. Ἐδῶ μετήρχετο τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πρακτικοῦ ἱατροῦ καὶ τοῦ φαρμακοποιοῦ. Ἀπέκτησε τρία παιδιά, ἐξ ὧν τὸ μικρότερον ἦ Μαριγῶ Στεργίου, σύζυγος Μιχαήλ Ἐνισλη, ἀπέθανε ἐνταῦθα τὸ ἔτος 1946, εἰς ἡλικίαν 90 περίπου ἐτῶν. Ἡ χήρα Αἰκ. ἦλθεν εἰς δεύτερον μετὰ τοῦ Βασιλείου Κοκκίνου γάμον καὶ ἀπέκτησε δύο εἰσέτι ἄρρενα τέκνα, τὸν Ἀντώνιον, ζῶντα ἤδη, καὶ τὸν Παναγιώτην, ἀποθανόντα. Ἶδε ὑπ' ἀριθ. πρωτ. 776.958/10-12-1872 ἔγγραφον Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, εἰς τὸ Ἀρχεῖον αὐτοῦ.

208. Περιοδικὸν Ἑλλάς ἀριθ. 939 25/10/1918.

209. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἰ. Θεοφανίδου. Τόμ. Β', σελ. 449 καὶ 506. (Ἀθῆναι).

210. Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία, Μ. Σαλιβέρου, σελ. 30.

211. Σχετικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Γεωργ. Ἀ. Μέγα. Ἔχουν οἱ Βούλγαροι ἐθνικὸν ἔπος; Ἀθῆναι 1946. Καὶ Δ. Ξαναλάτου. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην. Ἀθῆναι 1944.

212. Κ. Κρυστάλλη. Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου. Ἑβδομάς. 1891.

213. Κατὰ τὰς στατιστικὰς πληροφορίας τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, τὸ ἔτος 1902 ἐδολοφονήθησαν 187 Ἕλληνες τὸ 1903 283, τὸ 1904 365. Ἶδε Μεγάλην Στρατιωτικὴν καὶ Ναυτικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν. τόμ. Δ', σελ. 437.

214. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, τ. Θ', σελ. 52.

215. Ἶδε. Στρατ. καὶ Ναυτ. ἔγκυκλοπ. Δ', σελ. 439 καὶ Ἐγκυκλοπαιδείαν Μακρῆ, τόμ. Δ', σελ. 816. Τὴν βιογραφίαν τοῦ Καραβαγγέλη Γερμ. ἶδε εἰς τὸ Ἐγκυκλοπ. Λεξικὸν Ἡλίου.

216. Σαββοπούλου Ευάγ. Μακεδονία σελ. 40.

217. Σαββοπούλου Ευάγ. Μακεδονία σελ. 39.

218. Ὅμοίως αὐτοθ.

219. Σαββοπούλου Ε. ἐνθ' ἄνωτέρω Ἐγκυκλ. Λεξικὸν Ἡλίου ἐν λέξει Γρεβενά.

220. Ὁ Λούκας κατήγετο ἀπὸ τὴν Ροδιά - Γρεβενῶν (Ραδοβίστι). Ἀπέθανεν εἰς τὰ Γρεβενά τὸ ἔτος 1912. Ὁ ἀναφερόμενος δὲ ἐδῶ Ζιάκας εἶναι ψευδώνυμον τοῦ Μακεδονομάχου Γρηγ. Φαληρέα. Ὅμοίως καὶ ὁ Βερβέρας καὶ ὁ Παπαδέλης εἶναι ἄλλοι Μακεδονομάχοι ἀξιωματικοὶ τοῦ Ἑλλήν. Στρατοῦ. Καστανοχώρια εἶναι τὰ

περὶ τὸ Ζουπάνι χωρία τοῦ Βοΐου, εἰς τὴν Καστοριάν.

221. Οἱ Γκριντάδες εἶναι ἓνα ὁμορφο χωριὸ τῶν Γρεβενῶν κείμενον εἰς ὕψος 776 μ. Ν. τῶν Γρεβενῶν, εἰς ἀπόστασιν 4 ὥρῶν. Τώρα λέγεται Αἰμιλιανός. Ἔχει περὶ τοὺς 1000 κατοίκους. Τὰ σπίτια του ἔχουν καταστραφῆ σήμερον ἀπὸ τὴν περιπέτειαν τοῦ 1940-1944. Πρὸς τιμὴν τοῦ διακόνου Δημητρίου Ἀναγνώστου τὸ Λιμπίνοβον ὠνομάσθη Διάκος. Τὸ δὲ Σνίχοβον ὠνομάσθη Δεσπότης διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. ἴδε καὶ Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης ἔκδοσις ἔφημ. «Βόρειος Ἑλλάς» 1930, σελ. 91.

222. ἴδε Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἑγκυκλοπαιδεῖαν ἐν λέξει. Καὶ Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἡλίου, ὁμοίως. Καὶ Ἐφημερίδα «Βόρειος Ἑλλάς» 16-2-1928.

223. Ὁ Νίκο-Φλωρος ἦτο ἐντόπιος ὄπλαρχηγός. Ἐφονεύθη εἰς τὸν Ἀχίλλη, κατὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῶν Γρεβενῶν. Ὁ Χ. Βερβέρας καὶ ὁ Δ. Βερβέρας ἦσαν ὁμοίως ὄπλαρχηγοὶ καθ' ὅλον τὸν Μακεδονικὸν ἀγῶνα εἰς τὰ Γρεβενά.

224. ἴδε Μεγάλην Στρατιωτικὴν καὶ Ναυτικὴν Ἑγκυκλοπαιδεῖαν εἰς λέξιν Σιατίστα καὶ Γρεβενά, καὶ Βαλκανικοὶ πόλεμοι, καὶ Ἰ. Ἀποστόλου. Ἱστορία τῆς Σιατίστης, σελ. 86 καὶ ἑξῆς.

225. Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης Ἐφημ. «Βόρειος Ἑλλάς», 1930, σελ. 94.

226. ἴδε Λεύκωμα Νομοῦ Κοζάνης, ἔκδοσις Ἐφημ. «Βόρειος Ἑλλάς», 1930, σελ. 92 Καὶ Ἑγκυκλοπ. Λεξικὸν καὶ Μεγ. Ἑλλην. Ἑγκυκλοπαιδεῖαν ἐν λέξει. Τὸ ὄνομα Μπούσιος εἶναι ὑποκοριστικὸν τοῦ Χαράλαμπος (Χαραλα-μπούσιος) κατὰ τὸ Κουτσοβλαχικὸν ἰδίωμα. Εἰς τὸ αὐτὸ Λεύκωμα δημοσιεύονται αἱ εἰκόνες τοῦ Γ. Μπουσίου, τοῦ Ν. Κουσίδου, τοῦ Αἰμιλιανοῦ, τοῦ Θ. Ζιάκα, τῶν Γρεβενῶν, τῆς Σαμαρίνας, τῆς Ζάβορδας, τοῦ Σμόλυκα, κ.λπ. κ.λπ., τὰς ὁποίας δὲν ἠδυνήθημεν — καίτοι ἠθέλομεν — ἐνταῦθα νὰ ἀνατυπώσωμεν.

227. ἴδε Δαβάκης - Πίνδος, Ἰ. Βερνάδου. Καὶ Σελίδες Δόξης, Χρ. Κολιάτσου. Ἀθήναι 1950-1951.

228. ἴδε τὸ δελτίον τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Γρεβενῶν «Ὁσιος Νικάνωρ», Αὐγουστος 1950.

229. Ὁ ἤδη Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Δυτικο-Μακεδῶν Γ. Μόδης εἰς τὸ τελευταῖον του βιβλίον «Χωριὰ-Κάστρα τῆς Μακεδονίας» (Ἀθήναι 1950) γράφει περὶ τῶν Γρεβενῶν: «Διμέτωπη μάχη τὴν 8ην Μαΐου 1948. Βομβαρδισμὸς τῶν Γρεβενῶν, ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Μεγάλου Σειρηνίου. Στὸ χωριὸ αὐτὸ εἶχαν ἐξοπλισθῆ 40 χωρικοὶ μὲ ὄπλα, πὺρ εἶχαν ἀφήσει οἱ συμμορίτες μαζί μὲ 150 πτώματα, 22 τραυματίες καὶ 45 αἰχμαλώτους στίς 22 Ἰουλίου 1947 στὰ Γρεβενά, ὅπου ἐπῆγαν γιὰ μαλλὶ καὶ ἐβγήκαν κουρεμένοι ἀπὸ στρατιῶτες καὶ Μάυδες. Ὁ ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς Βλαχάβας ρίχθηκε μὲ 20 ἄνδρες τοῦ λόχου Μάυ καὶ ξέκανε τοὺς καπεταναίους Βίδρα καὶ Δαδάλην μὲ 12 ἄλλους κατσαπλιάδες (στὰ Γρεβενά). Οἱ 40 ἄνδρες στὸ Σειρῆνι εἶχαν δώσει 48ωρη μάχη τὴν 5 Μαΐου 1948. Τρεῖς μέρες ἀργότερα ἄρχισε μεγάλη μάχη. Τὸ πρωὶ ἔφθασε καὶ ὁ Στρατός. Οἱ κατσαπλιάδες εἶχαν φύγει...» σελ. 102.

230. ἄρθρα Κ. Μπέντα, ἐπιθεωρητοῦ Στοιχ. Ἐκπαιδεύσεως εἰς τὴν ἔφημερίδα «Ἑλληνικὴ Μακεδονία» Κοζάνης. 17-7-1951.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

Στήν Εισαγωγή, στήν ἕβδομη σειρά
ἀντί ἀνατύπωση διάβαζε ἀνατύπωση.

Η ΠΙΝΔΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΡΙΑ ΤΗΣ

213-348-1

ISBN 960-213-348-1